DİLDE DEĞİŞME VE GELİŞME AÇISINDAN

TÜRK DİL DEVRİMİ

Dr. Kâmile İMER

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ ANKARA - 1976

DİLDE DEĞİŞME VE GELİŞME AÇISINDAN

TÜRK DİL DEVRİMİ

Dr. Kâmile İMER

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
KISALTMALAR	7
ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	11
A) Dilde değişme ve gelişme nedir?	11
B) Dilde değişme ve gelişme konusundaki görüşler	12
C) Değişme ve gelişmenin genel nitelikleri	16
D) Dilin gelişmesinde rol oynayan etkenler	19
a) Toplumsal etkenler	19
b) Kültürel etkenler	21
c) Yabancı toplumların etkileri	22
d) Tarihsel etkenler	26
e) Coğrafyayla ilgili etkenler	27
I. Bölüm: DİL DEVRİMİ	29
1– Ana çizgileriyle dil devrimi	31
a) Dil devrimi nedir?	31
b) Dil devrimi hangi etkenlerle gerçekleşir?	32
c) Sözcükleri yerlileştirmede başvurulan ortak yollar	33
2– Dünyada başlıca dil devrimleri	36
a) Alman Dil Devrimi	36
b) Macar Dil Devrimi	38
c) İsrail Dil Devrimi	41
d) Norveç Dil Devrimi	44
3– Dile "müdahale" konusu	48
a) Dil devrimi olabilir mi?	48
b) Dil devrimine karşı yapılan eleştiriler	50
4– Bir dil devrimi nasıl olmalıdır?	53
a) Bu konudaki görüşler	53
b) Görüşümüz	56
II. Bölüm: TÜRK DİL DEVRİMİ	59
A) Dil devrimine kadar Türkçe	59
1– Yabancı dillerin etkileri	61
a) XVi. yüzyıla kadar Türkçenin durumu	61
b) XVI. yüzyıldan sonraki durum	64

Sayfa

2- XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında Türkçenin durumu 69

a) Söz varlığında yabancı sözcüklerin oranı: Yazı dili, halk dili 74
b) Terimlerin durumu 76
c) Yabancı kalıplar, yabancı kurallar 79

B) Dil devriminin başlayışı ve evreleri 83

1- Kısa tarihçe 85

a) Birinci evre 86
b) Güneş-Dil Teorisi evresi 90
c) Üçüncü evre 91
d) 1950-1960 yılları arasındaki durum 92
e) 1960 yılından sonraki durum 94

2- Türk Dil Devriminin 40 yılı sonunda Türkiye Türkçesinin yazı dili 97

a) Söz varlığında yerleşmiş yeni öğeler, bunların oranı 97
b) Tutunmamış öneriler, tutunmama nedenleri 101
c) Terimler konusu 103
d) Terimlerin Türkçeleştirilmesinde tutulan yollar 106

III. Bölüm: SONUÇ 111

KAYNAK KISALTMALARI 117

DANIŞILAN YAPITLAR 119

DİZİNLER 123

KISALTMALAR

Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
argo	argo sözü
astr.	astronomi (gökbilim) terimi
a.y.	aynı yazar
bkz.	bakınız
biy.	biyoloji terimi
c.	cilt
coğr.	coğrafya terimi
Far.	Farsça
fels.	felsefe terimi
fiz.	fizik terimi
Fr.	Fransızca
İbr.	İbranca
İng.	İngilizce
İ.ö.	İsadan önce
İt.	İtalyanca
jeol.	jeoloji (yerbilim) terimi
krş.	karşılaştırınız
Lat.	Latince
Mac.	Macarca
mat.	matematik terimi
müz.	müzik terimi
Osm.	Osmanlıca
örn.	örnek olarak
öt.	ötesi
Sans.	Sanskrit
	sayfa
s.g.y.	sözü geçen yapıt
s.g.yz.	sözü geçen yazı
Yun.	Yunanca
yy.	yüzyıl
v.b.	ve başkaları

ÖNSÖZ

Türk Dil Devrimi, bugüne değin gerek yerli gerekse yabancı yazarlar tarafından genellikle filoloji açısından ele alınıp incelenmiştir. Aradan kırk yıl geçtikten sonra Türk Dil Devriminin dilbilimi açısından bir eleştirisinin yapılması ve bundan sonraki doğrultusunun saptanması gerektiği düşüncesi, bizi bu konuda araştırma yapmaya yöneltti.

Dil devrimi, bir bakıma dilin gelişmesi, geliştirilmesi demektir. Bu nedenle çalışmamızın Giriş bölümünde değişme ve gelişme terimlerinin sınırları çizilmiş, gelişme konusu üzerinde dil devrimi ile iç içe olması dolayısıyle daha fazla durulmuştur. Bu ışık altında Türkçenin gelişmesi ve Türk Dil Devrimi incelenmiştir.

Türk Dil Devriminin yerini iyice belirleyebilmek bakımından I. Bölümde dil devrimi konusu ayrıntılarıyle incelenmeye çalışılmış, gelişme açısından dilde devrim olabileceği gösterilmiş, bu arada dünyadaki dil devrimlerinin birkaçından söz dilmiştir. Birinci bölümün sonunda dilbilimi açısından bir dil devriminin nasıl olabileceği, sınırlarının ne olması gerektiği saptanmaya çalışılmıştır.

II. Bölümde dilin gelişmesi açısından, Türkçenin daha çok islâmlıktan sonraki gelişmesi üzerinde durulmuştur. Ana çizgileriyle bu konu incelenirken, söylenmiş olanları yineleyip okuyucuyu sıkmamak düşüncesiyle alışılmış biçimdeki tarihçelerden kaçınılmış, yargılar genellikle metinlerle göz önüne serilmiştir. Yayımlanmış olan metinler daha çok yayımlandığı yazılış ve çevriyazı ile çalışmamıza alınmış, geriye kalanlar alışılmış çevriyazı sistemi ile aktarılmaya çalışılmıştır.

Dil devrimimizin başlangıcından itibaren genel olarak Türk Dil Devriminin politikası saptanmaya çalışılmış, ondan sonra da ürünleri değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonunda Türk Dil Devriminin başarı yolunda olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Dilbilimi yöntemlerinin ve verilerinin hemen hemen her alana uygulanmaya başlandığı XX. yüzyılın ikinci yarısında–Cumhuriyet döneminde Türkiye'de de ilerlemeler olmasına karşın– çalışmamızla ilgili birtakım araştırmaların bulunamaması, zaman zaman bizi zor durumlarda bırakmıştır. Öyle ki yurt dışından getirtme girişiminde bulunduğumuz kitapların ve yazıların 7–8 ay sonra elimize geçtiği olmuştur. Ayrıca çeşitli dillerle ilgili yayınların çokluğu da yer yer karşımıza çıkan güçlükler arasındaydı.

Çalışmamız sırasında büyük bir sabırla, en sıkışık anlarında dahi bizden yardımlarını ve yol göstericiliğini esirgemeyen hocamız Prof. Dr. Doğan Aksan'a teşekkürlerimizi ve minnet duygularımızı belirtmeyi zevkli bir görev sayıyoruz.

Ayrıca Dil Devrimimizden önceki bilimsel yapıtları bulmamıza yol gösteren Prof. Dr. Sevim Tekeli'ye, bu yapıtların çevriyazı işleminde yardımcı olan Okutman Cem Dilçin'e bu yardımlarından dolayı teşekkür borçluyuz.

Ankara, Ağustos 1974

Kâmile İMER

GİRİŞ

A) DİLDE DEĞİŞME VE GELİŞME NEDİR?

İsadan önceki yüzyıllardan beri, özellikle felsefe alanı içinde ve onunla ortak olarak incelenen *dil* konusu, XVIII. yy. da artık değişik açılardan önemle incelenen, yeni ufuklar açan bir sorun olarak belirmiştir. W. von HUMBOLDT'un, dilin sürekli gelişme içinde bulunan yapıcı ve yaratıcı bir organizma olduğu[1], toplum ve düşünce, dolayısıyle kültür alanı dışında ele alınamayacağı konusundaki görüşleri, dilbilimine konumuz açısından büyük yenilikler getirmiştir.

Yeryüzünde, geçmişteki biçimlerini inceleyebildiğimiz diller en eski durumlarını koruyamadıkları gibi 20–30 yıl önceki biçimlerini dahi değiştirmektedirler. Bugün ne Ivrit denilen yeni İbranca, Kutsal Kitap'takinin aynıdır, ne Fransız dili Latince, ne de Türkiye Türkçesi 50 yıl önceki Türkçedir.

Dil, zaman içinde birtakım değişmelere uğradığı gibi, kısa sürede gelişmeler de göstermektedir. Bunlardan doğal olarak ortaya çıkan ses, yapı, sözdizimi ve anlam alanlarındaki yeniliklere *değişme* adını vermekteyiz. Temel konumuzun çıkış noktasını oluşturan *gelişme* terimi ise, yeni kavramlarla birlikte ortaya çıkan yerli ve yabancı yeni öğeler ile türetmeleri kapsamaktadır[2].

Dilbilimciler genellikle değişme ve gelişme konusunda bizim *değişme* terimiyle adlandırdığımız bölümü ele almışlardır. Bu açıdan konuya değinenler öncelikle ses değişmeleri üzerinde durmuşlar, zaman zaman anlam, yapı ve sözdizimi değişmelerine de değinmişlerdir.

Bir ülkede kültür ve ulus birliğini sağlayan, ulusları ulus yapan ve onların dünya görüşlerini yansıtan ancak o toplumun dili, o dilin sözcükleridir. Düşündüğünü yalnız Türkçe olarak anlatabilen bir kimse için başka bir dilin yabancı oluşu genel olarak o dilin sözcüklerini bilmediğindendir. Küçük yaşlarda ses, yapı ve sözdizimi kurallarını bilmeksizin ana dilini öğrenen bir çocuk göz önünde bulundurulduğunda bu gerçek ve sözcüklerin önemi daha iyi ortaya çıkmaktadır.

Söz dağarcığı, dilin temel söz varlığıyle birlikte, uygarlığın ilerlemesiyle ortaya çıkan yeni öğeler ve yeni türetmeleri içine almaktadır. Söz dağarcığı (söz varlığı)

---

[1] Dilin düşünce ve zihin gücüyle ilgili yapıcı ve yaratıcı bir organizma olduğu konusundaki görüşleri için bkz. Gesammelte Schriften, c. VII, Berlin, 1907, s. 97–101.

[2] Değişme ve gelişme için genellikle Fr. da *évolution, développement, changement;* İng. de *change* (E. SAPIR *drift* kullanmaktadır); Alm. da *Entwicklung, Wandel, Evolution* terimleri kullanılmaktadır.

olmayan bir dil var olarak düşünülemez, o olmadan ses, yapı ve sözdizimi kuralları da olamaz.

Bu durumda söz varlığının önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Dilde gelişme sorunu da daha çok, söz varlığına eğilen bir araştırma ile incelenebilir.

Sonuç olarak şunu belirtmeliyiz: *Değişme terimi dilde doğal olarak meydana gelen ses, yapı, sözdizimi ve anlam değişmelerini içine almaktadır. Gelişme ise yeni kavramların ortaya çıkışıyle dilin söz varlığında olan değişmeler, eskilerin yok olması, yerli ve yabancı yeni öğeler ile yeni türetmelerin ortaya çıkmasıdır.* Ancak değişmenin gelişmeyi de içerdiği burada hemen belirtilmelidir. Çünkü dilin gelişmesi, aynı zamanda onun değişmesidir. Değişme sorununun çerçevesi çok geniş olduğundan, söz varlığındaki değişme ayrı bir terimle, *gelişme* terimiyle sınırlandırılmıştır. Ayrıca birtakım ses değişmeleri sonunda morfemlerin görev dallanmasına uğramaları da, dilde değişme ve gelişme konusunu incelerken ele alınabilir.

B) DEĞİŞME VE GELİŞME KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLER

Dil konusuyle ilgilenen bilginlerin hepsi dilin değiştiği ve geliştiği görüşünde birleşmektedirler. Ancak değişme ve gelişme terimleri dilbilimciler tarafından değişik biçimlerde anlaşılmakta ve kullanılmaktadır. Günümüzde *gelişme* başlığı altında daha çok bizim değişme terimiyle adlandırdığımız konu[3], genellikle de ses değişmeleri ele alınmaktadır. Daha doğrusu bu iki terim arasında ayrılık görülmemekte, değişme kapsamı ve sınırları içinde gelişme terimi de kullanılmaktadır[4].

Dilbilimcilerin "değişme" çerçevesi içinde işledikleri konular biribirinden ufak tefek başkalıklar göstermektedir. Kimi araştırmacılar ortak bir dil içindeki dallanmanın[5], kaynak bir dilden çeşitli dillerin çıkışının[6], ya da bir dilden değişik lehçelerin meydana gelişinin[7] dilde değişmeye yol açtığını söylerken kimileri dilin öğreni-

[3] Örn.: Fransız dilbilimcilerinen A. DAUZAT'nın *évolutions du langage* (La philosophie du langage, Paris, 1948, s. 67–101), A. MEILLET'nin *développement des langues* (Linguistique historique et linguistique générale, Paris, 1938, cilt: 11, s. 70–83), J. MAROUZEAU'nun *évolution de la langue* (La linguistique ou science du langage, Paris, 1950, s. 57–69) terimleriyle sözünü ettikleri, gelişme yerine daha çok dilde değişme konusudur.

[4] A. DAUZAT *renouvellement du langage* (s.g.y., s. 53–66), A. MEILLET *changement de langue* (s.g.y., 104–112) terimleriyle yine değişmeden söz etmektedirler.

[5] Örn.: A. MEILLET, dilde gelişme daha geniş bir zaman içinde ele alındığında benzer olguların görüldüğünü, ortak Hint–Avrupa dillerinden modern Fransızca, İngilizce ve Farsça ilk bakışta aynı kökenden değilmiş gibi geliyorsa da kökte aynı olduğunu, ortak Semitik dillerden Eski Babil, klasik Arapça ve İbrancada; yine Sanskrit, Latince ve Eski Grekçede de durumun aynı olduğunu söylemektedir (bkz. *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1926, s. 61).

[6] Latinceden Roman dillerinin çıkışı gibi.

[7] Örn.: İ.s. ki yüzyıllarda Galya Romancası çeşitli bölgelerde farklı biçimlerde konuşulmuştur. İspanya Latincesi ile İtalya Latincesi de çeşitli ağızlara ayrılmıştır (bkz. C. MERİÇ–B. VARDAR, *Dillerin Yapısı Ve Gelişmesi*, Istanbul, 1967, s. 83).

lişi sırasındaki olayların[8], bireysel ayrılıkların[9] değişmenin nedeni olarak ağır bastığını söylemektedirler. Bunların araştırılması sırasında ses değişmeleri en önde yer almakta, yer yer yapı, sözdizimi ve anlam değişmeleri de ele alınmaktadır. Dil değişmelerinin oluşmasında ikidillilik *(bilinguismus)*[10] ve altabaka etkisine *(substratum)*[11] de önem verilmektedir.

Dilbilimciler genellikle dilin gelişmesi ile değil, değişmesi ile uğraşmışlardır. Çağdaş dilbiliminin kurucusu olan F. de SAUSSURE de doğrudan doğruya söz varlığındaki gelişmeye değinmemiş, daha çok ses değişmeleri üzerine durmuştur (bkz. *Cours de linguistique générale*, Paris, 1966, s. 198 ve öt.).

Dilin bitirilmiş, bütünlenmiş bir yapıt *(ergon)* değil, yaratıcı bir düşünce uğraşı *(energeia)* olduğunu (bkz. *Gesammelte Schriften*, c. VII, s. 46), dillerin ölü bir ürün olarak incelenemeyeceğini, daha çok bir yaratma olarak ele alınması gerektiğini (s.g.y., s. 44) söyleyen W. von HUMBOLDT, dilin gelişmesine çıkış noktamız ve görüş açımız bakımından ilk değinen bilgindir[12]. Humboldt dilin gelişmesini toplumda olan değişmeler, kültür ve düşünce alanındaki gelişmelerle açıklamaktadır. Ona göre, bir ulusta düşünce hayatının gelişmesiyle birlikte dil de gelişir. Aynı biçimde kültür bakımından ileri gitmiş bir ulusun dili de bu yükselmeye uygun olarak gelişir. Yükselmeler, ilerlemeler ve buluşlar sonunda ortaya çıkan kavramlara, o dilin kurallarına göre durmadan yeni sözcükler bulunması, yaratılması da zorunlu olur. Örneğin, uzay araştırmalarının oldukça ilerlediği XX. yy.ın ikinci yarısında, her ulusun dilinde bunlarla ilgili kavramları karşılayacak birtakım yeni sözcükler ortaya çıkmıştır. Türkiye Türkçesinde *astronot, kozmonot, uzay adamı, uzay aracı, geriye doğru sayma işlemi*, v.b. gibi öğeler kültürün bir dalı olarak gelişen bilim ve tekniğin dile yansıyan parçacıklarıdır.

---

[8] H. PAUL, dil değişmesinin açıklanmasında, dilin öğrenilişi sırasındaki olayların birinci derecede önemli olduğunu söylemektedir. Ona göre dil değişmeleri, bireyde kısmen kendi bireysel faaliyeti ve dilin biçimleri içinde konuşma ve düşünme aracıyle, kısmen de başka bireylerin etkisiyle olmaktadır (bkz. *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle, 1920, s. 33–34).

[9] E. SAPIR, bireysel ayrılıkların tıpkı denizin dalgaları gibi ileri geri gidişiyle hareket gördüğünü, dili o yana bu yana çekip durduğunu, aynı dili (İng.) konuşan orta tabakadan bir Londralı ile bir New Yorkluyu ele aldığımızda Londralının New Yorkludan daha çok birleşik gruplarla, uzun cümlelerle konuşmakta olduğunu belirtmektedir (bkz. *Language*, New York, 1921, s. 147–170).

[10] Örnek için bkz. A. MEILLET, s.g.y., c. 11, Paris, 1938, s. 104 ve öt.; ayrıca C. MERİÇ–B. VARDAR, s.g.y., s. 80.

[11] Çeşitli etkiler sonunda kullanılmakta olan dili bırakıp başka bir dil benimseyen toplumlarda eski dilin eğilimlerinin de sürüp gitmesi yeni dilin gelişmesini etkilemektedir. Bırakılmış ya da ölmüş olan dilin etkisiyle dilde birtakım değişmeler olmaktadır. "Farsça isimlerle eril, dişil ve cinssiz ayırımı yoktur ve isimlerin görevi çekim ekleriyle belirtilmez. İ.ö. III. binin ortalarından I. binin ortalarına değin İran yaylasının doğu kesiminde konuşulmuş olan Elâmcada da cins ayırımı ve isim çekimi yoktu" (bkz. C. MERİÇ–B. VARDAR, s.g.y., s. 81).

[12] J. LYONS, Darwin'in "Über die Entstehung der Arten" (1859) adlı kitabının yayımlanmasından sonra bütün sosyal bilimlerde ve buna koşut olarak doğa bilimlerinde gelişme yasaları konulma olanağı aranmaya başladığını söylemektedir (bkz. *Einführung in die Moderne Linguistik*, München, 1972, s. 33–34). Humboldt'un yaşadığı yıllar göz önünde bulundurulduğunda (1767–1835) dilin gelişmesi üzerinde durmada eskiliğini koruduğunu görmekteyiz.

Toplumda olan değişmeler tek yönde olmaz. Toplumun bütün dalları biribirine bağlıdır. Bir yönde olan değişmeler, öteki yönleri de etkiler. "Toplumun bütün dalları biribirine bağlı olarak değişir"[13]. Cumhuriyetin kuruluşuyle birlikte Türkiyede toplum yapısındaki değişmeleri daha birçok değişiklikler izlemiştir: Eğitim düzenindeki değişme, kıyafet, yazı, dil devrimlerinin kısa aralıklarla gerçekleşmesi toplum dallarının tek yönde değişmediğini tanıtlamaktadır. Dil de bu değişmelerden uzak kalamaz. Dil, düşünceyi oluşturan bir araç olduğu için olup bitmiş bir yapıt değildir. Durmadan gelişen, yeniden yaratılan bir uğraştır. Değişen toplum düzeni ve kültür, dilin de gelişmesini zorunlu kılmaktadır. Humboldt'a göre "bir ulus diline kuvvetle etki eden devrimlerle karşılaştığı zaman o ulusun değişen ya da yeni olan öğeleri yeni biçimler ile ele alması gerekir"[14]. Devrimlerle birlikte yeni giren görüşler eski kavramlarla karşılanamadığından, yeni kavramları yeni sözcüklerle karşılamak gerekmektedir. Cumhuriyet devri Türkiyesinin eski düzenden bütünüyle ayrı oluşu, yeni kavramlara, dolayısıyle yeni sözcüklere olan gereksinmeyi ortaya çıkarmıştır. Eski düzende kullanılan *halife, padişah, vezir, sadrazam, saray*, v.b. gibi sözcükler yeni kavramlara karşılık olamadığından tarih kitaplarında kalmış, buna karşılık yeni düzenin kavramlarına karşılık olan yeni öğeler ortaya çıkmıştır: *Cumhurbaşkanı, başbakan, bakan, milletvekili, Büyük Millet Meclisi*, v.b. gibi. Devrimler geçiren bir ulusta dilin yaşanılan bu devrimlerle aynı düzeyde olmak üzere geliştiğine, ortaya çıkan yeni düşünce ve kültür düzeyine koşut olarak yeni yaratmalarda bulunduğuna bizim için en yakın örnek Türkiye Türkçesinde dil devriminden sonra görülen gelişmenin Cumhuriyetten sonraki Türkiye'nin düşünce, ruh ve kültürüyle orantılı oluşudur. Bu da Humboldt'un dilin gelişmesinin toplum, kültür ve düşünce alanındaki gelişmelerle açıklanması gerektiği doğrultusundaki düşüncesini açıklamaktadır.

Dilin gelişmesinde toplumun rolüne –daha çok toplumla ilgili düşüncelerinin etkisi altında– Rus okulu dilcileri de değinmektedir. Bunlardan MEŞÇANİNOFF dilin kendiliğinden değişmediğini, dildeki değişmelerin daha çok madde ile ilgili gereksinmeleri ve gelişen ideolojiyi karşılamak üzere, bildirişmenin gerekli aracı olarak kullanıldığı sosyal ortam aracıyle başarıya ulaştığını söylemektedir[15].

Macar bilgini I. FODOR dilin değişmesini, dilde hızlı ya da yavaş değişme ortaya çıkaran etkenleri, matematik yöntemini uygulayarak incelemektedir. İngilizce "change" terimi içinde hem değişme hem de gelişmeyi anlatmak isteyen Fodor, bunun bir uygulamasını *The Rate of Linguistic Change* (The Hague, 1965) adlı yapıtıyla ortaya koymuştur.

H.M. HOENIGSWALD ise, dilde değişmenin çeşitli fizik, teknik ve toplumsal gelişmeler sonunda yok olan, ya da yeni yaratılan tek bir öğeye indirgenemeyece-

[13] Bkz. B. AKARSU, *Wilhelm von Humboldt'da Dil–Kültür Bağlantısı*, Istanbul, 1955, s. 85.

[14] Bkz. W. von HUMBOLDT, *Gesammelte Schriften*, c. VII, s. 245.

[15] Bu konuda bkz. H. ARENS, *Sprachwissenschaft, der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, Freiburg–München, 1955, s. 458.

ğini[16], dil değişmesi gibi görünen bu değişikliğin esasta dil değişmesi olmadığını[17] söylemekte ve daha çok üretimsel dilbilimi açısından dilin değişmesini incelemektedir. Ona göre tek bir sözcüğün dilde kayboluşu ya da dile girişinden daha çok sözcüklerin dilceler *(discours)* içindeki yeri değerlendirilmelidir. Bu bakımdan Hoenigswald dildeki değişmeden, tek bir öğenin değişmesini değil, daha çok sözcüklerin dilce içinde biribiriyle olan ilişkisini ve bunlardaki değişmeyi anlamaktadır. Örn.: *reins* (dizginler) sözcüğünün atın toplum hayatımızdan yavaş yavaş kalkması ya da az kullanılması nedeniyle dilde artık yok oluşuna karşılık bu öğe kimi dilcelerde (reins of government, cord, thongs; hold, authority) geçmektedir (s.g.y., s. 21). Aynı biçimde *jess* (atmaca kösteği) sözcüğünün tek başına dilde yok olmasıyle değil, "jess" ile ilgili dilcelerin dilde yok oluşu ile ilgilenilmelidir (s.g.y., s. 20). Hoenigswald'e göre fizik ve toplum koşullarının ortaya çıkardığı yeni öğelerde daha çok yüzeydeki koşullarla ilgilenilmektedir. Oysa bu ilginin, dilin yapısal dengesindeki gelişmeye yönelmesi gerekmektedir.

Amerika'lı dilcilerden R.W. LANGACKER da dildeki değişme ve gelişme sorunlarına eğilmektedir. Kesin olarak ikiye ayrılamayacağını belirterek dil değişmesini dışardan değişme *(Veränderung von außen)* ve iç değişme *(inneren Wandel)* olarak ele alan Langacker; dildeki yabancı sözcüklerin dışardan değişme, onların dışında kalanların ise iç değişme olarak tanımlanabileceğini belirtmekte, bunun gözle görülür en yalın biçiminin ise söz birimlerinin ortaya çıkması ya da kaybolması olduğunu şöylemektedir (bkz. *Sprache und ihre Struktur*, çev.: Gerd Fritz, Tübingen, 1971, s. 169). Hem dış hem de iş değişmeyi dilin öteki alanlarında da yeri geldikçe açıklayan bilgin, dilin söz varlığındaki birimlerin değişmesine daha çok ağırlık vermektedir (s.g.y., s. 163 ve öt.).

Türkiye'de de dilin değişme ve gelişmesine değinen çalışmalar vardır. S.A. DİLEMRE'ninki dilin gelişmesi ile değişmesi arasında ayrılık görmemekte; ses, yapı ve anlam değişmelerinin –kendisi buna evolüsyon demektedir– açıklanmasında *evolution* yerine *değişim (changement)* terimini kullanmakla daha doğru bir iş yapılmış olunacağını söylemektedir. Ancak bu dil olayları çok canlı, ruhsal ve kendine özgü nitelikleri olan olaylar olduğundan, insan düşüncesinin aynası olan bu gibi akıl ve duygu belirtileri için "changement" teriminin pek sönük ve donuk kaldığını da belirtmektedir. Dilemre dil "evolüsyonları"nın kendine özgü gelişmeler olduğunu söylemektedir[18].

Değişme ve gelişme terimleri arasında Dilemre gibi ayrılık gözetmeyen N. ÜÇOK'a göre ise bütün değişme ve gelişmeleri bireye ya da yine birey demek olan ufak bir topluluğa, birkaç kişiden oluşan bir kuruma götürmek olanağı vardır. A.

[16] Çünkü bu duruma değişen dil değil, nesneler (things) ve belirtiler (signifiés)dir. Bkz. H.M. HOENIGSWALD, *Language Change and Linguistic Reconstruction*, University of Chicago Press, 1966, 20.

[17] Daha çok dış etkenler altında birtakım öğelerin kayboluşu ya da dile birtakım sözcüklerin girişinden yalancı değişme *(pseudo-change)* olarak söz etmektedir (bkz. s.g.y., s. 19 ve öt.).

[18] Bkz. S.A. DİLEMRE, *Genel Dil Bilgisi*, ikinci kitap: *Dil Evolüsyonları*, Ankara, 1941, s. 13-14.

Dauzat'ya dayanarak "değişmeler arasında bir fark gözetmek pek yerinde ve faydalı olur" diyen Üçok; bunlar içinde gelişme sonucunda olan değişmeler, salt ortak çalışma sonucunda ortaya çıkan biçimlenmeler (örn.: dil arılaştırılırken ortak çalışma sonucunda ortaya atılıp yer eden biçimler) ve Dauzat'dan ayrılarak bir kişinin malı sayılabilecek değişme ve yenilikleri saymaktadır[19].

Dilde değişme ve gelişme sorununa değinen bir başka bilgin de Z. KORKMAZ'dır. Sorunu *evrim* ve *devrim* terimleriyle açıklığa kavuşturan Korkmaz; evrim (Osm. *tekâmül)* terimini dilin yüzyıllar boyunca kendi kendine değişip gelişmesi için, devrim (Osm. *inkılâp)* terimini de dilin kısa sürede insan eli ile değiştirilip geliştirilmesi için kullanmaktadır. Evrim içinde ses ve yapı değişmeleri yanında ekler ile sözcüklerin görev ve anlam dallanmaları ile görev ve anlam daralmalarını ele almaktadır. Devrim terimini ise dilin daha kısa sürede insan eli ile değiştirilip geliştirilmesi olayı olarak incelemektedir. Bu biçimiyle Korkmaz'ın evrim terimi bizim değişme terimimizle eşdeğerde olmakla birlikte, devrim terimi bizim gelişme terimiyle açıkladıklarımızdan bir tanesini, dil devrimini içine almış bulunmaktadır[20].

C) DEĞİŞME VE GELİŞMENİN GENEL NİTELİKLERİ

Dilde görülen ses, yapı, sözdizimi ve anlam alanındaki değişmelerle söz varlığının gelişmesi arasında birtakım ayrılıklar vardır.

Ses değişmelerinde kurallılıklar söz konusudur. Bunlar belli kurallar ve eğilimlere uygun olarak ortaya çıkarlar. Daha XX. yüzyılın başlarında A. DAUZAT, ses değişmelerinin en göze batan özelliğinin sağlam kurallar çıkarabilmemizi sağlayan düzenlilikleri olduğunu söylüyordu (s.g.y., s. 69). Ses kurallarının belli bir dönemde yürürlükte olması, ondan sonra etkisini yitirmesi olasılığı da vardır. O.SZEMERÉNYİ'ye göre bir ses kuralının etkisini yitirmesi, bir başka kuralın ya da *örneksemenin (analogie)* yürürlüğe girmesiyle olmaktadır[21]. Genç Gramercilerin görüşlerine göre de ses kuralları, başka ses kuralları tarafından değil, genellikle öteki güçlü dil değişmesi etkenleri, bu arada örnekseme tarafından önlenebilir (O. Szemerényi, s.g.y., s. 25–26).

Ses değişmelerinin en önemli özelliklerinden biri genellikle uzun sürede gerçekleşen değişmeler olmasıdır. Örneğin, Eski Türkçe evresindeki *adaq, ädgü, qadγu, tirig, tări, til, bar–, teñiz,* v.b. gibi öğelerin ses değişmeleriyle *ayak, iyi, kaygı, diri, deri, dil, var–, deniz,* v.b. biçimlerine geçmesi uzun yüzyıllar sonunda olmuştur. Birey konuştuğu dilde yaşamı boyunca hiçbir ses değişmesi ile karşılaşmayabilir. Çün-

[19] N. ÜÇOK, *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, Ankara, 1947, s. 54.

[20] Z. KORKMAZ, *Dilde 'doğal gelişme' ve 'devrim' açısından Türk Dil Devrimi*, Türkoloji Dergisi, c. IV/1, 1972, s. 97–100.

[21] Bkz. O. SZEMERÉNYİ, *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*, Darmstadt, 1970, s. 21.

kü J. VENDRYES'in söylediği gibi, ses düzeni küçük yaştan başlayarak durağanlaşır ve bütün yaşam boyunca kalır[22].

Yapı dizgesi de durgundur. Bu alandaki değişmeler, uzun süre gerektirmeleri bakımından ses değişmeleriyle ortak özellik göstermektedirler. Vendryes, yapı düzenindeki değişmenin aynı kuşakta olmadığını, bir kuşaktan ötekine geçişte olduğunu söylemektedir (s.g.y., s. 225). Yapı düzenindeki değişmelerin uzun sürede olmalarına örnek olarak Eski Türkçedeki ad çekimi eklerinden –ka/–ke yaklaşma durumu ekinin, –dın/–din ayrılma durumu ekinin, –nı/–ni yükleme durumu ekinin yüzyıllar sonunda –a/–e, –dan/–den, –ı/–i biçimlerine geçişini gösterebiliriz.

Uzun sürede olmaları bakımından sözdizimi ve anlam değişmelerinin ses ve yapı değişmelerinden ayrı bir yanı yoktur. Genellikle yabancı etki altında oluşan sözdizimi değişmelerinin genel dilin malı olması oldukça güç olmaktadır[23]. Anlam değişmeleri de genel olarak uzun sürede ortaya çıkarlar. Bu sürenin çoğu zaman birkaç yüzyılı bulduğu söylenmektedir. Bir toplumun yaşayışında, yapısında kimi zaman kısa sürede ortaya çıkan değişmeler, devrimler *(ödül, oyun* –Fransızcadan alınan *pièce* karşılığı– sözcüklerinin Türk Dil Devriminden sonra yeni anlamlar kazanması gibi) anlam değişmelerinin süresini kısaltırsa da bu türde olanların sayısı, kendiliğinden olan değişmelere oranla azdır[24].

Söz varlığına gelince; bu dilin öteki alanlarında olduğu gibi uzun süre değişmeden kalamaz. Toplumda devrim ve kültür niteliğinde bir yenilenme olsun ya da olmasın, söz varlığında çağın gidişine uygun bir gelişme olmaktadır. Bu alandaki gelişmelerin uzun süreye gereksinmeleri yoktur. Fransız söz varlığının genel kullanım sözlüğü olan Petit Larousse'ta 1949–1960 yılları arasında % 12 oranını aşan bir değişme olmuş, aşağı yukarı 40 000 sözcüğü kapsayan bu sözlükten on bir yıl içinde 5 105 sözcük, 1 700 anlam ve kullanım atılmış, buna karşılık 3 973 sözcük, 3 200 anlam ve kullanım eklenmiştir[25].

Toplumda olan değişmeler, bilim ve tekniğin her gün durmadan ilerlemesi sonunda ortaya çıkan kültür gelişmeleri, dilin söz varlığında değişme yaptığı gibi, dil devrimi ve dili yenileştirme çabaları bu gelişmeyi hızlandırmaktadır. Oysa aynı etkenler dilin öteki alanlarında hemen hemen hiç bir değişiklik yapmazlar ya da söz varlığına oranla ortaya çıkardıkları değişme daha azdır. Türk Dil Devriminden sonra Türkçenin sözdizimine aykırı birleştirmelerin atılması, Türk ses düzenine uymayan seslerin (ع, ذ, ظ gibi) yavaş yavaş kullanılmaz oluşu söz varlığındaki gelişmeye oranla çok küçüktür. A. MEILLET yapı düzeni ile söz varlığı arasındaki şu ayrılığı be-

[22] Bkz. J. VENDRYES, *Le langage, introduction linguistique à l'histoire*, Paris, 1939, s. 225.

[23] Yabancı sözdizimi örneğine göre ortaya çıkan biçimler, ikidilliliğin bulunduğu durumlar bir yana bırakılırsa, başka dillerde de, Türkçede de çok küçük ölçüdedir. Bu konuda bilgi ve örnekler için bkz. D. AKSAN, *Anlam alışverişi olayları ve Türkçe*, TDAY Belleten 1961, Ankara, 1962, s. 235–238.

[24] Türkçede anlam değişmelerinin süresi konusunda bunlarla birlikte daha geniş bilgi için bkz. D. AKSAN, *Anlambilimi Ve Türk Anlambilimi*, Ankara, 1971, s. 146–148.

[25] G. Matoré'ye dayanarak B. VARDAR'ın verdiği bu bilgi için bkz. *Dilbilim Sorunları*, Istanbul, 1968, s. 89–90.

lirtmektedir: Yapı düzeni kendi dilinin geleneği tarafından verilmemiş yabancı öğelerin girişini zorlukla kabul eden bir dizgedir. Söz varlığı, değeri hiç kuşkusuz ancak başka sözcüklerle karşılaştırıldığında kesinlikle belirlenebilen, ama yine de biribirinden bağımsız olan sözcüklerden oluşur ve dolayısıyle kendi öz dilinin geleneğinden gelmeyen öğeleri sınırsız oranda kabul edebilir. Her dilde yapı düzeni geleneksel bölümdür, söz varlığı ise uygarlığın çeşitli etkilerini yansıtır (Ling. hist. et ling. gén., Paris, 1926, s. 297). Söz varlığındaki gelişmenin ses ve yapı düzenindeki değişmeden ayrı oluşu, FODOR'un dediğine göre, söz varlığının dilin kendi yasalarının en az etkin olduğu, dış etkenlerin türünün de en çok olduğu alan olmasından dolayıdır (*The Rate of Linguistic Change*, The Hague, 1965, s. 16). Kısaca söylemek gerekirse; dilin öteki alanlarında değişme ve nedeleri söz varlığındaki kadar çeşitli ve değişik değildir. J. VENDRYES, söz varlığını "giren ve çıkan sözcüklerin sürekli gelgiti" (s.g.y., s. 225–226) olarak nitelendirmektedir. Yaşam bu alandaki gelişmeyi doğal karşılar. Söz varlığı dilin öteki alanlarıyle karşılaştırılırsa en hızlı değişen alandır[26].

Dilin gelişmesinde unutulmaması gereken önemli bir nokta, çekirdek sözcüklerin gelişme hızının söz varlığının bütünlüğüne oranla çok yavaş oluşudur. Genel olarak kültür, akrabalık ve sayı adlarıyle birtakım eylem adlarından oluşan çekirdek sözcükler, söz varlığının hemen hemen hiç değişmeyen öğeleridir. Bütün dillerde aşağı yukarı aynı biçimde bulunan bu öğelerin sayısının yüz kadar olduğunu belirten Ö. BAŞKAN, R.B. Swadesh'e dayanarak çekirdek sözcüklerin bin yıl içerisinde % 19'unun düşmekte ya da % 81'inin dilde kalmakta olduğunu söylemektedir. "Buna göre kök-dilden veya başka bir dilden ayrılıp tek başına gelişmeye başlayan bir dilde 1000 yıl sonra 100 sözcüklük bir çekirdek sözlükten ancak 81 sözcük elde kalacaktır"[27]. I. FODOR da çekirdek sözlüğün dilin değişmez öğesi olduğunu ve söz varlığının bütünlüğüne oranla çok az değiştiğini belirtmektedir (s.g.y., s. 16). Eski Türk yazıtlarındaki *oğlan, ḳız (Tabyac budunqa bäglik urï oylı qul boldï, silik qïz oylïn küŋ boldï* [Alt. Gr. s. 250, E 7]), *är ("tašra yorïyur" tiyin kü äšidip, balïqdaqï tayıŋmïš, taydaqï inmiš. tirilip yitmiš är bolmïš* [Alt. Gr., s. 250–251, E 11, E 12]), *ok (Yarïqïnda y(a)lmsïnda yüz artuq oqun urtï* [Alt. Gr., s. 253, E 33]), *at (Kül tigin B(a)šyu boz at binip tägdi* [Alt. Gr., s. 254, E 37]), *altun, kümüş (altun kümüš is(i)gti Qut(a)y buŋsuz anča birür* [Alt. Gr., s. 248, S 5]), *tämir (ilgärü Qadïrqan yïšqa tägi, kirü Tämir Qapıγqa tägı gondurmïš* [Alt. Gr., s. 249, E 2]), *kök, yir (üzä kök taŋri, asra yaγiz yir qilïnduqda, ikin ara kiši oylı gilinmïš* [Alt. Gr., s. 249, E 1]), *ḳatun (ögüm qatun ulayu öglärim äkälerim käliŋünüm qunčuylarïm bunča ymä tirigi kün boldacï ärti* [Alt. Gr., s. 255, N 9]), *yurt (yurtda yolta yatu qaldacï ärtigiz* [Alt. Gr., s. 256, N 9]), *ordu (Oyuz yayï basdï* [Alt. Gr., s. 255, N 8), v.b.

[26] I. FODOR dilin elemanları arasında değişmezlik ve değişkenlik incelendiğinde ses düzeninin en az, yapı düzeninin ona oranla daha fazla, sözdiziminin ise en çok değiştiğini, fakat söz varlığının –çekirdek sözcükler çok sağlam olmasına karşın– sürekli olarak değiştiğini belirterek aralarında bir orantı kurmaktadır (bkz. s.g.y., s. 17).

[27] Ö. BAŞKAN, *Lengüistik Metodu*, Istanbul, 1967, s. 162.

gibi birtakım öğeler, sayı adları (örn.: *bir iki, üç, tört, biş, altı, yiti, toḳuz, on, yigirmi, otuz, ḳırḳ, ilig, yüz,* v.b.) ve *äşid–, tıngla–, är–, bol–, bir–, öl–, täg–, sözläş–* (*inim Kül tigin birlä sözläšdimiz* [Alt. Gr., s. 252, E 26]) v.b. gibi eylem adları kimi ses ve anlam değişmeleriyle bugünkü Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Bu da, bu türden olan öğelerin gelişme hızının çok yavaş olduğunu göstermektedir. Çekirdek sözcükler binlerce sözcüğün bulunduğu söz varlığında büyük sayıda olmadıklarından genel yargıyı etkilemeyeceklerdir. *Sonuç olarak; söz varlığının hiçbir toplum ve kültür değişikliği olmadığı zamanlarda bile ses, yapı, sözdizimi ve anlam alanlarından daha hızlı değiştiği; dilin bu alanlarında büyük değişiklik yapmayabilen toplumsal ve kültürel etkenlerle dili yenileştirme çabalarının söz varlığındaki gelişmeyi hızlandırdığı söylenebilir.*

D) DİLİN GELİŞMESİNDE ROL OYNAYAN ETKENLER

Dil bilginlerinin sözünü ettikleri, yani dilin öğrenilişi sırasındaki olaylar, ikidillilik, alttabaka, v.b. gibi, genellikle dilin değişmesine yol açan etkenler gelişme üzerinde de zaman zaman rol oynamakla birlikte, burada sözü edilecek olanlar daha çok söz varlığının gelişmesini büyük oranda etkileyip ses, yapı, sözdizimi ve anlam değişmeleri üzerine o kadar büyük etki yapmayanlar olacaktır.

Dilde değişme ve gelişme konusuna değinen araştırmacılar daha çok değişmenin kendisiyle uğraştıklarından (örn.: Türkçe *eḏgü* sözcüğünün nasıl ve hangi ses kurallarına uyarak *iyi* olduğu gibi), gelişme ve bunun hangi etkenler altında ortaya çıktığından fazla söz etmemişlerdir.

Dilin gelişmesinde rol oynamış ya da gelişmenin hızlanmasına yardım etmiş olan bir etken kesinlikle vardır. I. FODOR dilin öğeleri üzerinde etkili olan iki tür etkenden söz etmektedir: *Dış (external)* ve *iç (internal)* etkenler (s.g.y., s. 12). Gerçekten bu iki etken birlikte oldukları zaman dilde daha hızlı bir gelişme görülebilir. Dış etkenler gelişmenin yol almasında rol oynarken iç etkenler ona en büyük yardımı yapmalıdır. Dil, yapı ve anlatım olanakları bakımından kısırsa, gelişmede dış etkenlerin oynayacağı rol de etkisiz kalabilir. Dili bu iki etken birlikte etkilerse gelişme dil ve toplum açısından başarılı olabilir.

Dış etkenlerden toplumsal ve kültürel etkenlerle yabancı toplumların etkileri bize göre söz varlığının gelişmesi üzerinde büyük rol oynamaktadır[28]. Tarihsel ve coğrafyayla ilgili etkenlerin bunlara oranla o kadar büyük rolü yoktur.

a) Toplumsal etkenler

Dilin gelişmesi herşeyden önce toplumsal bir olaydır. Bütün toplum dalları biribiriyle ilişkili olduğundan herhangi bir yönde olan değişme öteki yönleri, bu arada

[28] FODOR değişme üzerine değil de doğrudan doğruya değişmenin oranına etki eden dış etkenleri şu sıraya göre dizmektedir: 1– Tarihsel etkiler, 2– Kültürel etkiler, 3– Toplumsal etkiler, 4– Coğrafyayla ilgili etkiler, 5– Yabancı toplumların ve komşu ülkelerin etkileri, 6– Ulusal nitelik. Bu konuda yazarın s.g.y. ının 14–15. sayfalarına bakılabilir.

dili de etkilemektedir. B. AKARSU'nun deyişiyle anlatacak olursak "toplumun edebiyatı, felsefesi, sanatı, tekniği ile birlikte bütün kültürü, düşünceleri, zihniyeti, hattâ töre ve âdetleri dille bir bağlılık içindedirler, dilden ayrılmazlar" (s.g.y., s. 85). Bunların herhangi birinde olan yenilik ancak dil yolu ile öteki kuşaklara aktarılabilir. Yenilikler sonucunda ortaya çıkan çoğu kavramları dil var olan öğeleriyle karşılayamayacağından o da yenilik yapmak, gelişmek zorundadır. Cumhuriyet döneminde Türkiye'de birçok yeniliğin belirmesi, yeni kavramların ortaya çıkması, bunlara yeni karşılıkların bulunmasını zorunlu kılmıştır. Toplum değişmeleri sonunda ortaya çıkan kavramlar karşılıksız bırakılamayacağına göre dilin bunlarla birlikte gelişmesi, söz varlığında yeni öğelerin ortaya çıkması doğaldır.

Söz varlığı toplum değişmelerinin aynasıdır. Çünkü tarihte değişikliklerden sonra kimi kavramların yok oluşunu ya da yeni kavramların doğuşunu ancak dilde bunların karşılığı olan sözcüklerden izleyebiliriz. Toplumsal değişmeler sonunda yeni toplum kurumlarının ve ilişkilerinin ortaya çıkmasıyle dilde büyük sayıda yeni sözcükler ve terimler ortaya çıktığı gibi, birtakım öğeler eskimekte, kullanılmaz duruma gelmektedir. Sözgelimi, Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki idare ve askerlik ile ilgili kuruluşlarla Cumhuriyet devrindekilerin ayrı oluşu dilde kendini göstermiş, toplum düzeninin değişmesiyle önceki kavramların karşılığı olan öğeler (örn.: *halife, vezir, eyalet, sancak, sancakbeyi, beylerbeyi, mutasarrıf, sipahi, kapıkulu, yeniçeri, bostancı, cebeci, divan, akıncı*, v.b. gibi) kaybolmuş ya da kullanılmaz duruma gelmiş, yeni kavramların karşılığı olan sözcükler dilde yerleşmiştir. Aynı biçimde Türk yazı dilinde kıyafet devriminden önce kullanılan *ferace, fes, harmanî, kaftan, kavuk, külâh, mintan* gibi giyim kuşam terimleri de bugün kullanılmaz olmuştur. Kaybolan öğelerin yanısıra önceleri bilinmeyen *tost, piza, sandviç, bonfile* gibi yiyecek adlarıyle *antrenman, antrenör, bek, haf, forvet, şut, penaltı, korner, faul, gol, lig, maç, futbol, basketbol, boks, turnuva, şampiyon, pas, ravnt* ve bunlar gibi daha niceleri dile girmiştir.

Toplumsal etkenlerden dilin gelişmesini etkileyen bir başkası ulusun uyanışıdır. Çünkü uyanış devrinde uluslaşma bilinciyle birlikte toplumda ulusal dil bilinci düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Toplumda ulusal dil bilincinin yerleşmesi için çoğunlukla dil devrimine gereksinme duyulmaktadır. Genellikle uluslaşma ile birlikte yol alan dil devriminin temel amaçlarından biri de, dilin söz varlığını yerli öğeleri kullanarak çağın gidişine uygun bir biçime getirip geliştirmektir. Macar dilindeki devrim uluslaşma dönemine rastlamaktadır. Norveç bağımsızlığını elde eder etmez ulusal dilin kullanılması için birtakım girişimlerde bulunulmuştur. İsrail'de bağımsız bir devlet kurulduktan sonra İbranca için harcanan çabalar yoğunlaşmıştır. Türk Dil Devrimi de uluslaşmayı izleyen yıllarda olmuştur[29].

Dilin gelişmesine etki eden toplumsal olaylardan biri de göçebe yaşayışından yerleşik yaşama geçilmesidir. Göçebe olarak yaşayan bir toplumun dünya görüşü,

[29] Bunlara benzer bir dil yenilenmesi "Ekim Devrimi"nden sonra Sovyetler Birliğindeki bazı azınlıklarda kendi ulusal dillerini yaratmak amacıyle olmuştur (bkz. I. FODOR, s.g.y., s. 28).

yaşayışı, kullandığı eşyalar hattâ inançları ile yerleşik yaşam süren bir toplumunki aynı değildir. Bu durumda toplum yerleşik yaşama geçtiğinde ortaya çıkacak yenilikler dilde yansıyacak, söz varlığında gelişme olacaktır. Kır yaşayışından yerleşik yaşayışa geçildiğinde Uygurcanın söz varlığında bu tür bir gelişme olmuştur.

I. FODOR, ayrıca büyük yerleşme merkezlerinin kuruluşu ile hızlı kentleşmenin dilin gelişmesini etkileyeceğinden, edebiyat dili ile günlük konuşma dilinin biçiminde zorunlu bir değişiklik olabileceğinden söz etmektedir (s.g.y., s. 30).

Sonuç olarak; toplumun gidişine koşut olarak dilde de gelişme olduğu, uluslaşmayla birlikte oluşan devrimlerin dilin öteki alanlarında pek fazla değişiklik yapmamakla birlikte söz varlığını geniş çapta ve hızlı olarak geliştirdiği söylenebilir.

b) Kültürel etkenler

Dilin gelişmesi ile kültür arasındaki koşutluk, özellikle bilim ve tekniğin oldukça ilerlediği çağdaş dünyada bir gerçek olarak kabul edilmelidir[30]. Dil ile kültür arasındaki ilişkilerin çok güçlü olduğuna değinen W. von HUMBOLDT da dil ile kültürün sürekli olarak biribirleri üzerinde etkide bulunduğunu belirtmektedir. Humboldt'ta dil–kültür bağlantısını inceleyen B. AKARSU, "dil ile kültür biribirinden ayrılmazlar. Kültür bakımından ileri gitmiş, yükselmeler göstermiş bir ulusun dili de yükselmeye uygun bir şekilde gelişir. Düşünce hayatının yükselmesiyle birlikte dil de yükselir" (s.g.y., s. 80–81) demektedir. Düşüncelerin gelişmesi, yeni düşüncelerin doğmasıyle kültür alanında da yükselmeler olacak, ortaya çıkan yeni kavramlara bulunan karşılıklar dili geliştirecektir. Ayrıca bilim ve tekniğin ilerleyip yayılması, ulaşım olanaklarının artması, radyo, televizyon, v.b. bir toplumun kültür düzeyini yükseltecek, bunlarla birlikte ortaya çıkacak olan yeni kavramların adlandırılması dilin gelişmesini hızlandıracaktır. Bugün sık sık değerlendirmesine başvurulan *bilgisayar (elektronik beyin,* İng. *computer)* bilim ve tekniğin ilerlemesi sonucunda ortaya çıkmış bir kavramın karşılığıdır. Ulaşım olanaklarının artması sonunda birçok kişi *feri–bot, oto–stop* gibi kavramları kullanabildiği gibi tren *(posta treni, ekspres, motörlü tren, marşandiz, elektrikli tren)* ve uçak türlerinin dildeki karşılıklarını da kullanabilmektedir. Aynı biçimde radyonun bulunuşundan sonra kullanım alanına çıkmış öğelerden *uzun dalga, orta dalga, kısa dalga, en kısa dalga* terimleri de kültür gelişmelerinin ortaya çıkardığı kavramların karşılıklarıdır.

Dilin gelişmesine etki eden kültürel etkenlerden biri de dindir. Yeni bir dini benimseme sonucunda dile, o din ile ilgili kavramlar çoğu zaman olduğu gibi yerleşmekte, böylece bu kavramlara karşılık olan öğelerle dil gelişmektedir. Budizmin Türkler arasında yayılmasıyle Uygur Türkçesinde karşılaştığımız *burkan, bodisatva, açari, namo, nom, nirvana,* v.b. gibi Sanskrit kaynaklı öğeler Budist terimler düzeni yönünden Uygurcayı geliştirmiştir. Yine İslâmlığın Türkler arasında yayıl-

[30] Bir yandan dil ile kültür arasında hiçbir özdeşlik olmadığını, bir yandan da dil ile kültürün birlikte gitmesi gerektiğini söyleyen M.L. SAMUELS, kültürün, geçmişin birçok modası geçmiş kalıntısını içinde bulundurabileceğinden söz etmektedir (bkz. *Linguistic Evolution with Special Reference to English*, Cambridge University Press, 1972, s. 1–2).

masıyle birçok Arapça öğe Türkçede yerleşmiştir. Yeni bir dinin benimsenişi sonucunda dile giren öğeler din ile ilgili terimlerin sınırlarını aşabilmektedir. Hattâ kimi zaman din dili, yürürlükte olan yazı dilini çok fazla etkilemekte, birçok yerli öğenin unutulup gitmesine yol açmaktadır. İslâmlık çerçevesine girildikten sonra Arapçanın etkisiyle unutulan Türkçe *ög, ök, us* (Ar. *ʿaḳl*), *dumağu, dumağı* (Ar. *nezle*), *çeri, çerig* (Ar. *ʿasker*), *ayak* (Ar. *ḳadeḥ*), *süci, sücü* (Ar. *şarāb*), *sin* (Ar. *ḳabr, mezār*)[31] gibi öğeler buna örnek olarak gösterilebilir.

Kültürel gelişmeler ile dilin gelişmesinin başbaşa gittiği yadsınmaz bir gerçektir. Tersi düşünülürse bugünün dillerinin söz varlığı bakımından eski belgelerdeki durumlarıyle bulunması; *atom, uzay, uydu, basımevi, otomobil, uçak, radyo, televizyon, telefon, telsiz, okul, üniversite*, v.b. gibi bugün söz varlığında yer alan nice kavram ve karşılıklarının bilinmemesi gerekirdi.

Kültürel etkenlerin dilin gelişmesini hızlandırdığına değinen I. FODOR çeşitli kültürel olayların, kurumlar ve buluşların ortaya çıkması ve yayılmasının, yazının ve matbaanın bulunuşunun, dinin benimsenmesinin, ulaşım ve uzak bildirişmenin (radyo, televizyon, telsiz, telefon, v.b.), genel zorunlu eğitim ile genel zorunlu askerliğin (eğer bu kültür açısından gerçekten bir gelişme ise) toplumun kültür düzeyini yükselterek dilin değişmesinde gelişmeyi önemli oranda etkilediğini söylemektedir (s.g.y., s. 23). Gerçekte bunlar bir yandan toplumun kültür düzeyini yükseltirken bir yandan da dilin gelişmesini sağlamakta, söz varlığındaki sözcüklerin sayısını oldukça arttırmaktadır. Söz varlığını sürekli olarak etkileyen kültürel olaylar dilin ses ve yapı düzenini aşağı yukarı hiç etkilemezler. Kültürel gelişmelere koşut olarak söz varlığında da gelişme olmaktadır. Kültürel etkenler dilin gelişmesini tarihsel etkenlerden daha çok etkilerler.

c) Yabancı toplumların etkileri

Dilin gelişmesinde yabancı toplumların etkileri küçümsenecek oranda değildir. Yabancı toplum coğrafya bakımından dili kullanan ulusa komşu olabildiği gibi, ülkenin uzağında da bulunabilir. Bir toplumun dili –coğrafya alanı bakımından uzak da olsa– kültür düzeyi kendine oranla daha yüksek, daha gelişmiş olan toplumların dili tehlikesiyle karşı karşıyadır. Yüzyıllar boyunca Anadoluda yazı dilinde tıp, botanik, eczacılık, v.b. gibi alanlarda Arap biliminin ve bilimsel yapıtlardan yapılan çevirilerin etkili oluşunun nedeni, o zamanlar komşu Arap ülkelerinde bilimin daha çok gelişmiş olmasından dolayıdır. Daha sonraları, özellikle XIX. yy. dan sonra, birçoklarıyle komşu olunmadıkları halde Batı dilleri Türkiye Türkçesini etkilemeye başlamıştır.

Dilin tarihsel gelişmesinde zamanla aynı aileden olan diller arasında akrabalık bağlarının inceldiği, buna karşılık kültür akrabalığının önem kazandığı bilinmektedir. Bu tür yakınlığın doğmasında ve gelişmesinde, ulusların yüzyıllar boyunca eko-

[31] Burada verilenlerle birlikte konunun öteki örnekleri için bkz. D. AKSAN, *Kelimelerin ölümü olayı ve Türk yazı dilindeki örneklerinde Arapça ve Farsça unsurların etkisi üzerine notlar*, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1969, s. 100–103.

nomik, siyasal ve kültürel bakımdan biribirleriyle ilişki kurmaları önemli etkendir. Örn.: Yüzyıllarca kendisiyle akraba olmayan diller arasında kalmış olan Macarca bugün aynı kökten gelen Voğulca ve Mordvinceden çok Batı Avrupa kültür dillerine yakındır[32]. Türkiye Türkçesi için de durum böyledir. Arapça ile çeşitli etkenler, özellikle din etkisiyle ilişki kurmuş olan Türkiye Türkçesi, öteki Türk lehçelerinden ayrı bir yolda gelişmiş, daha sonraları Batı dillerinden aldığı öğelerle bu dillerin kültür çevrelerine katılmıştır.

Uluslar arasındaki bu tür ilişkiler diller arasında da pek çok öğenin alınıp verilmesine yol açmaktadır. Bu alıp vermeler sonunda dile bir yandan yeni sözcükler girmekte ve onu geliştirmekte, bir yandan da kimi sözcükler unutulmakta, ölmektedir[33]. Bu açıdan dili geliştiren ya da gelişmeyi hızlandıran öğeler başlıca; yabancı sözcükler ve çevirme sözcükler ile yabancı dildeki kavramın anlamının etkisi altında dilde yapılan sözcüklerdir.

YABANCI SÖZCÜKLER: Birçok bilim adamının ödünç sözcükler olarak adlandırdığı yabancı sözcükler[34] söz varlığının gelişmesinde büyük rol oynamaktadır. Dil, yeni kavramların ortaya çıkışıyle gelişmektedir. Bir dilden başka bir dile alınan herhangi bir kavram, genellikle alındığı dildeki karşılığıyle yerleşmektedir. Böylelikle dilde yabancı sözcüklerin sayısı artmaktadır. Her dilde var olan yabancı sözcüklere J. MAROUZEAU Fransızcadan şu örnekleri vermektedir: *train, rail* İngilizce kökenli; *bourg, guerre* Almanca kökenli; *banqueroute, piano* İtalyanca kökenli; *fétiche* Portekizce kökenli; *palabre* İspanyolca kökenli; *bouquin* Flamanca kökenli; *almanach* Arapça kökenli; *orange* Farsça kökenli; *kiosque* Türkçe kökenlidir (s.g.y., s. 60). Yabancı sözcüklerin bir ölçüde kültür etkisinin yollarını yansıttığını söyleyen R.W. LANGACKER, İngilizcedeki Arapça sözcüklerden örneğin; *zero, cipher, zenith, alchemy, algebra, nadir, bismuth, alkali* gibi doğa bilimlerine ait olanların İspanyolca yoluyle İngilizceye geçtiğini, bunun da ortaçağ başlarında matematik ve doğa bilimleri alanındaki Arap etkisine tanık olduğunu belirtmektedir. Ayrıca müzik ve sanat alanlarındaki İtalyan etkisinin önemi de, bu alanlara ait İtalyanca sözcük listelerinde (örn.: *opera, tempo, adagio, soprano, piano, sonata, scherzo, virtuoso, sonnet, fresco, miniature,...*) görülebilir (bkz. R.W. Langacker, Sprache und ihre Struktur, s. 166). Türkiye Türkçesinde örneğin; *felsefe, sanat, rüştiye, rüşvet* Arapçadan; *mala, terzi, zımpara* Farsçadan; *menecer, mayın, sandviç* İngilizceden; *egoist, lokomotif, priz, prim* Fransızcadan; *protesto, lokanta, kambiyo, propoganda* İtalyancadan;

[32] Bkz. Y. ÖNEN, *Alman dilinde muhteva iktibasları üzerine araştırmalar*, DTCF Dergisi, c. XIII/4, 1955, s. 13.

[33] Doğrudan doğruya çalışmamızın sınırları içine girmeyen "sözcüklerin ölümü" konusu ile birçok dilbilimci ilgilenmiştir. Bu konudaki çeşitli görüşlerle birlikte Türkçeden örnekler veren şu çalışmaya bakılabilir: D. AKSAN, *Kelimelerin ölümü olayı ve Türk yazı dilindeki örneklerinde Arapça ve Farsça unsurların etkisi üzerine notlar*, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1969, s. 97–108.

[34] Bu kavramlar için genellikle Fr. da *mots emprunts*, İng. de *borrowed-words, loan-words*, Alm. da *Lehnwörter, Fremdwörter* terimleri kullanılmaktadır. Türkçe "ödünç" kavramında bir şeyi ödemek üzere almak söz konusu olduğundan ve bu dil öğelerinde böyle bir durum bulunmadığından *yabancı sözcük* terimi kullanılmıştır.

teknik, komedi (ya da *komedya*) Fransızca kanalıyla Yunancadan; *tuğla, sanatoryum* Latinceden; *gerilla* İspanyolcadan; *salon* Almancadan; *mandalina* Portekiz dilinden; *izbe* Rusçadan alınmış yabancı sözcüklerdendir. Bunlar kimi zaman dile öyle yerleşir ki dilin kendi öğelerinden ayırmak zorlaşır. Arapçadan alınmış olan *kalem, mektup, masal, meydan, memur, meclis, mahalle, kumaş, sabah, dakika*; Farsçadan alınmış olan *kâğıt, çarşı, çarşaf, meyve* (ya da *meyva*); Fransızcadan alınmış olan *kare, manto, palto, mayo*; İtalyancadan alınmış olan *kasa, karyola, makarna*; Latinceden alınmış olan *masa*; Yunancadan alınmış olan *lamba* Türkiye Türkçesindeki yerleşmiş yabancı sözcüklerdendir (Alm. *Lehnwort*). Buna karşılık Arapça kaynaklı *maişet, mağduriyet, maktul, mahsul, kıyam, kıraat, kesif, ketum, ameli*; Fransızca kaynaklı *matine, suare, mizansen, mansiyon, makyaj*; İtalyancadan *mayestro, manivela*; Fransızca aracılığıyle Latinceden alınan *maksimum, minimum*; v.b. gibileri de yabancı kimliğini korumaktadır[35].

Yabancı sözcüklerin dilin gelişmesini etkilediği su götürmez bir gerçektir. Ancak, bunların sayısına göre dilin gelişmesi konusunda kesin bir sonuç çıkarmak da bizi çıkmaza götürebilir. Çünkü dilin gelişmesi yalnız yabancı sözcüklerin dile girmesi demek değildir.. Dilin kendi yapısı içinde yaratılan sözcükleri de bu konu içinde incelemek gerekmektedir. I. FODOR herşeyden önce yabancı sözcüklerin (kendisi *borrowed-words, loan-words* terimlerini kullanmaktadır) kesin sayısını değil, sık olup olmayışını ve konuşmada kullanılışına dikkat etmek gerektiğini söylemektedir (s.g.y., s. 34)[36].

Yabancı etki dilin karşı koyamayacağı bir etken olmakla birlikte, bu etki çoğaldıkça dilde daha hızlı gelişme olacağı da bir kural değildir[37]. Ayrıca yabancı toplumun siyasal durumu, uygarlık, nüfus yoğunluğu bakımından özellikleri ile etkisinin gücü de biribiriyle ilişkilidir. "Hergangi bir toplum ne kadar uygarsa dili de o oranda etkendir. Etkide bulunan toplumun nüfusu ve siyasal üstünlüğü de önemli rol oynamaktadır" (I. FODOR, s.g.y., s. 35). Sonuç olarak; genellikle daha güçlü olanın daha çok etkide bulunduğu söylenebilir.

ÇEVİRME SÖZCÜKLER: Yabancı sözcükler gibi dilin dış formu üzerinde pek etkili olmayan çevirme sözcükler, yeni sözcüklerin ortaya çıkması bakımından dili geliştirmektedirler. Batıda XIX. yy.ın ikinci yarısından beri ele alınan çevirme sözcükler konusunda Türkiye'de son yıllarda araştırma yapılmış ve anlam alışverişi adı altında incelenmeye başlanmıştır[38]. Anlam alışverişi konusunda, biribiriyle

[35] Bu türden olanlara Alm. *Fremdwort* karşılığı olarak yerleşmemiş yabancı sözcük denmektedir.

[36] FODOR Macarca ve öteki dillerde yabancı sözcüklerin sayısının hesaplandığını söylemekte, Macarca için bir de kaynak (Barczi Géza, A Magyar szokincs eredete [The Origin of the Hungarian Word-Stock], Budapest, 1951, s. 13-14) göstermektedir. Bkz. s.g.y., s. 34, dipnot: 14.

[37] Dilin yabancı etkene karşı koyduğunda oldukça kısırlaşacağı, yabancı etkiden ne kadar uzak olursa o oranda konservatif olacağı söylenmektedir (bkz. I. FODOR, s.g.y., s. 34-35).

[38] Ülkemizde D. AKSAN Türkçeyi amaç tutarak bu konuya eğilmiştir: *Yabancı Dillerle Türkçe Arasında Anlam Benzerliği Ve Alışverişi* (doktora tezi), DTCF kütüphanesi, Yazma Eserler böl., no: 92. Ayrıca tezin ikinci bölümünün yeni örneklerle kısaltılmış biçimi için bkz. *Anlam alışverişi olayları ve Türkçe*, TDAY Belleten 1961, s. 207-273. Daha önce Y. ÖNEN, *Alman dilinde muhteva iktibasları üzerine araştırmalar* (DTCF Dergisi, c. XIII/4, 1955, s. 13-44) adlı çalışmasıyle konuya değinmiş; *Deutsches im Türkischen Studien zu Fragen der Sprachberührung* (Ankara, 1955) adlı yapıtında da zaman zaman çevirme öğelere yer vermiştir.

kültürel bağlarla birlikte çeşitli yönlerden ilişki kurmuş olan ulusların dilleri arasında sözcüklerin değil, anlamların alınıp verilmesi söz konusudur. Bu da genellikle çevirme yoluyle ya da yabancı dildeki sözcüğün anlamının etkisiyle dilde yeni sözcüklerin, deyim ve terimlerin yapılmasıdır.

Dilde çevirme yoluyle yapılan öğeler üç öbekte ele alınmaktadır: 1– Tam çevirme sözcükler, 2– Yarı çevirme sözcükler, 3– Bağımsız çevirme sözcükler.

Birinci öbekte olanlar, yabancı bir dildeki söz öğelerinin her sözcüğünün dile çevrilmesi yoluyle ortaya çıkarlar[39] ve çevirme sözcüklerin en kalabalık türünü oluştururlar. Türkiye Türkçesindeki *ana okulu* (Fr. *école maternelle*), *ses duvarı* (Fr. *le mur du son*), *kapak kızı* (İng. *cover girl*), *ilk yardım* (Alm. *erste Hilfe*), *demiryolu* (İng. *railroad*, Alm. *Eisenbahn*, Fr. *chemin de fer*, İt. *ferrovia*), *değer yargısı* (Fr. *jugement de valeur*), *harika çocuk* (Alm. *Wunderkind*, İng. *wondar child*, Fr. *enfant prodige*), *beygir gücü* (İng. *horsepower*, Alm. *Pferdestaerke*, *Pferdekraft*), v.b. gibi örnekler gösterilir.

Yarı çevirme sözcükler, genel olarak iki sözcükten kurulu öğelerden birinin çevrilip ötekinin olduğu gibi dile alınmasıyle ortaya çıkarlar. Bunun için Türkçedeki *gam yemek* (Far. غم خوردن), *galip gelmek* (Far. غالب آمدن), *kur yapmak* (Fr. *faire la cour*), *rekor kırmak* (İng. *to break the record*), *karaborsa* (Fr. *marché noir*, İng. *black market*, Alm. *Schwarzmarkt*, İt. *borsa nera*), v.b. gibi örnekler gösterilmektedir.

Bağımsız çevirme sözcükler ise, yabancı dildeki sözcüklerin, dile onları aşağı yukarı karşılayan sözcüklerle çevrilmesi sonunda ortaya çıkarlar. Örnekleri oldukça az olan bu türe Türkçeden *şaheser* (Fr. *chef-d'œuvre*), *soğuk dalgası* (İng. *cold wave* 'soğuk dalga'), *formunda olmak* (İng. *to be in form* 'formda olmak'), v.b. gibi örnek ler gösterilmektedir[40].

ANLAM ETKİLENMESİ: Yabancı etki sonunda dildeki sözcüklerin yeni anlamlar kazanması[41], dilin gelişmesinde konumuz açısından pek fazla önemli olmamakla birlikte, yabancı dildeki sözcüğü anlamca karşılamak üzere dilde yeni söz öğelerinin yapılması büyük önem taşımaktadır. Türkçedeki *yıldız* sözcüğünün yabancı etki sonunda, temel anlamından başka "tanınmış sinema sanatçısı", *dal* sözcüğünün aynı etki altında "bilim bölümlerinden biri" anlamını yüklenmesinin anlambilimi açısından önemi büyüktür. Ancak kavramı karşılamak için o dildeki anlamı göz önünde bulundurularak yeni sözcükler yaratılmasının dilin gelişmesi bakımından önemi daha büyüktür. Bu durumda konumuz açısından sözü edilebilecek olan anlam etkilenmesi, söz varlığının gelişmesinde rol oynamaktadır. Dil devrimi sırasında türetme yoluyle yapılan sözcüklerden bir bölüğü bu biçimde yapılmaktadır.

---

[39] Çevirme sözcüklerin en büyük bölümü; bileşik sözcük, deyim ve çeşitli sözcüklerden bir araya gelen kalıplaşmış sözler gibi çok üyeli öğelerdir (D. AKSAN, TDAY Belleten, 1961, s. 215).

[40] Verilen örneklerle birlikte konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. D. AKSAN, *Anlam alışverişi olayları ve Türkçe*, TDAY Belleten, 1961, s. 215 ve öt.

[41] Anlam etkilenmesinin bu türü yabancı etki altında çokanlamlılığa gidiş olarak görülmektedir (bkz. D. AKSAN, TDAY Belleten 1961, s. 232).

Yabancı etki altında ortaya çıkan sözdizimi etkilenmesi, söz varlığındaki gelişme ile doğrudan doğruya ilgili olmadığından söz konusu edilmeyecektir.

Sonuç olarak; yabancı toplumlarla olan kültür, siyaset ve ekonomi alanındaki ilişkiler sonunda diller arasında bir kültür akrabalığının ortaya çıktığı, bunun da yabancı ve çevirme sözcükler ile dilin kendi öğeleriyle sözcükler yaratmada, kısacası dilin gelişmesinde büyük etken olduğu söylenebilir.

d) Tarihsel etkenler

Daha çok, dilin değişmesi açısından tarihsel etkenlerin rolüne değinen O. JESPERSEN, büyük fetihlerin ve savaşların dilin değişmesinde en önemli etken olduğunu söylemektedir[42]. Aynı görüşte olduğunu belirttiği George Hempl'in düşüncelerine kitabında yer veren dil bilgini, istilâ olaylarında bir ülkeyi zaptedenlerin sayıca egemen sınıf olamayacakları için o ülkenin dilini öğrenmek zorunda kalacaklarından, komşu ülkeler arasında görülebilecek bu tür olaylarda ise sayıca üstün olan topluluğun öteki dili zayıflatabileceğinden, istilâcıların dili egemen olduğunda da bunun daha çok orta ve yukarı sınıf dilini etkileyeceğinden, halk dilinde daha az etki yapacağından söz etmektedir. Ayrıca, bir ülkeyi istilâ edenler asker ve yöneticilerden başka tüccar ve göçmen sınıfları da olursa bunların gittikleri ülkenin yerleştikleri bölgelerinde kendi dillerini egemen kılabileceklerini (Romalıların idaresindeki Galya, İspanya ve İtalya'da Roman dillerinin, Doğu Almanya'da Slavcanın...), ancak göçmenler ayrı ayrı zamanlarda geldiklerinde yerli halkla karışacağını, hatta onların aralarında yok olabileceklerini söylemektedir (s.g.y., s. 201–203). Kısaca Jespersen, genel olarak çoğunluğun dilinin egemen dil olacağını belirtmekte ve düşüncelerini, daha çok ses değişmeleri örnekleriyle tanıtlamaktadır.

I. FODOR da daha çok dilin değişmesi açısından tarihsel etkenlerin rolüne değinmiş, tarihsel olaylardan sonra büyük dil değişmeleri olabildiği gibi pek fazla değişme olmayabileceğinden ya da dil değişmelerinin tarihsel olayları daha yavaş izleyebileceğinden söz etmiştir (s.g.y., s. 19–23).

LANGACKER da Norman istilâsından sonra pek çok Fransızca sözcüğün İngilizceye geçtiğini, bunlar arasında Norman asıllı Fransızların istilâcı olarak o alanlarda yönetici durumunda bulunduklarını yansıtan düzinelerce devlet yönetimi ve askerî yönetim, hukuk, din ve ahlâk alanlarıyle ilgili terim bulunduğunu söyleyip örnekler göstermesi (bkz. *Sprache und ihre Struktur*, s. 166), tarihsel olayların zaman zaman dilin gelişmesinde rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Savaşların ve istilâların, özellikle başka bir devletin yönetimi altına girmenin sonucunda dilde, dilin söz varlığında gelişme olabilir. Norveç dilinin XIV–XIX yy. lar arasındaki gelişmesinde tarihsel olayların rolü büyüktür (Norveç, XIV. yy. sonlarında Danimarka'nın egemenliği altına girmişti). Balkan dillerindeki Türkçe kaynaklı öğelerin o bölgelerin bir zamanlar Türk yönetiminde bulunmasıyle ilgili olabileceği de düşünülebilir.

[42] Bkz. O. JESPERSEN, *Language, its Nature, Development and Origin*, London, 1934, s. 260.

Sonuç olarak; tarihsel olayların toplumsal ve kültürel etkenler kadar yoğun olmamakla birlikte söz varlığının gelişmesinde rol oynayabileceği söylenebilir.

e) Coğrafyayla ilgili etkenler

Dilin değişme ve gelişmesinde coğrafyayla ilgili etkenlerden söz ediliyorsa da, bu konu daha çok lehçebilgisini ilgilendirdiğinden söz konusu edilmeyecektir. Ayrıca çeşitli etkenler sonucunda (bölgenin coğrafya açısından durumu, nüfus, iklim, v.b.) ortaya çıkan konuşma ayrılıkları, lehçebilgisi ve dilin değişmesi açısından incelendiğinde daha yararlı sonuçlar elde edilecektir[43].

[43] İlk olarak "neolinguistik" okulun değişmeye başka bir açıdan bakarak dili, konuşan halkın oturduğu bölgenin durumu ile incelediğini belirten I. FODOR, coğrafyayla ilgili etkiler ile ilgili olarak nüfus yoğunluğunun, coğrafya bakımından küçük toplulukların yalnızlığının, ana vatan ile yeni kurulmuş olan bölgenin konuşma biçimleri arasındaki ayrılığın dilin değişme yönünü yavaşlatan ya da hızlandıran bir etken olarak rol oynayabileceğini söylemektedir (s.g.y., s. 31–33).

I. BÖLÜM

DİL DEVRİMİ

1- ANA ÇİZGİLERİYLE DİL DEVRİMİ

a) Dil devrimi nedir?

Çeşitli dış etkenler birçok yabancı öğenin dilde yerleşmesine yol açarlar. Dillerden hiçbirinin tümüyle arı, temiz ve yalnız kendi kaynağından gelen öğelerle dolu olduğu düşünülemez. Türk dilinin en arı evresi olarak kabul edilen Köktürkçe ve özellikle Uygur Türkçesinde Çin ve İran kaynaklı öğeler vardır[44]. Ulusların biribiriyle olan çeşitli ilişkileri sonunda dile gerek yeni kavramlarla birlikte gerekse dilde var olan bir kavramı ya da bunun herhangi bir ayrıntısını karşılamak üzere birçok yabancı öğe gelip yerleşmektedir. Bunlar farkına varılmadan, yani zaman zaman bilinçsiz olarak alınıp kullanılmaktadır. Toplum yabancı öğelerin dilde etkili olmaya başladığının farkına varamayacağı gibi bunların dilin yapısına uygun olup olmayacağını, dili bozabileceğini de düşünmemektedir. Genellikle yabancı öğeler hiçbi tepkiyle karşılaşmadan, rahatlıkla dile girmektedir.

Bir süre sonra, yabancı öğelerin çoğalması, özellikle halkla kültürlü zümrenin anlaşması konusunda ortaya çıkan ayrılık nedeniyle, ulusçuluk ve kendine yönelmenin etkisiyle bunlara karşı bir tepki başlamaktadır. Dili daha çok yerli öğelerin egemen olduğu bir kültür dili durumuna getirmek amacıyla yapılan ve devletin desteğini kazanmış olan ulus çapındaki dili geliştirme eylemine "dil devrimi" adı verilmektedir[45].

Dil devrimi doğrudan doğruya dilin gelişmesi konusuyle ilgilidir. Çünkü, gerek o güne kadar dilde bulunan kavramların yabancı olan adlarının yerlileştirilmesi, gerekse durmadan ortaya çıkacak kavramların adlandırılması, dilin söz varlığında gelişme meydana getirecektir. Ayrıca dilin ses, yapı ve sözdizimi kuralları dil devrimi yapıldığı sıralarda da yürürlükte olacağından bu alanda büyük bir değişme söz konusu olmayacaktır. Yine, yabancı etki altında önceden dile girmiş olan bu türden

---

[44] Bu konuda bilgi için bkz. K.H. MENGES, *The Turkic Languages and Peoples, An Introduction to Turkic Studies,* Wiesbaden, 1968, s. 166.

[45] J. ECKMANN, "geniş ölçüde cereyan eden dil geliştirme hareketlerine toplu olarak dil devrimi veya dil yenileştirme (Macarca *nyelvújítás*, Almanca *Sprachneuerung*, Fransızca *néologie)* adı verilir" biçiminde dil devrimini tanımlamaktadır (bkz. *Macar Dil Devrimi*, Türk Dili Belleten, seri: 111/12–13, 1948, Istanbul, 1949, s. 11).

öğelerin atılması, dilin eğilimlerine uygun bir tutum sayılabileceği gibi dil devriminin ana doğrultusuna da aykırı düşmemektedir. Bu bakımdan dil devrimi, dilin gelişmesi konusu içinde ele alınmalıdır.

b) Dil devrimi hangi etkenlerle gerçekleşir?

Dil devrimi genel olarak iki etken altında gerçekleşmektedir: 1- Ulusçuluk (nasyonalizm) etkisiyle kendine dönüş, 2- Toplumsal ve kültürel ilerlemenin gereği olarak yeni kavramlarını ve bunların anlatımına yarayan sözcük ve terimlerin ortaya çıkışı.

Ulusçuluk etkeni dil devriminin siyasal nedenini oluşturmaktadır. Bu etkenle birlikte, yabancı olan herşeye karşı tepki artmakta, dilin de yabancı öğelerden temizlenmesi, yerli öğelerin kullanım alanı bulması istenmektedir. Dil devriminin uluslaşma dönemine rastlaması, toplumla birlikte dilin de kendi benliğini bulması nedeniyledir. Genel olarak dil devrimi her toplumda uluslaşma dönemine rastlamakta, ulusal bilincin kazanılmasıyle düzenli, sistemli bir biçim almaktadır. XVIII. yy. sonundan XIX. yy. ortasına kadar olan sürede gerçekleşen Macar Dil Devriminde ulusal uyanışın rolü olmuştur (I. FODOR, *The Rate of Linguistic Change*, s. 28). Almanya'da 1813–15 ve 1870–71 savaşlarından sonra dili yabancı öğelerden temizleme işi daha hızlanmıştır[46]. Norveç Danimarka'ya karşı bağımsızlığını elde ettikten sonra (1814), dil köleliğine karşı bir ayaklama başgöstermiştir[47]. Türkiye'de de ulusal kurtuluş savaşından sonra köklü bir dil devrimine girişilmiştir.

Dil devriminin gerçekleşmesini sağlayan bu etkenler aynı zamanda onun amaçlarını ortaya koymaktadır. Uluslaşma etkeni dili yabancı öğelerden temizleme amacını, öteki de kültür dili durumuna getirmeyi oluşturmaktadır. Bu amaçların olumlu sonuçlar vermesi, ortaya çıkan ürünlerin toplumun malı olmasına bağlıdır. Devletin desteği olmaksızın dilde yapılan devrim bireysel bir eylem olarak kalır, topluma mal olamaz. Dil devriminin hazırlık evresindeki çabalar bunun en güzel örnekleridir. Türk Dil Devriminin hazırlık evresi olarak nitelendirebileceğimiz ve Tanzimat Fermanı ile başlayan dönemdeki dili temizleme isteği toplumu kapsayamamıştır. Ancak Cumhuriyetten sonra, 1932 yılında devletin öncülüğünde Türk Dili Tetkik Cemiyetinin kuruluşuyle dilde yapılan yenilikler, ulus çapında bir eylem olarak topluma mal olmaya başlamıştır. Macaristan'da XVI. ve XVII. yy. larda dilbilgisi ile uğraşanlar ve yazarların bir bölüğü XVIII. yy. ortalarında başlayacak olan dil devriminin hazırlayıcısı olmuşlardır[48] Norveç'te I. AASEN'ın girişimiyle oluşturulan yeni dilin (Landsmål) bir süre için devlet dili ve okul diliyle eşit tutulması, 1885 yılında hükümetin Norveç halk dilinin *(det norske Folkesprog)* kurulması için adım

[46] Bkz. G. KESSLER, *Almanyada dil tasfiyesi* (Sprachreinigung in Deutschland), TD Belleten 1948, seri: 111/12–13, Istanbul, 1949, s. 69–70.

[47] Bkz. H.R. TANKUT, *Dil inkılâbına yöneltilen tenkidlere cevap*, TD Belleten 1948, seri: 111/12–13, s.57.

[48] Galeji Katona István, Szenczi Molnár Albert, Apácai Csere János, Gyöngyösi István, Medgyesi Pál gibi yazar ve bilim adamları dil devriminin hazırlayıcısı olmuşlardır. Ayrıca Sylvester János da ay adlarını ve dilbilgisi terimlerini yerlileştirmiştir. bilgi için bkz. J. ECKMANN, s.g.yz., s. 12).

atılmasına karar verdikten sonra olmuştur[49]. Bu nedenle bireysel eylemler genel olarak topluma mal olamaz ve dil devrimi özelliği göstermekten uzaktır. Birey, dili istediği biçimde kullanma hakkına sahiptir. Onu bildirişme aracı olarak kullanırken isterse hiç yabancı öğe kullanmaz ya da tam tersine, çok fazla sayıda yabancı öğe kullanır. Önemli olan, kitle bildirişmesinde hangi yolun tutulduğudur. Bu bakımdan yerli öğelerin kullanılmasını öngören bireysel çabalar dil devrimi özelliğinde değildir. Ayrıca dil devrimi, yalnızca dilin temizlenmesi demek de değildir. Dilin yerlileştirilmiş olan öğeleri, kavramların anlatımına yaramıyorsa başarılı bir devrim ortaya çıkamaz ve yeni dil kültür dili olarak gelişme olanağı bulamaz. Bu nedenle Y. ÖNEN'in şu düşüncesini kabul etmek doğru olsa gerek. "Dil devrimi denince, genel olarak, geniş ölçüde yabancı dillerin etkisi altında kalmış olan dilin bu etkiden kurtulması, yabancı öğelerden arınması akla gelir. Dil devriminin en önemli amacı bu olmakla beraber, dili özleştirme hareketleri yanında, dilin siyasî ve millî şuur birliğinin kuruluşu bakımından da bütün milletin ortak malı olmasını, soyut somut bütün kavramları anlatabilecek ince ve hassas bir âlet haline gelmesini sağlamak, ana kurallarını tesbit ederek ona yapısını kazandırmak ve onu güzelleştirmek, nihayet tarihî değer ve zenginliğini meydana çıkarmak gibi hususlar da vardır. Dil devriminde çoğu kere bu ana hareketlerin birkaçı veya hepsi bir arada, yani biribirine paralel olarak yürür. Şu halde dil devrimini, yalnız "Sprachreinigung-pürizm (özleştirme)" şeklinde değil de, daha çok "Sprachneuerung–dili yenileştirme" veya "Sprachpflege–dil bakımı" olarak kabul etmek gerekir"[50].

c) Sözcükleri yerlileştirmede başvurulan ortak yollar

Dil devrimi sırasında, kavramları yerli dil öğeleriyle karşılamak için başvurulan yollar genel olarak ortak özellikler göstermektedirler. Bu yollar şunlardır[51]:

1– Türetme yolu: Kavramları dilin kendi kök ve ekleriyle türetilmiş sözcüklerle karşılamak demektir. Dil devriminin en verimli yoludur. Örnekler: Mac. *találmány* 'bulgu, icat, keşif', *társalg* .sogbet etmek', *ékesit* 'süslemek', *épitész* 'mimar', *önző* 'bencil', *történész* 'tarihçi'; İbr. *mis'adeh* 'lokanta', *dodanit* 'yeğen', *tatzlum* 'fotoğraf', *matzleme* 'fotoğraf makinesi', *mekonit* 'otomobil', *'ittonay* 'gazeteci'; Türkçe *anı* 'hatıra', *etki* 'tesir', *öğrenim* 'tahsil', *özlem* 'hasret', *karşıt* 'zıt', *izlenim* 'intıba', *kural* 'kaide', *sezgi* 'tehaddüs', v.b. Yeni sözcükler türetilirken dilin işlek eklerinden yararlanıldığı gibi, az işlek ya da işlek olmayan eklerine zaman zaman işleklik ka-

[49] Bkz. E. HAUGEN, *Language Conflict and Language Planning, The Case of Modern Norwegian*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1966, s. 38.

[50] Bkz. *Alman Dil Devriminin ana ilkeleri*, DTCF Dergisi, c. XVIII/1–2, 1960, s. 139.

Ulustan ulusa, öncelik bakımından farklar gösteren bu yollar tarihsel bakımdan sıralanmış değildir; genel bir tarihsel sıralama yapmak olanağı da yoktur. S.M. ARSAL, dili bilinçli olarak geliştirmenin aynı aşama ve evreden geçtiğini, bütün ulusların; 1– İlk önce ulusal dilin söz varlığını topladıklarını, 2– Lehçeleri öğrendiklerini, 3– Halk edebiyatını inceleyip topladıklrını, 4– Yazım ve sözdizimi kurallarını saptadıklarını, 5– Eski edebiyat örneklerini toplayıp yayımladıklarını, 6– Sonra bilim ve fen terimleri koyduklarını söylemektedir (bkz. *Türk Dili İçin*, Türk Ocakları ilim ve sanat heyeti neşriyatından, 1930, s. 103).

zandırılmaya çalışılmakta, hatta kimi zaman –az da olsa– yanlış türetmeler (örn. Mac. *hordár* 'hammal', *állam* 'devlet', *tüzer* 'topçu'[52]; Türkçe *gündem*, 'ruzname', *bağımsız* 'müstakil', *çoğunluk* 'ekseriyet' gibi) yapılabilmektedir.

2– Birleştirme yoluyle yeni sözcükler yapma: İki sözcüğün birleştirilmesiyle daha çok yeni anlamda dil öğeleri ortaya koymaktır. Örnekler: Mac. *jármű* 'taşıt' (*járó–mű* 'yürüyen mekanizma'), *látcső* 'gören boru'), *gyufa* 'kibrit' (gyujtó–fa 'tutuşturucu odun'); İbr. *qolnoaʿ* 'sinema' (qol 'ses' ve noaʿ 'hareket' sözcüklerinden), *ʾofannoaʿ* 'motosiklet' (ʾofan 'tekerlek' ve noaʿ 'hareket' sözcüklerinden), *tapuz* 'portakal' (tapuaḥ–zahav 'altın alma' [Britannica Ansiklopedisi, "Hebrew Language" maddesi]); Türkçe *önsöz* 'mukaddime' (ön ve söz cüzcüklerinden), *sağduyu* 'aklıselim' (sağ ve duyu sözcüklrinden), *içgüdü* 'insiyak, sevkitabiî' (iç ve güdü sözcüklerinden), v.b.

3– Başka bir dildeki sözcüğün anlamının dile çevrilmesiyle yeni öğeler yapma: Örnekler: Mac. *benyomás* (Alm. Eindruck, Fr. impression) 'intıba', *üteg* (Fr.–Alm. batterie <Fr. battre = Mac. üt 'dövmek) 'batarya', kişi adlarından *Hajnalka* ("şafakçık") <Aurora (kadın adı olarak kullanılır), *Győző* ("yenen) <Victor (erkek adı olarak kullanılır); İbr. *sifrût yāfāh* (İng. beatiful writing, Fr. belles–lettres) 'edebiyat', *tapuaḥ–adama* (Alm. Erdapfel) 'patates', *bethsefer benayim* (Alm. Mittelschule, İng. high school) 'ortaokul–lise' bugün *bethsefer tikhon* olarak kullanılmaktadır. *gan–yeladim* (Alm. Kindergarten, İng. children's garden) 'çocuk yuvası'; Türkçe *gelgit* (Fr. va et vient) 'medd ü cezir', *bağıl nem* (Fr. humidité relative, Alm. relative Feuchte, relative Feuchtigkeit, İng. relative humudity) 'nisbî rutubet', *nemölçer* (Fr. hygrometer, hygromètre, Alm. Feuchtigkeitsmesser, Hygrometer, İng. hygrometer) 'mikyas-ı rutubet', v.b.

4– Eskiden var olan öğelerin yeniden kullanılmaya başlanması: Bu durumda sözcük ya eskiden kullanıldığı anlamda ya da anlam genişlemesi veya daralmasına uğrayarak, değişik anlamda kullanılmaya başlar. Örnekler: Mac. *agy* 'beyin' (<kafatası), *képes* 'teşkil etmek' (<tasavvur etmek), *kór* 'hastalık' (<hasta); İbr. *keshet* 'yay', *ḥetz* 'ok', *mussaf* 'gazete ilâvesi' (eskiden haftalık dualardan biri için kullanılırdı. Bu örnek çağdaş İbrancadaki dinsel kullanımların yavaş yavaş yerini dünya kullanımlarına bıraktığı eğilimini göstermektedir), *miqla* 'makinalı tüfek' (eskiden "taş fırlatmak" anlamında idi); Türkçe *nitelik* 'keyfiyet, vasıf', *us* 'akıl', *savcı* 'müddeiumumî' (eskiden "sözcü, söz götürüp getiren, elçi" anlamlarında geçmekte iken islâmlığın Türkler arasında yayılmasından sonra "peygamber" anlamını da kazanmış [D. AKSAN, TDAY Belleten 1961, s.g.yz., s. 229], dil devrimiyle değişik bir kavramın anlatımında kullanılmıştır), *yıldız* 'gökyüzündeki ışıklı cisimlerden her biri, tanınmış sanatçı, özellikle sinema sanatçısı' (son anlamlarını yabancı dillerden anlam etkilenmesiyle kazanmıştır), v.b.

5– Halk ağzında geçen sözcükleri genel dile mal etme: Örnekler: Mac. *góc* 'merkez' (halk ağzında "ocak" anlamındadır, değişik anlamla genel dile alınmıştır);

[52] Macarca örnekler J. ECKMANN'ın s.g.yz.sından, İbranca örnekler Ariel dergisindeki yazılardan ve Encyclopedia Judaica'daki Hebrew Language maddesinden seçilerek alınmıştır.

Türkçe *ayraç* 'parantez' (Kastamonu dolaylarında 'yol kavşağı, iki yolun ayrıldığı yer' anlamında. bkz. D.S.), *ivedi* 'acele' (Isparta, Tokat, Eskişehir, Çorum, Diyarbakır, Malatya, Sivas, Ankara, Kayeri, Niğde, Nevşehir, Konya, Antalya yörelerinde aynı anlamda kullanılmaktadır. bkz. D.S.), *görkem* 'debdebe, ihtişam' (Tokat, Eskişehir, Samsun, Amasya, Artvin, Kars, Erzurum, Elâzığ, Malatya, Gaziantep, Hatay, Sivas, Niğde, İçel yörelerinde 'gösteriş, görünüş' anlamında. bkz. D.S.), v.b.

6– Yabancı sözcükleri dilin ses sistemine yaklaştırma: Örneğin: Mac. *alagya* ~ *elegia* 'ağıt', *bankár* Fr. banquier 'bankacı'; İbr. *dilug–rav* 'telgraf' *tRaktor* 'traktör'; Türkçe *avukat* (Fr. avocat), *duvar* (Far. دیوار), v.b.

Bunlardan başka; değişik lehçelerden yararlanma, ek sanılan sözcük sonunu atarak geri kalan kısmı yani kökü bağımsız sözcük durumuna getirme (örn.: Mac. *csend* 'sessizlik' <csendes 'sessiz', *séta* 'gezinti' <sétál 'gezmek') yöntemine de kimi uluslarda başvurulmaktadır.

2- DÜNYADA BAŞLICA DİL DEVRİMLERİ

a) Alman Dil Devrimi:

Almanya'daki dil devrimi, kültür egemenliği sonunda dile girmiş olan özellikle Latince ve Fransızca sözcükleri dilden atmak düşüncesiyle başlamıştır. Almancaya giren yabancı öğelerin durumunu G. KESSLER şöyle anlatmaktadır: "Bu dil iki defa Latin darbelerine maruz kalmıştır. Evvelâ 1500 den 1000 sene evveline kadar uzun müddet Ren ve Tuna boylarında hüküm sürmüş olan Romalılardan, bilâhare Latince konuşmuş ve kısmen halâ bugün de Latince konuşmakta devam eden Katolik kiliselerinden gelmiştir. Kilise aynı zamanda, diğer Avrupa dillerinde de müşahade olunacağı gibi bir hayli Yunanca kelimeyi Alman diline karıştırdı. Bundan sonra XVI. asrın nihayetlerine doğru ve bilhassa XVII. asırda Fransızca kelimeler kuvvetli bir sel halinde Alman diline akmağa başladı.... Münevver zümrenin günlük konuşma dilinde ve bilhassa ordu ile hükümet idaresinin lisanında o zamanlar bir hayli yabancı kelimeler yer aldı. Bu yabancı kelime katılmaları en yüksek noktasını XVIII. asırda buldu; Prusya'nın iki büyük kralı, büyük Friedrich ile babası 1. Friedrich Wilhelm, ana dillerini feci bir şekilde yabancı kelimelerle karışık halde konuşmuş ve yazmışlardır..."[53]. Dili özleştirme amacıyle başlayıp gelişen Alman dilini arılaştırma eylemi, Otuz Yıl Savaşlarından sonra, Napolyon egemenliğinin çökmesinden sonra, 1871 yılında Alman Devletinin kuruluşundan sonra ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında ulusal duygulara paralel olarak hızlanmıştır[54].

Alman diline girmiş olan yabancı öğelere karşı ilk tepkiler XVII. yy. da başlamış, dil devriminin hazırlık evresi olarak nitelendirilebilecek olan ve 100 yıl kadar devam eden sürede bireysel eylemler olması nedeniyle pek fazla başarı elde edilmemiştir. XVIII. yy. ortalarında Gottsched'in kurduğu Alman Derneklerinin kurulmasıyle daha büyük başarılar sağlanmış ve Lessing, Goethe, Schiller gibi büyük şa-

---

[53] Bkz. *Almanyada dil tasfiyesi* (Sprachreinigung in Deutschland), çev: E. Zâdil, TD Belleten 1948, seri: 111/12-13, s. 65-66. KESSLER ayrıca XVIII. yy. başlarında yalnız köylülerle esnafın ana dile bağlı kaldıklarını, yüksek tabakadan olanların ise dili çok fazla yabancı, özellikle Fransızca sözcüklerle doldurduğunu belirttikten sonra 1. Friedrich Wilhelm'in konuşmasından şu örneği vermektedir: "Ich stabiliere die Souverainité wie einen Rocher de bronce" (Hükümranlığı tunç kaya gibi sağlam tutuyorum), s. 69.

[54] Bu konuda bkz. P. von POLENZ, *Sprachpurismus und Nationalsozialismus, Die 'Fremdwort'-Frage gestern und heute*, Nationalismus in Germanistik und Dichtung, Berlin, 1967, s. 80. Dilbilimi açısından geliştirilmiş olan bu yazının tarihsel bakımdan genişletilmiş biçimi için bkz. Muttersprache dergisi, Heft 3/4, 1967, s. 65-80.

irler dil özleştiricileri arasında yer almışlardır. 1813–15 sıralarında Napolyon'a karşı girişilen kurtuluş savaşları dili özleştirme eylemine yeni bir hız vermiş, düşünür Fichte, jimnastiğin babası Jahn ve Arndt ile Uhland gibi şairler arı dil için çaba harcamışlardır. XIX. yy. ortalarında yabancı sözcüklere karşı savaş gevşer gibi olmuşsa da 1870–71 Fransız savaşından sonra yeniden hızlanmıştır (KESSLER, s.g.yz., s. 69–70). 1885 yılında Hermann Riegel tarafından Braunschweig'da Alman Genel Dilbirliği (Allgemeine Deutsche Sprachverein) kurulmuş, aynı yılda Dresden'de ilk şubesi doğmuş ve 1887'de orada ilk genel toplantısını yapmıştır. Bu derneğin amaçları, Alman dilinin gerçek ruhuna ve kendine özgü varlığına hizmet etmek, anadiline karşı sevgi ve anlayış uyandırmak, onun arılığı, doğruluğu, açıklığı ve güzelliği için gereken duyguyu canlandırmak, bunun için de gereksiz yabancı öğelerden temizlemek ve Alman halkbilincini böylece uyandırmak idi[55]. Bundan sonra yabancı sözcükleri Almancalaştırma işi başlamış, yemek adları, ticaret, aile ve toplum yaşayışı, yönetim, okul, tıp, müzik, sahne ve dans, oyun ve spor alanlarında yayımlanan kitaplarda yerlileştirilmiş olan sözcükler başarılı olmuştur. Bunlara 1891'den başlayarak bilimsel eklemeler de yapılmıştır (V. ÜLKÜ, s.g.y., s. 29). Bir yandan da Alman Genel Dil Derneği tarafından 1887'den başlayarak, sonradan Muttersprache adını alacak olan dergi yayımlanmış, yapılan çalışmalar çeşitli yollarla halka iletilmiştir. Ülke halkı bu çalışmalara yardımcı olmuş, bütün toplum dallarında yeni sözcükler meydana getirilmiştir. Bu pratik çalışmalara Fontane, Freytag, Groth, Spielhagen, Wildenbruch, Heyse, Treitschke, Wirchow, Erich Schmidt, Hans Derbrück gibi bilim adamları da katılmışlar, Otto Behagel ve Friedrich Kluge gibi dilbilimciler dili özleştirme eylemini desteklemişlerdir. Erich Schmidt ve Gustav Roethe gibi edebiyat bilginleri ise kendi alanları içindeki terimlerin Almancalaştırılamayacağını savunmuşlardır (POLENZ, s.g.yz., s. 81).

Birinci Dünya Savaşı Almanyadaki dil özleşmesi eylemini hızlandırmakla birlikte, savaş sonrası yıllarda dile verilen önem azalmaya başlamıştır (POLENZ, s. g.yz., s. 82).

J.G. Sprengel'e göre 1925 yılına kadar Alman Dil Derneğinin üç gelişme evresi saptanabilir: İlk evre kurucularının kişilikleri açısından ve yabancı öğelerle hırslı savaş olarak belirlenebilir. Gitgide, Alman dilinin bakımı (dile hizmet) amacının ağır bastığı ikinci evre "ana dili için sevgi ve anlayış uyandırmak, açıklık ve güzelliğini canlandırmak" biçiminde tanımlanabilir. Otto Sarazin'in adıyle birlikte anılacak olan üçüncü evreyi Sprengel, "en geniş anlamla bürokratik, idarî yol" olarak belirtir. H. von Stephen'in açtığı, görevliler aracıyle, yabancı deyimleri Almancalaştırmak ve yerine Almancalarını koymak biçimindeki yoldur (bu gelişme evreleri için bkz. V. ÜLKÜ, s.g.y., s. 31).

[55] Bkz. V. ÜLKÜ, *Sprachreinigungsbestrebungen in Deutschland seit den* 80*er Jahren des* 19. *Jahrhunderts bis zur Gegenwart* (doçentlik çalışması), s. 30. Bu çalışma 1975 yılında aynı adla yayınlanmıştır. (DTCF yayınları, 250). Ancak biz araştırmamızı bitirdiğimizde daha yayımlanmamış olduğundan, yayımlanmamış olan nüshadan yararlandık ve oradaki sayfa numaralarını verdik.

1933 yılından başlayarak "Muttersprache" dergisinde (mayıs, kasım, aralık sayılarında) özleştirme eyleminin utanılacak bir durum aldığından ve dile önem verilmediğinden yakınan yazıların yayımlanmaya başladığı görülmektedir[56]. 1934–36 yıllarında Nazilerin yabancı sözcük kullanmaları eleştirilmeye başlanıyor. 1934'lerde Arthur Hübner ve Alfred Götze gibi germanistler Muttersprache dergisinde dili arılaştırma ile ilgili yazılar yazıyorlar (POLENZ, s.g.yz., s. 84–85). Bu arada bilim terimlerinin ve *üniversite, rektör, dekan,* v.b. gibi üniversite yaşamının dış görünüşüyle ilgili sözcüklerin Almancalaştırılmasıyle ilgili önermelerde bulunuluyor[57]. 1938'de okul kitaplarında ve dilbilgisi terimlerinde değişiklik yapılıyor. Fakat 1933–37 yılları arasında Dil Derneği hükümetten destek beklemekle birlikte onun gözünde sevilmez duruma düşüyor. Naziler bu derneğe karşı ilk olarak 1 mayıs 1937'de Goebbels'in konuşması ile isteksizliklerini belirtip karşı çıkıyorlar. Bu konuşmada dili arılaştırma işinin dil bilginlerinin işi olmadığı belirtiliyor ve onlardan "dil akrobatları" olarak söz ediliyor (POLENZ, s.g.yz., s. 94). Böylelikle özleştirmeciler ve dil bilginleri susturulmuş oluyor. 19 kasım 1940 tarihinde de Hitler'in bir genelgesiyle özleşme yasak ediliyor[58]. Böylece Almanya'da dil özleşmesi siyasal güçlerin izin vermemesiyle son buluyor.

1945 yılından sonra Alman Dil Derneği (Gesellschaft für deutsche Sprache) tekrar karşımıza çıkıyor ve Muttersprache dergisi yeniden yayımlanıyorsa da amaçları eskisine göre değişiklikler taşıyor.

Y. ÖNEN, Alman Dil Devrimini "muayyen manada ve derecede" amacına ulaşmış olduğunu belirttikten sonra bu başarının nedenleri arasında "zengin bir kelime hazinesine sahip bulunan Almancanın hemen hemen her kelimeye, sayısı yüze yaklaşan ön ve son eklerden ilâveler yapmak suretiyle, fakat özellikle birleşik kelimeler teşkili ve hemen hemen her kelime türünden yeni kelime türü üretme imkânlarıyla bütün kavramları ve en ince nüansları anlatabilecek bir dil haline gelmeye elverişli olması"[59] bulunduğunu söylemektedir. Almanya'da bugün dil arılaştırma eğilimi genel istek olmamakla birlikte tamamiyle sönmüş değildir. Bugünkü eğilimleri eskilerden ayıran yön; günümüzdekilerin programa ve siyasal düşünceye bağlı olmayışlarıdır. Savaş sonrasındaki stilistik ile ilgili yapıtlarda yabancı öğeler yerine yerlilerden yararlanılması ve "yabancı öğesi az dil" kullanılması salık verilmektedir (V. ÜLKÜ, s.g.y., s. 142).

b) Macar Dil Devrimi:

Macar Dil Devrimi genel olarak dildeki Latince ve Almanca öğelere karşı yapılmıştır ve dili özleştirme, yenileştirme amacı taşımaktadır. "Macar dil devriminin güttüğü amaç; dili zenginleştirmek, yabancı (hususiyle Latince ve Almanca) kelime

[56] Bu konuda geniş bilgi için bkz. P. von POLENZ, s.g.yz., s. 82.

[57] Hans L. Stoltenberg'in öne sürdüğü terimlere örnek için POLENZ'in s.g.yz. sı, s. 87'ye bakılabilir.

[58] Genelgenin metni işin bkz. POLENZ, s.g.yz., s. 96.

[59] Alman Dil Devriminin başarılı olmasının nedenleri için bkz. Y. ÖNEN, *Alman Dil Devriminin ana ilkeleri*, DTCF Dergisi, c. XVIII/1–2, 1960, s. 155.

ve terkiplerden temizlemek (dil temizlemeciliği) ve güzelleştirmekti (üslûp devrimi); kapsadığı alan da kelime hazinesi ve dilin yapısı (sentaks) idi" diyen J. ECKMANN[60], Macar Dil Devrimini üç evrede incelemektedir: 1– İlk yenileştirme girişimleri: Ortaçağın sonlarından XVII. yy. ın sonuna kadar, 2– Büyük Dil Devrimi: XVIII. yy.-ın ortasından XIX. yy. ın ortasına kadar, 3– Yeni ortoloji[61] savaşları: 1872–1895.

Macarcada ilk yeni sözcüklere ortaçağın sonlarına doğru Latinceden yapılan çevirilerde rastlanmaktadır. XVI. ve XVII. yy. da dilbilgisi ile uğraşanlar ve yazarlar yeni sözcükler yapmak sorununu bilinçli olarak ele almışlardır. Bunlardan 1536'-da ilk Macarca dilbilgisini yazan Sylvester János, ay adlarını ve dilbilgisi terimlerini yerlileştirmiştir. Galeji Katona István, Horatius'un "yeni kelime yaratmak caizdi ve her zaman caiz olacaktır" (Licuit semperque licebit ... producere nomen [Ars poetica, 48]) tezini Macaristan'da ilk olarak ileri sürmüştür. Szenczi Molnár Albert, dilin kurallarını göz önünde bulundurmadan istediği biçimde yeni sözcükler yapmıştır. Medgyesi Pál, dilin kaynağı olarak halk diline ağırlık verilmesini istemiştir. Apácai Csere János, bilim dilinin Macarcalaşmasına hizmet etmiştir. Gyögyösi István uzun sözcükleri kısaltarak, kök çıkarma, eski sözcükleri diriltme ve halk ağzındaki sözcükleri edebiyat diline mal etme yöntemlerini kullanarak yenileştiriciler arasında yer almıştır (ECKMANN, s.g.yz., s. 12–13). Dil devriminin hazırlayıcısı olan bu çabalardan bireysel bir girişim olarak söz edilebilir.

Büyük dil devriminin ilk önemli savaşçısı Faludi Ferenc'tir. Aslında bilinçli bir üslup yenileştiricisi olan Faludi Ferenc, soyut adlar önüne somut sözcükler koyarak, birleştirme ve türetme yoluyle, kök çıkarma yoluyle ve önekli eylem adları yaparak dile birçok yeni öğe kazandırmıştır[62].

Macar edebiyatının 1772'de başlayan yenileşme dönemi dil devrimine büyük hız vermiştir. Özellikle Batı edebiyatından yapılan çevirilerde yeni sözcükler kullanılmıştır. Bárótzi Sándor'un yaptığı çevirilerde temiz Macarca kullanma çabası, onu yeni sözcükler yapmaya yöneltmiştir. Ayrıca Macar edebiyatında "Latinci okul" adıyle tanınan akımın yandaşları ve bu arada akımın en önemli kişilerinden Bárótı Szabó Dávid (bkz. dipnot: 62) ile "Macarcı okul" yazarları da dil devrimine katılmışlardır. "Macarcı okul"un en heyecanlı dil devrimcisi olan Dugonics András (bkz. dipnot: 62) birçok matematik terimi ile birtakım coğrafya adlarını yenileştirmiştir.

1780 yılına kadar oldukça dar bir alanda kalan ve genel olarak bireysel çabalarla sürdürülen Macar Dil Devrimi, 1780'de Magyar Hirmondó (Macar Habercisi) adlı ilk Macarca gazetenin çıkmaya başlamasıyle birdenbire hızlanmış ve genel ilgiyi çekmiştir. Gazetenin ilk yazı işleri müdürleri Ráth Mátyás ile Révai Miklós her-

[60] Bkz. *Macar Dil Devrimi*, TD Belleten 1948, seri: 111/12–13, s. 11.

[61] Yunanca *orthologia* "doğru konuşma" sözcüğünden gelen ve dil devrimine karşı olma anlamında kullanılan bir terimdir (ECKMANN, s.g.yz., s. 12).

[62] Faludi Ferenc'in, Bárótı Szabó Dávid'in, Dugonics András'ın yeni sözcükler yaparken yararlandıkları yöntemler için bkz. J. ECKMANN, s.g.yz., s. 13, 15–16.

şeyden önce dilin temizlenmesiyle yetinmek istemişlerdir[63]. Fakat gazetenin yönetimine Barczafalvi Szabó Dávid getirilince işler biraz değişmiştir. Kendisi, dilin kurallarını hiçe sayarak yüzlerce sözcük yaratmıştır[64]. Dil devrimcilerinin, özellikle Barczafalvi'nin yeni sözcükler yaratışı, dil devrimi yanlısı olmayanların şiddetli eleştirilerine uğramıştır. Birçok tartışmalardan sonra, dil devrimine karşı çıkanlardan Debrecenli bir küçük topluluk, *Debreceni Grammatika* (Debrecen dilbilgisi, 1795) adıyle bir dilbilgisi kitabı yazarak kendi görüşlerini önsözde açıklamışlardır[65].

1790'dan başlayarak devlet dili olan Latincenin yerine yavaş yavaş Macarca geçtiği için devlet yönetimi terimlerine gereksinme duyulmuştur ve 1804'ten başlayarak siyasal terim sözlükleri yapılmıştır. Yoğun çalışmalar sonunda çeşitli bilim dallarına ait terim sözlükleri de ortaya çıkmıştır. Bunlardan en ünlüsü Diószegi Sámuel'in Debrecen Bitki Kitabı (1807–1813) ile Sándor István'ın ve Márton József'in sözlükleridir.

Dil devrimine şairler ve yazarlar da katılmışlar, yapıtlarıyle yeni öğelerin yayılmasına yardım etmişlerdir.

XIX. yy. başlarında dil devrimcileri ile devrim karşısında olanlar arasındaki savaş çok şiddetlenmiş, devrimciler Kazinczy Ferenc'in *Dikenler ve Çiçekler* (1811) adlı yapıtıyle Debrecen Dilbilgisi çevresine karşı saldırıya geçmişlerdir. Devrime karşı olanlar buna *Mondolat* (Nutuk, 1813) adlı yapıtla karşılık vermişlerdir. Mondolat ve Cevap etrafında kopan tartışmalar sonunda Kazinczy, 1819 yılında *Ortolog ve Neolog* başlıklı çalışmasıyle savaşa son vermiştir[66]. Dil devrimi savaşında Teleki József'in "Macar Dilinin Yeni Sözcük ve Yeni Deyimlerle Mükemmelleştirilmesi" (1818, basımı 1821) adlı tartışmaların sonuçlarını özetleyen araştırması önemli bir yer tutmaktadır. Kazinczy ve Teleki'nin bu yapıtları, dil devrimi savaşını sonuçlandırmıştır. Dil devrimi karşısında olanlar, Kazinczy'nin ilkelerini benimsemişler ve savaş da böylece sona ermiştir.

1825 yılında kurulan Macar Bilimler Akademisi dil devrimini de programına almıştır. Buradaki ilk üyeler hemen hemen bütünüyle Kazinczy'nin yandaşları ve edebiyat adamları idi. Ayrıca Akademinin kurucusu Széchenyi István da devrimciler arasındaydı. Bilimler Akademisinin ve çeşitli uzmanlık kurullarının çalışmaları sonucunda matematik (1834), felsefe (1834), halk ağızları (1838), hukuk sözlüğü (1843) gibi türlü bilim dallarıyle ilgili terim sözlükleri ortaya çıkarıldı. Bir ara dil devrimcilerinin yeniden aşırılığa kaçmaları[67] ve dilin bozulması üzerine Akademi önlemler bulmuş ve 1872 yılında *Nyelvőr* (Dil Bekçisi) adında bir dili koruma dergi-

[63] Révai Miklós, "güzel temiz dilimizi Latince kelimelerle karıştırmamak için yeni nesnelere yeni adlar verebiliriz. Bunlar ilk önce yadırganırsa da sonra alışılır" demektedir (ECKMANN, s. g.yz., s. 17).

[64] Barczafalvi'nin yeni öğeler yaratmada tuttuğu yollar için ECKMANN'ın yazısında bilgi vardır: s.g.yz., s. 17–19.

[65] Görüşler konusunda bkz. ECKMANN, s.g.yz., s. 19–20.

[66] Kazinczy'nin bu çalışmasındaki başlıca düşüncelerini ECKMANN, s.g.yz., s. 22'de özetlemiştir.

[67] Aşırı tutumlar için bkz. J. ECKMANN, s.g.yz., s. 25–26.

si çıkarmaya başlamıştır. Bu derginin yönetimini üzerine alan Szarvas Gábor ve çevresindekiler dil devriminin bütün ürünlerine karşı çıkmışlar ve önceki tutuma tam karşıt olan bir aşırılıkla dil devrimi ürünlerinin dilden atılmasını öne sürmüşlerdir. Tartışmalar sonucunda 1890 yılında dil devrimcileri ile devrim yanlısı olmayanlar arasında bir uzlaşma olmuş ve yerleşmiş olan bütün sözcükler –dilin kuralına uysun ya da uymasın– iyi sözcükler olarak kabul edilmiştir.

1825 yılında Bilimler Akademisinin kuruluşuna kadar bireysel çabalarla, fakat oldukça yoğun bir biçimde sürdürülen Macar Dil Devrimi, yenileştiricilerin dilde ortaya çıkardığı aşırılıkların dil doğruluğunu savunanlar tarafından düzeltilmesiyle son bulmuş ve amacına ulaşmıştır. Dil devrimi genellikle bir kurumun, derneğin ya da bir akademinin öncülüğünde gerçekleşirken Macar Dil Devrimi, daha çok bireysel çabalarla gerçekleştirilmiş; Bilimler Akademisinin programında yer aldıktan sonra, daha çok terim sorununa eğilinmiş, dilin bakımı, korunması ve çağdaş dünyanın ortaya çıkardığı kavramlara koşut olarak gelişmesi sağlanmaya çalışılmıştır[68].

c) İsrail Dil Devrimi:

İsrail'de dil devrimi genel olarak İbrancadaki yabancı öğeleri temizlemeye değil, eski çağlarda kullanılmış olan Kutsal Kitap dilini onararak yeniden kullanım alanına çıkarmak işine dayanmaktadır. Bu nedenle ele aldığımız öteki dil devrimleriyle İsrail Dil Devrimi arasında, çıkış noktası bakımından ayrılık vardır. Çünkü ele aldığımız öteki uluslarda dil devrimi onarma isteğinden değil, özleştirme isteğinden çıkmıştır. İsrail'de ise İsadan önceki çağlarda kullanılmış olan Kutsal Kitap dilini, günün kavramlarını karşılayacak biçime getirerek, dili işleyip onarma eğilimine dayanmaktadır. Ancak, bugün doğal olarak karşılanan birçok kavramın henüz bilinmediği eski çağlarda kullanılmış olan İbrancanın, çağdaş uygarlığın ve düşüncenin gelişmesini anlatabilecek bir bildirişme aracı durumuna getirilmesi, kolay bir iş değildi. Ayrıca, başlangıçta ulusal birliğin bulunmayışı, İbrancayı kullananların dünyanın her yerinde dağınık olarak yaşayışı, hatta –her ne kadar çeşitli uluslarda yaşayan Yahudilerin hiç değilse evlerinde, biribirleriyle olan ilişkilerinde İbrancayı kullandıkları söyleniyorsa da– birçoğu için anadili kavramının başka başka oluşu, dil birliğinin kurulması için en güç koşullar olarak ortaya çıkmaktaydı[69]. Kaldı ki

[68] Çalışmamızın bu bölümünü hazırlarken J. ECKMANN'ın yazısından yararlandık. Bu yazı ayrıca Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkan *Alman Ve Macar Dillerinde Özleşme* (Ankara, 1972) adlı kitapçıkta yayımlanmıştır. Macar Dil Devriminin tarihçesi için ayrıca bkz. TOLNAİ VİLMAS, *Dilyenileşmesine Dair* 11, çev.: Hamit Zübeyr, Türk Yurdu, c. IV–XXIV, sayı: 27–28/221–222, 1930, s. 24–34; *Dilyenileşmesine Dair* 111, Türk Yurdu, c. V–XXV, sayı: 31–225, 1930, s. 26–32. R.H. ÖZDEM de *Dil mükemmelliği ve dili mükemmelleştirme görünceleri* (Türkiyat Mecmuası, c. V, Istanbul, 1936, s. 57–72) adlı yazısında Tolnai Vilmas'ın düşüncelerine değinmektedir.

[69] İsrail'de oturan halkın bir bölüğünün ana dili İbranca idi. Durum böyle olmakla birlikte, halkın çoğunluğunu Devlet birliğinin kuruluşu sırasında ülkeye göç eden ve çok değişik diller kullanan göçmenler oluşturmaktaydı. Ayrıca küçük bir topluluk esas dillerinin Filistin Arapçası olduğunu savunuyordu. Bu konuda fazla bilgi için bkz. D. TENE, *Israeli Hebrew*, Ariel dergisi, The Revival of tlıe Hebrew Language özel sayısı, no: 25, 1969, s. 49–50.

[70] Bkz. M. MEDAN, *The Academy of the Hebrew Language*, Ariel dergisi, The Revival of the Hebrew Language özel sayısı, no: 25, 1969, s. 40.

Kutsal Kitap dili de sonraki çağlarda din adamlarınca ayrı ayrı biçimlerde kullanılmıştı.

İbrancanın yeniden doğuşu için ilk tasarılar 1880'lerde hazırlanmaya başlamıştır[70]. Dili onarma amacını güdenler dillerini hiçbir zaman ölü bir dil olarak görmemişlerdir[71]. İbrancanın zengin bir dil olduğunu, ancak çağdaş dünyanın gidişine uygun olarak ortaya çıkan kavramları anlatmaktan yoksun olduğu düşüncesini kendilerine çıkış noktası yapmışlardır. Onlar eski edebiyatın zengin olduğunu, ancak bugünkü kullanış için yetersiz kaldığını kabul etmekteydiler (bkz. M. MEDAN, s.g.yz., s. 41). Sözgelimi demiryolu, gazetecilik, makineler ve araç-gereç ile ilgili birçok kavram ve bunların adları eski dilde yoktu.

İbrancanın geliştirilmesi amacıyla 1890 yılında Elizer Ben-Yehuda, David Yellin, Avraham Moshe Luncz, Rabbi Hayyim Hirschensohn gibi kurucu üyelerin önderliğinde Kudüs'te İbrani Dil Komitesi *(Vaad Halashon Ha ivrit)* kurulmuştur[72]. Daha sonra bilim adamları ve eğitimcilerden destek gören Komite, 1904 yılında çalışmalarını yenileyerek daha büyük adımlar atmıştır. Komitenin başlıca görevleri; her yerde ve her alanda yani evde, okulda, resmî kuruluşlarda, ticarette, endüstride, sanat ve bilimde İbrancayı ana dili olarak yeniden canlandırmak, dilin kendine özgü niteliğinde, söyleyiş biçiminde birlik sağlamak ve dile gerekli olan esnekliği vererek onu çağdaş düşüncenin aracı durumuna getirmekti.

Komite 1953 yılına kadar görevlerini yerine getirmeye çalışmış, bir yandan eski İbran edebiyatının anlatımlarını günün kullanışına elverişli biçime getirirken, bir yandan da var olan sözcüklere birçok öğe ekleyerek dile bir akıcılık kazandırmıştır. Yeni terimler ve sözcükler özel olarak hazırlanmış sözlükler ile *Leshonenu* (dilimiz) adlı dergide topluma sunulmuştur. Bu arada konuşma ve okul dili için Sefardi geleneği esas alınmış, Askenazi ve Yemen, v.b. gibi değişik bölgelerin konuşmalarının yalnızca din alanında kullanılmasına çalışılmıştır.

1948 yılında İsrail Yahudi Birliğinin kurulmasıyle, her alanda daha birçok terimlere gereksinme duyulmuş ve 1953 yılında Komite, yerini İbrani Dil Akademisine bırakmıştır. Akademinin dili geliştirme amacıyle aldığı kararlara bütün ülkede uyulması konusunda yasa yayınlanarak (MEDAN, s.g.yz., s. 44) ortaya atılan sözcük, terim ve yazım kurallarının toplumun malı olması sağlanmıştır.

İbrancayı onarma çabası gösterenler eski belgelerdeki söz varlığının çok dar olduğunu bilmekteydiler. Bu belgeler gazete, saat, mutfak, v.b. gibi günün en yalın kavramlarını anlatacak sözlerden yoksundu. Bu bakımdan eski dil ile yeni dil ara-

---

[71] İbrancanın hem yeniden doğuş devrinden önce Filistin'de, hem de başka ülkelerdeki Yahudiler arasında bir "lingua franca" olarak konuşulduğu özellikle belirtilmektedir. Bkz. Encyclopedia Judaica, *Hebrew Language* maddesi, s. 1642-1643.

[72] Bkz. M. MEDAN, s.g.yz., s. 41. Elizer Ben-Yehuda'nın öncü çalışmasının başarı nedenleri için de bkz. Enc. Jud. *Hebrew Language* maddesi, s. 1643.

[73] Bu yöntem tutunmasaydı Aramca ya da Arapça sözcükleri, eski semitik dillerin ünsüzlerinin egemen olduğu kurala uyarak İbrancalaştırma yoluna gidileceğinden söz edilmektedir. Bkz. D. TENE, s.g.yz., "The Renovation of Hebrew Vocabulary" bölümü, s. 54-55.

sında var olan boşluğu doldurma, oldukça önemli bir sorundu. Dili onarma işiyle uğraşanlar, aradıkları öğeyi eski belgelerde bulamadıkları zaman var olan köklerden örnekseme ya da türetme yoluyle yeni öğeyi yapıyor, yaratıyorlardı[73]. Bu yöntem ile yapılan sözcükler dilin eski öğelerinden ayırdedilemeyecek biçimdeydi. *mivRéset* 'fırça' ve *hivRiś* 'fırçalıyor' dilbilgisi kurallarına göre bu yöntemle yapılmış sözcüklerdir (örnekler için bkz. D. TENE, s.g.yz., s. 55). Bileşik sözcüklerin yapılışında çevirme yöntemine geniş çapta başvurulmuştur. Ancak, bu yapılırken de dilin kurallarına uygun olmasına özen gösterilmiştir. Örn.: çocuk yuvası için Almanca 'Kindergarten' kavramına karşılık olarak *gan yladim* sözcüğü çevirme yoluyle yapılmış, İngilizce garden (of)children'a uygun olarak *yladim–gan* biçiminde önerilmemiştir. Bileşik sözcük yapımında İbrancanın gerileyici *(regressive)* değil, ilerleyici *(progressive)* özelliği göz önünde bulundurulmuştur. Aynı biçimde gökdelen 'skyscraper' kavramını karşılamak üzere *mgaRed–śkaxim* karşılığı yapılmış, dilin sözü edilen niteliği dolayısıyle *śxakim–mgaRed* önerilmemiştir (D. TENE, s.g.yz., s. 55). Kısacası, bu yöntemle yapılan öğelerin dilin kendi sözcüklerinden ayırdedilemeyecek biçimde olması için titizlik gösterilmiştir.

İbrancayı onarma işinde türetme, örnekseme ve yabancı dillerden çevirme yöntemleriyle dil zenginleştirilirken, bir bölük öğe de kimi zaman olduğu gibi, kimi zaman da dilin ses düzenine uygun olarak yabancı dillerden alınmıştır. Örn. Batı dillerinden *liRa, tRaktor, dilug–rav* 'telgraf', *ḫolira* 'kolera'; İbrancanın yakın akrabası olan Arapçadan *rishmi, nadir, bul, garbaim, keif, findjan*[74] gibi. Teknik alanda eski kaynaklarda çok az gereç olduğundan, bunlar dilin kendi öğeleriyle yapılamamış, çoğu yabancı dillerden alınmıştır. Yun. *mekhanḗ*, İbrancada *makhona* 'makine' olmuştur. Aynı kökten *mekhonit* 'motörlü araç' ve –kh–'yi atarak *monit* 'taksi' yapılmıştır. *monit* sözcüğünün yapımında esas kökteki *mnh* ("saymak" anlamındadır) anlam bakımından "taksi"nin orijinal anlamına çok yakındır. Bilindiği gibi taksi "taksimetre"nin kısaltılmış biçimidir (bkz. E.Y. KUTSCHER, s.g.yz., s. 74)[75].

İsrail Dil Devrimi İbrancaya birçok yeni öğe kazandırmıştır. Even Shoshan'ın meydana getirdiği yedi ciltlik "Yeni Sözlük"te (1966–1970), 33 549 sözcüğün 3 448'i yabancı sözcüktür. Akademi tarafından hazırlanan "Fotoğrafçılık Terimleri Sözlüğü"nde 700 sözcükten 53'ü yabancı kaynaklıdır (Enc. Jud., Hebrew Language maddesi, s. 1650). İbrancayı yenileştirenler eski dil ile yeni dil arasındaki büyük boşluğu kapatabilmek, yeni dilin anlatım aracı olmasını sağlayabilmek ve onu çağdaş gelişme düzeyine ayak uydurabilecek duruma getirmek için dil devrimi sırasında başvurulan bütün yolları denemişlerdir. Dil Akademisi yeni öğelerin elden geldiğin-

[74] Örnekler için bkz. E.Y. KUTSCHER, *Words and their History*, Ariel, The Revival of the Hebrew Language özel sayısı, no: 25, 1969, s. 68–69. Yeni söz varlığını yaratanların genellikle hiç Arapça bilmeyen çevrelerden gelmiş olması nedeniyle standart İbrancada Arapça kaynaklı öğelerin çok az olduğu, buna karşılık standart olmayan İbrancada daha çok Arapça sözcük ve deyimlerin bulunduğu belirtilmektedir (Enc. Jud., Hebrew Language mad. s. 1650).

[75] Çağdaş İbrancadaki yabancı sözcükler konusunda fazla bilgi ve örnek için bkz. E. Y. KUTSCHER, s.g.y.z., s. 68–69.

ce Kutsal Kitap ve Telmud köklerinden çıkarılması, ikinci planda Aram ve semitik, özellikle Arapça köklerden yararlanılması gerektiği düşüncesindedir. Yeni bilim terimleri yapılırken öteki dillerdeki sözcüklerin yalnız yüzey anlamına değil, temel anlamına da dikkat etmek gerektiği; bunların dilbilgisi kurallarına uygun olarak yapılmasına, kulağa hoş gelmesine ve dilin ruhuna uygun olmasına da özen gösterilmesi gerektiği belirtilmektedir (Enc. Jud., Hebrew Language maddesi, s. 1650). Halkın büyük çoğunluğunu genellikle Avrupa dillerinde birini bilen ve İbrancanın bu açıdan anlatım bakımından eksikliğini gören göçmenler oluşturduğu için yeni sözcük yaratma işinde daha çok Avrupa uluslarının kavramları açıklamasında tuttuğu yol izlenmiştir. Örn. İng. *crane* 'vinç', Fr. *grue* aslında 'turna kuşu" demektir. İbrancada *'aguran* 'vinç'da yine bir kuş adıdır (Enc. Jud., Hebrew Language maddesi, s. 1650). Kutsal Kitap ve Mişna kaynaklı öğelerin bir bölüğü yeniden kullanılmak üzere onarılırken, bir bölüğü çok eski olduğundan unutulmaya bırakılmış, yeni İbrancada fonksiyonlarını kaybetmiştir. Dilin kendi öğelerinden yararlanarak kavramlara karşılık bulunamadığında çeviri yolu denenmiş ya da yabancı sözcük olduğu gibi ya da dilin ses düzenine yaklaştırılarak dile alınmıştır.

İbrancanın yenileşmesinde göze batan en büyük özellik, batılılaşma ve yeniden İbrancalaşmadır. Batı ile kültürel ilişkilerin artması sonunda birçok kavram ve biçim oradan alınmıştır (Enc. Jud. Hebrew Language maddesi, s. 1657).

d) Norveç Dil Devrimi:

Siyasal bağımsızlığını kaybetmesi sonunda uzun süre (1380–1814) Danimarka'nın egemenliği altında yaşayan Norveç'te dil, Dancanın etkisinde gelişmiş, birçok Danca öğe dilde yerleşmiştir[76]. Norveç bağımsızlığını kazandıktan kısa bir süre sonra, Dancanın egemen olduğu bu geleneksel edebiyat diline tepki başlamıştır.

Bu tepkilerden ilki aşağı yukarı I. Aasen'dan (1813–1896) gelmiştir. Knud Knudsen'in konuşma dili üzerinde durmasına karşı yeni yazı geleneğini taşra ağzı üzerine kurmak isteyen, bunu yaparken de Eski Norveç dili üzerinde gelişmiş olan Batı ve Orta Norveç ağızlarına öteki yörelerdekinden daha çok ağırlık veren Aasen, ilk olarak ulusal bir Norveç dilinden *halkımızın dili (vort Almuesprog), Norveç halkının öz dili (det rette norske Folkesprog), ulusal dilimiz (vort Nationalsprog)*[77] adlarıyle söz etmiştir. Aasen'ın belli başlı amacı *Norveç halk dilini (det norske Folkesprog)* kurmak idi. Bu nedenle ortaya attığı *Landsmaal* terimi daha sonra kendisini izleyen-

[76] E. HAUGEN, Danimarka ile Norveç'in birlikte yaşadıkları süre içinde her iki devletin dilinin –ağızlar ayrı olmak üzere– tek bir dil olarak kabul edilmiş olduğunu, buna halk arasında ortak dil *Faellessproget)* dendiğini, 1800 yılına değin Norveç'te ne halkın ne de devletin yazı dilinin ulusal nitelikleri konusunda fazla duyarlık göstermediğini; ancak Danimarka'nın uzun yıllar Almanya'nın egemenliği altında kaldığından, Almancanın Latince ve Fransızca ile olan savaşının önce Danca, sonra da Norveç dili için sorun olduğundan söz etmektedir. Bkz. *Language Conflict and Language Planning, the case of modern Norwegian*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1966, s. 29. Ayrıca, yazılı Norveç dilinin ortadan kaldırılışının da 1397'de Danimarka ile birleşmeden sonra olduğu aynı yapıtta (s. 30) belirtilmektedir.

[77] Bu terimler için bkz. E. HAUGEN, s.g.y., s. 33.

lerce benimsenmiş ve kullanılmıştır[78]. 1880'lerde H. Ibsen, B. Bjørnson, v.b. Norveç Dancasını yapıtlarında yüceltirken muhalefetteki Venstre partisi üyeleri Landsmål'i kullanmada özellikle titizlik göstermişlerdir. Bu parti 1884 yılında işbaşına gelince ilk işi dil devrimine öncelik tanımak olmuştur. 1885 yılında hükümet Norveç halk dilinin kurulması için adım atılmasına, bu dilin resmî dil ve okul dili ile eşit tutulmasına karar vermiştir. Bundan sonra Landsmål bir moda akımı gibi yayılarak bütünüyle kitap dili durumuna gelmiş ve okullarda kabul edilmeye başlanmıştır. 1899 yılında ilk olarak Oslo Üniversitesinde Marius Haegstadt tarafından Landsmål üzerine bir uzmanlaşma alanı kurulmuştur. 1908 yılından başlayarak öğrenciler Landsmål'i üniversite bitirme sınavlarında kullanabilmeye hak kazanmışlardır. Bu arada 1901 yılında kurulan bir kurul tarafından Landsmål'in ilk yazım kuralları saptanmıştır.

Aasen'ın Eski Norveç dili üzerine kurulmuş olan Batı ve Orta Norveç ağızlarını öteki bölgelere üstün tutması, Landsmål'in yalnızca Batı ve Orta bölgelerde kullanılmasını sağlamış oluyordu. Bu, eskiye dayanan ve bölgesel niteliği[79] dolayısıyle de yavaş yavaş ulusal bir sorun olmaya başlıyordu. Bu arada Norveç Dancasının etkisiz kalmaması, hatta Landsmål'den daha güçlü durumda bulunması, gitgide halkın Danca yazımlı bir Norveç dilini benimsemesine sebep olmaktaydı. 1899 yılında Landsmål yanlılarına karşı Oslo'da kurulan Kristiania Rigsmaalsforening derneği ile Norveç Dancası Landsmål'in karşısına değişik bir ad, *Rigsmaal*[80] ile çıkmaktaydı. Riksmål'in giderek güçlenmesi, bir zamanlar Landsmål yanlısı olan yazarlarla birlikte, yine Landsmål'in güçlenmesinde ve hükümetçe benimsenmesinde büyük rol oynamış olan Venstre partisini de kendi yanına çekmiştir.

Böylece siyasal bağımsızlığını kazandıktan sonra ulusal bir dil yaratmak için çaba harcayıp bunu bir süre için başarmış da olan Norveç'te biribirinden bütünüyle ayrı olmamakla birlikte iki dil ortaya çıkmış bulunmaktaydı[81]: Landsmål ve Riksmål. İki dilin yazım kurallarının birleşmesini sağlayan 1907 devrimi, soruna bir çözüm yolu getirmemişti. Hatta sonradan Riksmål ülkenin ortak dili olmakta Landsmål'e göre daha çok başarı sağlamıştır. 1912 yılında Norveç'te ancak 20–30 tanesi Landsmål ile yazılan aşağı yukarı 670 tane gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bu 20–

[78] K. Knudsen 1850 yılında *Landsprog* terimini kullanmıştı. Fakat I. Aasen bu terimi kabul etmedi. *Landsmaal* (daha sonra *Landsmål* "ülke dili") teriminin Eski Norveççeye benzeyen ve konuşulmakta olan taşra ağızlarına karşılık olmak üzere kullanıldığını açıklamıştır (bkz. E. HAUGEN, s.g.y., s. 34).

[79] Moltke Moe, bu nitelikleri dolayısıyle Landsmål'i geçkin (born wrinkled) olarak nitelemektedir (HAUGEN, s.g.y., s. 40).

[80] Önceleri *Rigssprog* olarak geçen *Rigsmaal*, Alm. *reichssprache*'den gelmektedir. Daha sonraları *Riksmål* ("devlet dili" anlamındadır) olarak kullanılmıştır (HAUGEN, s.g.y., s. 47).

[81] E. HAUGEN, Norveç'in dünyada dil farklılığı gösteren tek ülke olmadığını, dilin İsviçre ve Belçika'da coğrafî bölgelere göre; Yunanistan'da Demotike ve Katharevousa'nın toplumsal sınıflara göre; Hindistan'da Hindu ve Urdu dillerinin dinsel–kültürel bölünmeye göre ayrılık gösterdiğini, Norveç'te ise Nynorsk'un bölge bakımından Batı Norveççeye, toplumsal sınıflar bakımından taşralılaşmaya, kültür alanında ulusallaşmaya eğilim gösterdiğini söylemetedir (s.g.y., s. 305).

30 içinde ise tek bir günlük yayım yoktur. Yine 1911 yılında Det norske Bibelselskab derneği tarafından 4011 tanesi Landsmål ile olan 83 643 kutsal kitap satılmıştır[82].

Bu durumda ülkede dil birliğinin sağlanması olanak dışı kalıyordu. Sonraki yıllarda Landsmål, *Nynorsk* (Yeni Norveççe) adını, Norveç Dancası ve Riksmål adlarıyle anılan geleneksel kitap dili de *Bokmål* (kitap dili) adını almıştır. 1917'de Bokmål, Nynorsk'un biçimlerini benimsemiş gibi görünmüşse de, 1938 yılında Riksmål'in en gelişmiş biçimi olarak ortaya çıkmış, bundan sonra daha çok Bokmål benimsenmeye başlanmıştır (HAUGEN, s.g.y., s. 165). 1945'ten sonra yine dil sorununu çözmek umuduyle planlar yapılmaya başlandığı görülmektedir. Bu sorunla uğraşmak üzere bir dil akademisinin kurulması için önerilerde bulunulmuş, 1949 yılında böyle bir akademinin kurulacağı açıklandığı halde bu gerçekleşmemiştir (HAUGEN, s.g.y., s. 176–180). Gerçekte bir dil kurumunun 1890'lardan beri sözü edilip durmuştur. Bir ara Din ve Eğitim İşleri Bakanlığı yedi kişilik bir yarkurul toplamıştır. Bu kurulun toplanmasıyle dil sorununun bir başka yüzü ortaya çıkmıştır: Kurulun yanında olanlar ve kurula karşı olanlar. Daha çok bir yarkurul (Spraknemnda) havasında olan kurulun (Arbeidsutvalg) hazırladığı rapordan 1949 yılına kadar bir sonuç alınamamıştır. Böylece 1949–1950'lerde bir dil kurumunun kurulup kurulmaması konusundaki tartışmalar sürüp gitmiştir[83]. 1950 yılında *Riksmålsforbundet* tarafından çıkarılan *Ordet* dergisi bağımsız dil politikasını savunmuş, aynı yıl bu dernek tarafından *Storting*'e verilen önergede herhangi bir siyasal etkiden uzak olarak Landsmål ve Riksmål'den oluşan iki ayrı gruba bölünmüş bir dil akademisinin ya da kurumun kurulması gerektiği belirtilmiştir. 1951 yılında yine Din ve Eğitim İşleri Bakanlığının Storting'e başvurmasıyle bir dil kurumu kurma işine girişilmişse de bundan bir sonuç alınmamıştır.

Aşağı yukarı bir yüzyıldır süregelen dil eylemi sonucunda ne Nynorsk ne de Bokmål eski biçiminde kalmıştır. Bokmål, zaman zaman Nynorsk'un biçimlerini benimsemekle önceki Norveç Dancasından oldukça ayrılmıştır. XIX. yy. da Norveç klasik yazarları hem Norveç hem de Danimarka'da okunabildiği halde bugün –her ne kadar Danimarkalı bunları okurken büyük bir çaba harcamıyorsa da– Dancaya çevrilmektedir. Değişikliğe uğramasına karşın halâ Bokmål'in Dancaya, Nynorsk'tan daha yakın olduğu belirtilmektedir (HAUGEN, s.g.y., s. 280). Bokmål ile Nynorsk'un biribirinden ayrı oluşları nedeniyle Norveç dilinin kimliğinde bir bütünlük olamamaktadır. A. BURGUN 1921 yılında, Landsmål'de (yeni adıyle Nynorsk) doğal anlatımını bulamamış sözcüklerin çok fazla olduğunu, her konuyu anlatabilecek durumda olmadığını ve Landsmål'in kullanma ile biçimlenecek henüz hazır olmayan bir araç olduğunu söylemekteydi (s.g.y., s. 208). O zamandan bu yana hemen hemen yarım yüzyıl geçtiği halde Landsmål'in, bugünkü adıyle Nynorsk'un

[82] Sayıma dayanan bu sonuçlar için bkz. A. BURGUN, *Le développement linguistique en Norvège depuis* 1814, Kristiania, 1921, c. 11, s. 207–208.

[83] Bu tartışmalar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. HAUGEN, s.g.y., s. 189–192.

halâ kesin bir başarıya ulaşamamış olduğu yapılan sayımlardan anlaşılmaktadır[84]. 1946 yılından 1955'e kadar basılmış olan toplam 27 335 kitabın ancak 2912'si Nynorsk iledir ki bu da % 10,7 oranındadır. Aynı biçimde akademik çalışmalarda Nynorsk kullananların oranı % 11'i geçmemektedir (HAUGEN, s.g.y., s. 314). Nynorsk en geniş yayılma alanını taşra bölgelerindeki okullarda bulmuştur. Buralarda 1943–45'lerde % 40–42 oranına kadar kullanılmıştır. Ancak aynı yıllarda bütün ülkeyi kapsayan bir oranlamaya gidildiğinde bu, % 32–34 arası değişmektedir. Bu oranlar Nynorsk'un en yüksek derecede kullanıldığı yıllardan seçilmiştir. Nynorsk'un 1963 yılında taşra okullarında % 27,8; bütün ülkede % 21,1 oranında kullanılmış olması[85], yeni dilin henüz benimsenmemiş olduğunu göstermektedir. Nynorsk ile yazılmış olan kitaplarda gerek eskilikleri gerek batılı olmaları dolayısıyle doğu bölgelerinde kullanılmayan birçok sözcük bulunmaktadır. Bu durum, yeni dilin ulusal bir dil olarak gelişip yerleşmesine engel olduğunu düşündürmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki; Norveç'te XIX. yy. da iki ayrı nitelikte olan yazı dilinin XX. yy. da birleştirilmesi, tek bir dil haline getirilmesi amaç edinilmiş, ama bu iki dilin kaynaştırılması henüz başarılamamıştır. Bu soruna belki de çözüm yolu bulabilecek olan bir dil kurumunun henüz kurulamamış olması (1965 yılına kadar dil kurumu ya da akademisi kurulması yolundaki girişimlerden kesin sonuç alınamamıştır) bu karışıklığın nedenlerinden olabilir. Ayrıca halkın bu dil serbestliğinden memnun olması, kurulacak bir kurumun bu özgürlüklerini kısıtlayacağını sanmaları, bu amaçla basının bile dil kurumu karşısında propaganda yapması, soruna çözüm yolu getirmenin güç olan bir başka yüzüdür.

[84] Sayıma dayanan bu sonuçlar için bkz. HAUGEN, s.g.y., s. 309 ve öt.

[85] Bkz. HAUGEN, s.g.y., s. 309. Türkiye'de 1965 yılında gazete (haber) dilinde % 60.5 Türkçe sözcük kullanıldığı göz önünde bulundurulursa Türk Dil Devriminin Norveç'tekinden daha çok başarı kazandığı ortaya çıkar.

3- DİLE "MÜDAHALE" KONUSU

a) Dil devrimi olabilir mi?

Dilin gelişmesinin yeterli görülmediği zamanlarda gerçekleştirilen dil devrimi, doğrudan doğruya dile bir "müdahale"dir. Bu bakımdan "dile müdahale edilebilir mi edilemez mi?" konusunu "dil devrimi olabilir mi olamaz mı?" konusu içinde ele almak bizi yanılgıya düşürmez, kanısındayız.

Çağın gelişmesine uygun olarak gidişine yön veren dil, zaman zaman bu gelişmeye ayak uydurmakta geri kalmakta, gerek eskiden ortaya çıkmış gerekse yeni yeni ortaya çıkan kavramların adlandırılışı –özellikle halkla kültürlü zümrenin anlaşması konusunda– eksik görülmektedir. Toplumun biricik bildirişme aracı olan dilin bu eksikliğini gidermek için "müdahale", başka bir deyişle dil devrimi zorunlu olmaktadır.

"Müdahale" konusunun ikinci bir özelliği, dil devriminde sözü edildiği gibi yabancı dillerin saldırısından dili kurtarmaktır. Yabancı öğeler bir noktaya kadar dilin gelişmesini sağlamaktaysa da, bu akın önlenmediğinde ortaya, geleceği konusunda kesin olarak söz söylenemeyecek olan dillerin çıkabileceği olasılığı düşünülebilir. Türkiye Türkçesindeki, çoğunluğu Arapça ve Farsça olan öğeler bugün kullanılsaydı, bunlara yenilerinin eklenmeyeceğini kim söyleyebilirdi? Sözcüklerden başka yabancı kuralların da oldukça büyük yer tuttuğu Türkiye Türkçesinin gelecekteki durumu ne olacaktı ve bu dile "Türkçe" demek hangi noktaya kadar doğru olacaktı[86]? Bu nedenler düşünüldüğünde, kavramların elden geldiğince yerli öğelerle anlatılmasını ve bu yönde dilin gelişmesini öngören ölçülü bir "müdahale"ye, yani dil devrimine toplumca gereksinme duyulacağı ortaya çıkacaktır. Dile "müdahale" edilebilir, başka bir deyişle dil devrimi olabilir. Ancak bunun başarılı olup olmayacağı önceden kesinlikle belli olamaz. Çünkü dil devrimi bir kitle olgusudur. Tek tek bireyleri ya da küçük bir topluluğu değil, aynı dili bildirişme aracı olarak kullanan, siyasal bakımdan sınırları belli olan bir ülkedeki ulusu kapsamaktadır. Bu bakımdan tek tek kişilerin dile yapmk istediği ya da yaptığı "müdahale", genel olarak dil devrimi özelliği göstermekten uzaktır ve bireyin yani –F. de SAUSSURE'ün dil–*söz* karşıtlığı göz önünde bulundurulduğunda– *söz*ün sınırlarını aşamamaktadır. Uzun bir süre bireysel çabalarla başlatılıp devrim yanlılarınca gerçekleştirilen Macar Dil

[86] Yabancı kurallar yalnız Türkçeye girmiş değildir. Yabancı dilbilgisi etkisi altında dile yabancı kural girebilir. Örn.: İngilizcede de yabancı kurallar vardır. Bununla ilgili bilgi için bkz. O. JESPERSEN, *Language, its Nature, Development and Origin*, London, 1934, s. 214.

Devrimini, başlangıçtaki durumuyle bir bakıma ötekilerden ayrı tutmak gerekmektedir. Ancak, bir süre sonra dil devrimi Macar Bilimler Akademisinin programında yer almamış olsaydı, bugün için kültürel ve toplumsal gelişmelere ne ölçüde ayak uydurabileceğini, bireysel çabaların bu gelişmeyi hangi ölçüde karşılayabileceğini kestirmek, güç bir sorun olarak ortada bulunurdu. Ayrıca başlangıçtaki kişisel çabalar dilde var olan eksiklikleri giderme ile ilgiliydi. Dilin çağdaşlaşması ise, yapılacak "müdahale" ile dilin sonradan ortaya çıkacak olan kavramları da anlatabilmesini sağlamak, bir bakıma onu gelecek için hazırlamak, en azından günlük gelişmelere koşut olarak gitmesini sağlamak demektir. Dil, öteki toplum dallarıyle ilişkili olduğu halde, bir bakıma da onlardan başkalığı olan bir kurumdur. Tahsin Yücel'in deyişiyle "toplumun bütün üyelerince paylaşılmış bir gümüdür dil" *(Dil Devrimi*, Istanbul, 1968, s. 9). Bundan herkes istediği oranda yararlanabilir. Ancak bütün toplumu ilgilendiren kullanımların ortak olması gerekir. Halk ile aydın kitle arasında dil bakımından olabilecek boşluk, ulusta ortak bir bildirişme aracının bulunmadığını ortaya çıkaracaktır. Bu durumda yalnızca kültürlü kitlenin dilinde olabilecek gelişme, dil devrimi özelliğinde olamaz. Divan edebiyatının özellikle XVI. yy. dan sonra olan gelişmesinde toplumca benimsenen bir "müdahale" ya da dil devrimi özelliği bulunmadığı hatırlanmalıdır.

Dile yapılan "müdahale"nin başarılı olup olmaması, dil devrimi sırasında tutulan ortak yollardan hangisine ağırlık verildiğine bağlı olabilir. Önceden sözü edildiği gibi bir yandan türetme, birleştirme, çevirme yollarıyle yabancı kavramlar yerli dil öğeleriyle karşılanırken, bir yandan da eskiden kullanılan birtakım sözcüklerin diriltilmesi, halk ağzında geçen sözcüklerden bir bölüğünün genel dile mal edilmesiyle yerlileştirme işi yapılmaktadır. Yerlileştirilemeyen yabancı sözcükler ise olduğu gibi ya da dilin ses düzenine yaklaştırılarak dilde kalmaktadır. Dile yapılan "müdahale"de, yabancı öğeleri yerlileştirme sırasındaki tutum, devrimin başarı ya da başarısızlığını ortaya koymaktadır. Yeni yapılan sözcük dili kullananda herhangi bir çağrışıma yol açmıyor ve kavramın anlatımına yaramıyorsa tutunma şansı azalmakta, bu öğelerin çokluğu oranında yapılan iş boşa gitmektedir. "Müdahale" sırasında doğal olarak bu tür sözcükler yapılacaktır. Amaç, bunların elden geldiğince az olmasıdır. Yeni yapılan sözcüklerin kavramı tam olarak karşılaması ve doğal anlatımını bulması gereklidir. Norveç'te yeni dilde (Landmål) yapılan yaratmalarda hiç söylenmemiş şeylerin belirli terimlerini ve doğal anlatımlarını bulamamış olması, Landsmål'i nicelik ve nitelik bakımından Riksmål'den aşağı kılmıştır (bkz. A. BURGUN, s.g.y., c. 11, s. 208).

Dilin eski durumunda kullanılan öğeleri diriltirken ve halk ağzında geçen sözcükleri genel dilin malı yaparken de aynı ölçüde titiz davranmak gerekmektedir. Eski dilde bulunan sözcükler o çağın kavramlarına karşılık olduğundan gününkileri anlatmayabilir. Dile "müdahale" ederken, eski sözcüklerden kavramları en iyi karşılayanını seçmek gerekmektedir. İsrail Dil Devrimi sırasında çok başvurulmuş olan bu yöntemle birçok kavram anlatılmıştır. Eski sözcüklerin çoğu unutulmuş olabileceğinden üzerinde titizlikle durmak ve yeni dilin daha baştan "kocamış" ola-

rak doğmamasını sağlamak gerekmektedir. Aynı yöntem Türk Dil Devrimi sırasında İsrail'deki kadar başarı kazandırmamıştır. Dilin eski durumundan seçilen öğelerin toplumda en az yabancı öğeler oranında anlaşılmazlık doğurabileceği her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

Halk ağzındaki sözcükleri genel dilin malı yapmak isterken de aynı oranda özen göstermek gerekmektedir. Ülkenin bir bölgesinde bilinen sözcük öteki bölgede bilinmeyebilir ya da kavram başka ad taşıyabilir. Bu nedenle "müdahale" sırasında temel olarak alınacak bölge önem taşımaktadır. I. Aasen'ın ağırlığını koymak istediği dile, Eski Norveç dilinin temeli üzerine kurulmuş olan Batı ve Orta Norveç'te kullanılan taşra ağzına dayandığınan, ülkenin birçok bölgesinde tanınmayan öğeleri topluma sunmakla, en azından şimdiki durumda sonuç bakımınan başarısızlığa uğramış gözüyle bakılabilir. Bugünkü durumu ile başarı yolunda olduğunu kabul edebileceğimiz Türk Dil Devriminde yeni dil Istanbul ağzı yerine, sözgelimi bir Doğu, Güneydoğu Anadolu ya da bir Karadeniz ağzı üzerine kurulmuş olsaydı bugünkü kadar başarılı olamazdı.

Sonuç olarak; dile "müdahale" edilebileceği ya da dil devrimi olabileceği söylenebilir. Dünyada yapılmış olan "müdahale"ler bunun tanıtlayıcı örnekleridir. Ancak bu konuda başarı kazanına, ortaya çıkarılan ürünlerin tutunmasına bağlıdır. Yeni sözcükler –hangi yolla meydana getirilirse getirilsin– kullanıma sunulurken özen gösterilip titiz davranılırsa başarı yolu açık demektir.

b) Dil devrimine karşı yapılan eleştiriler

Toplumda ortaya çıkan yeniliklerin yandaşları bulunduğu gibi karşısında olanlar da bulunmaktadır. Dil devrimi bütün olarak toplumla ilgili bir olay olduğuna göre; onu da eleştirenler, eksiklik ve fazlalıklarını kendi görüş açılarından belirtenler, tepkiyle karşılayanlar olacaktır. Konumuz içinde bu eleştirilerden, tepkilerlerden birkaçına değineceğiz.

Bu tepkilerden ilki, dile "müdahale" edilemeyeceği konusundadır. Bu görüşte olanlar, XIX. yy. dilbilim anlayışı içinde dilin "tabiî" bir varlık olduğunu onun da öteki "tabiî" varlıklar gibi kendi yasaları ve koşulları olduğunu, dilde ortaya çıkan değişmelerin insan katkısı bulunmaksızın olduğunu ileri sürmektedirler[87]. Dile girmiş olan yabancı öğelerin "tabiî yoldan" temizlenmesini öne sürmektedirler[88]. Çünkü onlar için dil, doğal bir varlıktır. Aynı biçimde Macar Dil Devriminde, dil devriminin karşısında olanlardan *(ortologlardan)* bir bölüğünün hazırladığı *Debreceni Grammatika* (1795) adlı dilbilgisi kitabında "dile durmadan değişen bir *processus* (işlem) değil, kanunları kesin, tamamlanmış ve hazır bir nesne gözüyle" bakılmaktadır[89]. Ancak katı bir tutum izlenmediğinde, dile "müdahale" ederek geliştirmenin

[87] Örn. bkz. R.R. ARAT, *Dil tabiî bir varlıktır*, Türk Dili İçin, 1, s. 84–85.

[88] Örn.: N. HACIEMİNOĞLU, Türk Dil Kurumundan olanlardan söz ederken "dilin canlı bir organizma gibi büyüyüp gelişmesine, bünyesindeki yabancı unsurları, artık ona ihtiyacı kalmadığı sırada, tabiî yoldan "temizlenmesine" razı değildirler" demektedir. Bkz. *Dil devriminde aşırı davranışlar*, Türk Dili İçin 1, s. 109.

[89] Bkz. J. ECKMANN, s.g.yz., s. 19.

olanak içinde olduğu dil devrimine karşı olanlarca da benimsenen bir gerçektir. Dilin doğal gelişmesini önleyen bir durum varsa "müdahale" edilebileceği söylenmekte, ancak bu "müdahale"nin dil kuralları çerçevesi içinde olması gerektiği belirtilmektedir (örn. bkz. M. ERGİN, *Türk Dil Bilgisi,* Istanbul, 1962, s. 3–4). Ulusçuluk açısından yabancı sözcüklerin dilde bulunmasını dil devrimine tepki gösterenler de istememektedirler[90]. Bu bakımdan onların eleştirilerini kimi zaman karşı görüş olarak nitelendirmemek gerekir. Çünkü onlar da eski dile artık özlem duyulmadığını, ancak dilin bilim yönüyle uzmanlaşmış kişilerin ilgilenmesini, uygulama alanında ise "amatör"lerle birlikte önerilen sözcüklerin yerleştirilmesine çalışmak garektiğini savunmakta[91], ancak böyle yapıldığında dil devriminin aksamadan yürüyebileceğini söylemektedirler. Türkiye'de dil devrimini eleştirenler, dilin bilim yönüyle, uzmanlaşmış dil bilginlerinin ilgilenmesini savunurken Almanya'da 1937 yılında Goebbels'in yaptığı dil arılaştırmasına karşı olan konuşmada, dili özleştirmenin bilginlerin işi olmadığı belirtiliyordu (P. von POLENZ, s.g.yz., s. 94).

Dil devrimine karşı yapılan eleştirilerde yeni türetilmiş olan sözcükler büyük tepkiyle karşılanmaktadır. Çünkü karşı görüşte olanlar, dil devrimi sırasında başvurulan yolların öncelik sonralık sırasını değiştirmektedirler. Sözgelimi, dilin eski belgelerinde bulunan öğelerden, yaşayan lehçelerinde kullanılan terimlerden ve genel dil sözcüklerinden dil devrimi sırasında yararlanmaya öncelik tanımaktadırlar[92]. Bu yollardan dil devrimi sırasında yararlanılmaktadır. Dilin eski belgelerinde bulunup günün kavramlarını karşılayan sözcükler kullanım alanına sunulmaktadır. Eskinin bütün öğelerini diriltmeye çalışmak, günümüzde unutulmuş olan birçok sözcüğü ortaya çıkaracağından ve bunlardan birçoğu kavramlara tam karşılık olamayacağından sakıncalı olabilir.

Dilin yaşayan lehçelerinde gerçekleştirilen dil devrimlerinden ve ortaya konulan terimlerden yararlanmak olağandır. Ancak lehçelerdeki bütün öğeleri dilin malı yapmak, genel olarak sakıncalı bir tutum olabilir. Siyasal, toplumsal ve kültürel bakımdan toplumun bir aynası olan dile yapılacak "müdahale"nin de kendi sınırları içinde kalması gerektiği kabul edilmelidir. Dilin yaşayan lehçelerinin bu bakımdan ayrı sınırları varsa, yapılacak "müdahale"de ayrı nitelikte olacak demektir. Eski dilden ayrıldıktan sonra lehçelerin değişik kültür ve toplum ilişkileri içinde gelişebileceğini ve söz varlığının birtakım ayrılıklar gösterebileceğini hesaba katmak gerekmektedir.

Dil devrimi sırasında tutulan en verimli yol, dilin kendi kök ve eklerinden yeni sözcükler türetmektir. Dil devrimini eleştirenler eski belgelerdeki sözcüklerin diriltilmesine ve yaşayan lehçelerden yararlanma yoluna ağırlık verdiklerinden, bunu yapılacak yeni sözcüklerin dilin kurallarına uygun olması koşuluyla son başvurulacak yol olarak öğütlemekte, doğru sözcük yapılıncaya kadar dilde yabancı sözcüklerin kullanılmasını söylemektedirler (bkz. *Dil üzerine radyo konuşması,* Türk Dili İçin 1,

[90] Örn.: bkz. A. TEMİR, *Türk Dil Kurumunda aksiyon ve bilim işi,* Türk Dili İçin 1, s. 162.

[91] Bkz. A. TEMİR, *Dil devriminde ilericilik gericilik,* Türk Dili İçin I, s. 159.

[92] Bkz. *Dil üzerine radyo konuşması,* Türk Dili İçin 1, s. 186.

s. 188). Yabancı bir kavramı dilin kurallarına uygun bir biçimde yerli öğelerle karşılamak, düşünülebilecek en doğru yoldur. Ancak başlangışta yanlış olarak türetilmiş ve toplumun malı olmuş sözcükler varsa, bunlara da dokunulmamalıdır. Dilde yanlış olarak türetilmiş ve toplumun malı olmuş sözcükler çok değildir. Az sayıda olan yanlış türetmeleri göz önünde bulundurarak dil devriminin bütünüyle karşısında olmak, yerinde bir tutum olmamak gerekir.

Genel olarak bu sınırlar içinde dönen dil devrimine karşı tepkiler aşağı yukarı her toplumda olmaktadır. Norveç'te Nynorsk ile Bokmål'in tek kimliğe sahip olamayışı, bu tepkilerin sonuçlanmadığını göstermektedir. Macar Dil Devrimi sırasında ünlü "neolog–ortolog savaşları"[93] yeni sözcüklerin ya da bir bölüğünün bir süre istenmeyişini yansıtmaktadır. Almanya'da Preußischen Jahrbüchern (1889) dergisi etrafındaki kırk bir yazar ve düşünür ile edebiyatçının yeni dile karşı çıkışı (P. von POLENZ, s.g.yz., s. 81), 1940 yılında özleşmenin yasak edilişi (POLENZ, s.g.yz., s. 96), yeni dilin aşağı yukarı her toplumda bir tepki ile karşılaştığını ortaya koymaktadır.

[93] Bkz. J. ECKMANN, s.g.yz., s. 19–22.

4– BİR DİL DEVRİMİ NASIL OLMALIDIR?

a) Bu konudaki görüşler

Elde yazılı belgeleri bulunan diller, başlangıçtaki durumlarından bugüne kadar birçok değişme ve gelişme geçirmişlerdir. Her devirde, dili kullanan birçok uluslar, geçmişin kendilerine hazır olarak bıraktığı dili, daha çok söz varlığı bakımından yetersiz bulmuşlar, onu kendi ölçüleri içinde yeterli duruma getirmeye çalışmışlardır. İsadan önceki çağlardan bu yana edebiyat, sanat ve bilim adamlarıyle düşünürlerin yapıtlarında kendi yarattıkları sözcükleri kullandıkları, var olanlarla yetinmedikleri bilinmektedir[94]. Romada Horatius, daha önce de belirtildiği gibi "kelime yaratmak caizdi ve her zaman caiz olacaktır"[95] sözleri ile dili kullananlara sözcük yaratma konusunda özgürlük tanımaktaydı.

Dilin "müdahale" ile geliştirilmesi, gelişmesinin hızlandırılması demek olan dil devrimi ile eski ya da yeni çok sayıda sözcük kullanım alanına çıkmaktadır. Dilin somut ve soyut bütün kavramlarını olanak içinde yerli dil öğeleriyle anlatan yaratıcı bir kültür dili durumuna getirilmesi, dilin bir bakıma ergin ve kusursuz duruma gelmesi, getirilmesi ile aynı doğrultudadır. Bu nedenle dil devrimi sorunu, dilin düşünülen en iyi biçimde işlenip geliştirilmesi, kısaca erginleştirilmesi ile ilgili olmak gerekmektedir.

Ancak, XVIII. yy. sonlarına değin ergin ve kusursuz bir dilin ne olduğu konusunda herhangi bir sınır çizilmemiştir. İlk olarak 1794 yılında Berlin Akademisi bu konuda bir yarışma açmış ve buna katılanlardan rahip D. JENISCH, "Philosophisch–kritische Vergleichung und Würdingung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens" adlı yapıtıyle böyle bir dilin sınırlarını çizmiştir. Jenische'e göre bir dilin özellikleri şu biçimde değerlendirilmelidir: 1– Zenginlik, 2– Etkili ve güçlü oluş, 3– Açıklık, 4– Uyumlu oluş. Bir dilin zenginliği yalnız sözcük sayısına bağlı değildir. Aynı zamanda onun manevî ve soyut kavramları yeterli ölçüde anlatabilmesi ve yeni söz birimlerinin de bu işlemde kolaylıkla kullanılabilmesine bağlıdır. Dilin ikinci özelliği, onun dilbilgisinde (yapısının yalınlığında) ve söz varlığında görülür. Açıklık niteliği de aynı biçimde söz varlığı ve dilbilgisinde, özellikle düzenli ve doğal sözdiziminde görülmektedir. Son olarak dilin uyumlu oluşu, yalnızca ünlü ve

---

[94] Eski Yunandaki örnekleri için bkz. R. ÖZDEM, *Dil mükemmelliği ve dili mükemmelleştirme görünceleri* 11, Türkiyat Mecmuası, c.V, s. 50–51.

[95] J. ECKMANN, s.g.yz., s. 12.

ünsüzlerin seçimine bağlı değil, bunların uyum içinde birleştirilmesine bağlıdır[96]. Jenisch'e göre bu nitelikleri en yüksek oranda gösteren dil, ergin ve kusursuz bir dil sayılmalıdır.

Jenisch'in ergin bir dil için saptadığı bu ilkeler dil devrimi göz önünde bulundurulmaksızın söylenmiştir. T. STECHE, 1925 yılında yayımlanmış olan *Neue Wege zum reinen Deutsch* adlı yapıtında dil arılaşmasının amaçlarını ve görevlerini saptamıştır. Bunu yaparken içinde yabancı sözcük bulunmayan bir dilin olmayacağı, bir kültür dilinin yabancı sözcükleri kullanmak zorunda bulunduğu konusundan yol çıkarak, Alman dilinde hangi sözcüklerin yerlileştirilmesi, hangilerinin bırakılması gerektiğini belirtmiş ve dil devriminin sınırlarını çizmiştir. Steche'ye göre yabancı insanlar ve yabancı insanlar için kullanılan özel adlar, geçici olarak Alman diline girmiş ve sürekli kullanılmayacak olan yabancı sözcükler ile bilim alanındaki terimler dışında kalan yabancı sözcükler yerlileştirilmelidir[97]. Steche, bununla ilgili olarak, yabancı sözcüklerin uluslararası anlaşmada kalabilceği, ama hukuk dilinde Almancalaştırılabileceğini (s.g.y., s. 154–155), genel olarak doğa bilimlerindeki terimlerin olduğu gibi bırakılmasını, buna karşılık toplum ve insan bilimlerindeki terimleri Almancalaştırmayı (s.g.y., s. 155) önermektedir. Yazara göre; yabancı varlıkların yabancı olan özel adlarının, Almancada geçici olarak kullanılan sözcüklerin (yazar bunlara *Gastwörter* demektedir), uluslararası değer kazanmış olan bilim terimlerinin Almancada kullanılması gerekmektedir.

Steche, Almanca açısından dil özleşmesinin beş ödevi bulunduğunu söylemektedir: 1– Almancaya girmeye hakkı olmayan sözcüklerin değiştirilmesi, 2– Yeni anlam alanları açıldıkça yabancı sözcük gelmeden Almancasının bulunup konulması, 3– Almanların ve yaptıkları eşyaların elden geldiğince Almanca özel adlarla adlandırılması, 4– Yabancı özel adların dikkatle incelenmesi ve bunları Almanca olarak adlandırırken yabancı olan türetme eklerinin dile girmemesi için titizlik gösterilmesi, 5– Yabancı sözcük alınırken yabancı söz bükümlerinin ve yabancı eklerin Almancaya alınmamasına özen gösterilmesi (s.g.y., s. 161).

Steche'nin arı Almanca için saptadığı bu ilkeler her dil için geçerli olabilecek niteliktedir. Ancak, yabancı sözcüklerden bütünüyle arınmış bir dilin var olabileceği akla getirilmemekle birlikte dilde kalacak yabancı öğelerin sınırlarının genişletilebileceğini düşünülebilir. Dil, devrim sırasında işlenirken –özellikle Almanca anlatım olanakları geniş olan bir dildir– bilim alanındaki terimlerin birçoğu da yerlileştirilebilir. Steche'nin, dilde bulunması zorunlu olan yabancı sözcüklerin sınırını biraz geniş tutmuş olduğu kanısındayız.

Macar araştırıcı TOLNAİ VİLMAS, dil devriminin sınırlarını daha değişik bir görüş açısından ortaya koymuştur. Dilin erginleşmesi (tekâmül) ile yenileşmesi

[96] Jenisch'in düşünceleri için bkz. O. JESPERSEN, *Language, its Nature, Development and Origin*, London, 1934, s. 30. Ayrıca R. ÖZDEM, *Dil mükemmelliği ve dili mükemmelleştirme görünceleri* 1, Türkiyat Mecmuası, c. IV, s. 72–80.

[97] Bkz. T. STECHE, *Neue Wege zum reinen Deutsch*, Breslau, 1925, s. 154–155.

arasında ayrılık olduğunu belirttikten sonra "erginleşme kendiliğinden olup biten bir iş, dilyenileşmesi ise özbilimli (şuurlu) bir çalışıştır"[98] diyen Tolnai, doğal erginleşmenin kendiliğinden, amaçsız, içgüdü ile olan değişiklikler olduğunu[99], dilyenileşmesinde *(neologia, néologie, Sprachneuerung)* ise her değişikliğin biribirinden ayrı olarak insanın ruhsal faaliyeti sonucunda olduğunu, dil yenileşmesi sonucunda yaratılan sözcükler, eski dilin söz varlığına katılabilirse topluma özgü bir iş görmüş olacağını belirtmektedir (bkz. s.g.yz., s. 18). Tolnai'ye göre söz yaratmada amacın üç yönü vardır: Dilin sınırlarını genişletmek, dili yabancı öğelerden temizlemek ve dili güzelleştirmek. Gerçekten de dil devrimi sırasında özellikle ilk iki konu büyük önem taşımakta ve biribirinden ayrılmayan işler olarak sürdürülmektedir. Dili güzelleştirme konusuna dil devrimi sırasında her ulusta değinilmekle birlikte, bu açıdan kesin sınırlar saptanmış değildir. Daha doğrusu dil devrimi sırasında her ulus dilin güzelleştirilmesinden söz eder, ama ortada bu bakımdan yapılmış herhangi bir iş yoktur. Estetik bilimi temellerine dayanan "dili güzelleştirme ilkeleri" saptanamamıştır.

Dil yenileşmesi ürünleri ile dilin erginleşmesi sonucunda ortaya çıkan sözcükleri kesin olarak biribirinden ayırmanın güç olduğunu söyleyen Tolnai, dil yenileşmesinin sınırlarını bu temel üzerine çizmektedir. Ona göre; ne zaman çıktıkları ve ne zaman hazırlandıkları konusunda bilgimiz olan sözler, dil yenileşmesi ürünü sayılır. Unutulmuş sözlerin yeniden diriltilmesi, eskiden kullanılmış olan bir sözcüğün yeni bir kavramı karşılar duruma gelmesi –özellikle eskiden kullanılmış genel dil sözcüklerinin terimleştirilmesinde bu konuda karar vermek daha kolay olmaktadır–, lehçe sözcüklerinin kullanıma alınması, dili zenginleştirme amacıyle bir sözcüğün yeni bir anlamla kullanılması ya da sözcüğün biçiminin değiştirilmesi sonucunda ortaya çıkan ürünler dil yenileşmesi sayılmalıdır. Ancak, bütün bu işler yapılırken amaç önemlidir. Bu işler herhangi bir amaç olmaksızın yapılıyorsa dil yenileşmesi sayılamaz. Tolnai'ye göre dil yenileşmesi yalnız yaratılan sözler de değildir. Belli bir zamanda edebiyat yolu ile genel dil dağarcığına mal olmuş olan, gerek yapısı gerek anlamı dolayısıyle yeni bulunan her türlü söz, tamlama, sözdizimi ve anlatım dil yenileşmesi sayılmaktadır. Bu durumda dil yenileşmesine, yaratılan sözcüklerle birlikte, dil alışmasından ayrı, çoğu kez ona karşı tamlamalar ile sözdizimine bağlı kuralsızlıklar *(soloecizmus)*, yabancı kuralların istekli alınışı *(xenologizmus)* da girmektedir.

Dilin ergin ve kusursuz duruma getirilmesi konusunda Prag Dilbilimi Çevresinin (Cercle Linguistique de Prag) düşünceleri de şöyle özetlenebilir: Onlara göre dilin işlenmesi; edebiyat dilinin özel görevlerinin gerektirdiği nitelikleri geliştirmek

[98] Tolnai Vilmas'ın bu konudaki düşünceleri için bkz. *Dil yenileşmesine dair* 1, çev.: Hamit Zübeyr, Türk Yurdu, c. IV–XXIV, sayı: 26–220, 1930, s. 17–32. R. ÖZDEM, *Dil mükemmelliği ve dili mükemmelleştirme görünceleri* 11 (Türkiyat Mecmuası, c.V) adlı yazısında Tolnai'nin düşüncelerinden söz ederken (s. 57, dipot: 2) Hamit Zübeyr'in çevirisi olan bu yazının Tolnai'nin A Nyelvujitàs (1929) adlı yapıtındaki düşüncelerinin geniş bir özeti olduğunu belirtmektedir.

[99] Bu bizim *değişme* terimiyle adlandırdıklarımızdır.

için harcanan emektir. Bu niteliklerden birincisi değişmezliktir *(fixité)*. Yani edebiyat dili lüzumsuz her türlü dalgalanmaları gidermiş olmalı ve sağlam bir dil duygusu oluşturmalıdır. İkincisi; dilin çeşitli anlam ayrılıklarını verebilmesi, açıklığı *(clarté)* ve keskinliği *(précision)*, inceliği *(finesse)* ve kolaylığı *(facilité)* ile anlatıma elverişliliği, üçüncüsü de dilin özgünlüğünü sağlayan çizgilerin kurtarılmasıdır (R. ÖZDEM, Türkiyat Mecmuası, c. V'te s.g.yz., s. 75).

b) Görüşümüz

Bir dil devrimi herşeyden önce, dili yaratıcı bir kültür dili durumuna getirme ve onu yabancı dillerin salgınından elden geldiğince kurtarma amacı gütmektedir. Bu nedenle, en başta dilin anlatım olanaklarının işlenip geliştirilmesi temeline dayanmalıdır.

Dilin anlatım olanaklarının geliştirilmesi için, önce gerçek söz varlığı saptanmalıdır. Unutmamalıdır ki dil, hiçbir sözcüğü yoktan var etmez. Yeni öğeler, dilde var olan sözcüklerin anlam değişmesine uğraması, kök ve eklerin değişik biçimlerde, değişik kavramların anlatımında kullanılmasıyle yaratılmaktadır[100]. Dilin gerçek söz varlığı iki yolla saptanmaktadır: 1– Dilin eski durumunda ve eski lehçelerinde kullanılmış olan öğelerin var olan yapıtlardan taranması, 2– Halk ağzında geçen sözcüklerin derlenmesi. Böylece dilin kendi sözcükleriyle kavramları hangi ölçüde karşılayacağı da ortaya çıkmış olacaktır. Dilde kullanılmıştır, kullanılmaktadır düşüncesiyle tarama ve derleme yoluyle saptanan bütün sözcüklerin diriltilmesi ve genel dile mal edilmesi düşünülmemelidir. Dil devrimi sırasında bunlar ayıklanmalı, günün kavramlarının anlatımında kullanılabilecek olanlar titizlikle seçilmelidir. Hatta anket yollu bir uygulama ile ayıklanan bu öğelerin tutunma umudu olup olmadığı, genel kullanıma sunulmadan önce aşağı yukarı anlaşılabilir (Bu konu ile ilgili olarak Ö. BAŞKAN da; tüm sözcükler ve terimler konusunda geniş çapta bir anket araştırması veya 'kanı yoklaması' sonucunda ne gibi ya da hangi sözcüklerin ve terimlerin, ne çeşit topluluklarca ve hangi nedenlere bağlı olarak tutuldukları, ya da yeterince benimsendikleri, hatta daha da öteye direnç ile karşılandıkları ortaya çıkmış olacağından, ilerki çalışmalar için çok yararlı ipuçları sağlanacağını belirtmekte, sözcüklerin ve terimlerin hangi biçimlerde üretilmesinin daha yararlı olacağı konusunda değerli sonuçlara varılabileceğinden söz etmektedir [bkz. *Terimlerde özleşme sorunu*, TDAY Belleten, 1973–1974, s. 178]). Bu saptandıktan sonra var olan sözcüklerden ne kadarının yerlileştirileceği de ortaya çıkmış olacaktır. Yerlileştirmede tutulacak yolların sağlamlığı, dilin bir bakıma yaratıcılığının ortaya konması demek olacağından, büyük önem taşımaktadır. Yeni sözcükler yapılırken yararlanılan yöntemler, gelecekte ortaya çıkacak kavramların anlatımında da kullanılacağından, üzerinde titizlikle durulması gerekmektedir.

[100] "Dil devriminden sonra dahi büsbütün yeni kelimeler yapmak güçtür. Çünkü dil hiçbir alanda yoktan varetme yoluna gitmez, olanı değiştirir"(C. MERİÇ–B. VARDAR, *Dillerin Yapısı Ve Gelişmesi*, Istanbul, 1967, s. 59).

Yeni sözcüklerin yapılmasında başlıca şu noktalar göz önünde bulundurulmalıdır:

1– Yeni türetilecek sözcüklerin aynı anlam çerçevesi içindeki öteki kavramlarla ilgili oluşu ve dilde var olan öteki birimlerle yapı bakımından benzerlikler gösterişi, dili kullananda onlarla ilgili çağrışımlara yol açacağından bu noktaya öncelikle dikkat edilmelidir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde 'hatıra' kavramına karşılık olarak kullandığımız *anı* sözcüğü, *anmak, anma, anıyoruz* gibi aynı kökten gelen, aynı kavramla ilgili öğeleri çağrıştırmaktadır. Anlam bakımından birisiyle ya da bir şeyle ilgili olan ve birlikte yaşanılan olaylar, birlikte yapılan hareketler, hatta çocukluk ve gençlik yılları gibi daha çok eskiye ait olayları çağrıştırmaktadır. Ses ve yapı bakımından da *gezi, yapı, duyu* . . . gibi sözcüklerle benzerlikler göstermektedir. Kavramla ilgili çağrışıma yol açması nedeniyle Türkiye Türkçesinde dil devriminden sonra çabucak tutunabilmiştir.

2– Yeni sözcüklerin, kavramları tam olarak karşılar biçimde yapılmasına, ortaya çıkarılmasına özen gösterilmelidir. Her ulusun kavramları anlatmadaki tutumu değişik olabileceğinden (dilin ulusların dünya görüşünü yansıttığı burada hatırlanmalıdır), her dil kendi anlatım olanakları içinde kavramları adlandırmalıdır. Yeni sözcüklerin o kavramla ilgili bütün ayrıntıları, incelikleri de anlatabilecek biçimde yapılması, düşünülebilecek en iyi yoldur. Bugün Türkçede kullanılan *seçim* sözcüğü kavramı tam olarak karşılayan öğelere bir örnek olarak gösterilebilir. Oysa Tarama Dergisinde (1934) *intihap* 'seçim' için birçok karşılık *(ayırt, beğeniş, eynel, ırk, öründü, saylav, seçi, seçiliş, seçim, seçiş, seçki, urundu, üründü, üyrüş)* taranmış ve derlenmişti.

3– Türetme yoluyle yeni sözcükler yapılırken dilin işlek eklerinin kullanılması dil devriminin bir an önce, uzun süre istemeden başarılı olmasını sağlayabilir. İşlekliğini yitirmiş eklere bu özelliklerini yenien kazandırmak güç olmakta, belki uzun süre gerekmektedir. Bu nedenle işlek olmayan eklerle türetilen sözcükler, kökü bilinse bile, dili kullananda kavramla ilgili çağrışıma yol açamamaktadır. Örneğin, *–maç/–meç* ekine *(sarmaç* 'bigudi', *dilmaç* 'tercüman', v.b.) Türk Dil Devriminden sonra işlerlik kazandırılmaya çalışılmaktaysa da, şimdilik bu ekle yapılan sözcüklerin dilin işlek ekleriyle yapılan sözcükler oranında tutunmadığı göze çarpmaktadır.

4– Dil devrimi sırasında herhangi bir kavramın anlatımında, onu karşılayacak sözcük dilde bulunamıyor ve türetilemiyorsa yabancı dildeki anlamının etkisi altında yerli dil öğeleriyle çevirme işi yapılabilir. Bu yöntem her ne kadar yerli dil öğelerinin kullanımını sağlamaktaysa da çok vaşvurulduğunda dilin kendi anlatım özelliklerinden uzaklaşmasına yol açabileceği düşünülmeli ve zorda kalmadıkça başvurulmamalıdır. Çünkü her ulusun kavramları adlandırışındaki tutum –kimi benzerlikler olmasına karşın– genel olarak değişiktir.

Dilin anlatım olanaklarının geliştirilmesinden sonra dil, öyle bir duruma gelmelidir ki düşünülen her şeyi, her kavramı anlatabilecek öğeler dilde bulunmalıdır.

Kısaca söylemek gerekirse, dil düşüncenin tam bir aynası durumuna gelmeli, düşünülen her şey dilde kolaylıkla doğal anlatımını bulabilmelidir. Bu bakımdan, gerçekleşen dil devrimi hem bilim ve meslek alanını, hem de genel yazılı ve sözlü dili kapsamalıdır. Yalnız bilim dilini kapsayan terim devrimi olamayacağı gibi yalnız genel yazı ve konuşma dilini kapsayan bir dil devrimi de olmamalıdır. Düşünülen biçimiyle dil devrimi, bilim diliyle birlikte genel dili de içine almalıdır.

Dil devrimi gerçekleştirilirken halk dili ile kültürlü zümre dili arasında bir boşluk yaratmama konusuna titizlik gösterilmelidir. Böyle bir durumda ortaya çıkacak olan ayrılık, dil devrimini genel niteliklerinden ayıracak, başka özellikler göstermesine yol açacaktır. Dil devrimi bütün ulusu içine alan bir kitle olgusu olmalıdır. Bunun gerçekleşebilmesi için yapılan işlerin devlet tarafından destek görmesi gerekmektedir. Yeni terimlerin ilgili bakanlıklar aracılığıyla okul kitaplarına sokulmasında devlet yardımcı olmalıdır. Ayrıca, yine devletin yetkili kıldığı bir kuruluşun (bu bir kurum, akademi, ya da bir başka kuruluş olabilir) ortaya attığı yeni, yerli öğelerin ülke çapında tanınması, kullanım bulması için gerekli çaba harcanmalı; basın ve yayın organları, radyo, televizyon aracılığıyla bu sözcüklerin tutunması, herkesin bunları kullanabilmesi sağlanmalıdır.

Devlet tarafından yetkili kılınacak ve dil işleriyle uğraşacak kuruluş geleceğe dönük olmalı, ileriyi görebilmelidir. Yeni kavramlar ortaya çıktıkça, daha o kavram ve karşılığı ülkeye girmeden adlandırılması yapılmalı, dil devriminden sonra dile girecek olan yabancı sözcükler gümrükten geçirilmelidir. Örneğin, Türkiye'de birkaç yıllık geçmişi olan televizyon ve bununla ilgili kavramlar, zamanında adlandırılsaydı bugün bu sözcükler Türkçede kullanılmazdı.

Bir dil devriminin gerçekleşmesi sırasında, kavramlar ve onların adlandırılması bakımından daha çok geçmişe ve güne yönelmiş olunduğu halde, dil devrimi gerçekleştikten sonra geleceğe yönelmiş olunmalıdır. Bir toplum dil devrimini yaptıysa, yabancı uluslarda ortaya çıkan yeni kavramlar, o topluma önceden yetkili kılınmış kuruluşun saptamış olduğu adlandırılışı ile birlikte gelmelidir. Yani kavram bilinmeye, tanınmaya başlandığında, onu dilde anlatabilecek sözcük hazır olmalıdır. Yeni kavramların adlandırılması için her zaman uyanık ve hazır bir durumda beklenmelidir. Böylece dil devrimiyle dile kazandırılan özellikler, nitelikler de korunmuş olacaktır.

II. BÖLÜM

TÜRK DİL DEVRİMİ

A) DİL DEVRİMİNE KADAR TÜRKÇE

1– YABANCI DİLLERİN ETKİLERİ

a) XVI. yüzyıla kadar Türkçenin durumu

İslâmlığın X. yy. dan başlayarak Türkler arasında yayılmaya başlamasıyle Türkçenin söz varlığı geniş ölçüde Arap ve İran kültürünün etkisi altına girmiştir. Bu durum ilk islâmî yapıtlarla birlikte dikkati çekmektedir. XI. yy. yapıtlarından Kutadgu Bilig'de yeni din ile ilgili kavramların yabancı sözcüklerle karşılandığı görülmektedir. Örn.: *müsülman, kâfir (müsülman ḳarıştı için et yişür, tükel inçke tegdi bu kafir yatur* [6481]), *haram, helâl (ḳanı bu ḥaramıġ ḥaram tigüçi, ḥaramıġ ḳodup bir ḥalal yigüçi* [6459]), *namaz (namazın yetürdi aḍaḳın turup* [6210]), *mümin, beka (ḳamuġ mü'minıġ sen tözü yarlıḳa, yarınḳı beḳadın bu kün ḳıl liḳa* [397]), *ecel (busuġda küder bu körünmez eçel* [6271]), *habib (ḥabib saiçı yolı mini yetteçi* [388]), *iman (suçulma meningdin bu iman tonı* [393]), *rahmet (mangar ıḍġıl anda öküş raḥmetin* [395]), *dua (duʿa arttı ilde kör edgü atı* [459]), *mescid (çemaʿat köp erdi bu meşcidler az* [6477]), *taʿat (yaṿa kılma taʿat tapuġ ḳıl tuçı* [362])[101], v.b. Bunun yanında dünya ile ilgili kimi kavramlar da zaman zaman yabancı sözcüklerle karşılanmıştır. Örn.: *düşman (saḳınç birle düşman sızıp ölsüni* [KB 944]), *hakikat ḥaḳiḳat munı bil ay ay toldı sen* [KB 920]), *halk (ajun ḥalḳı andın yaruḳluḳ bolur* [KB 732]), *vefa, cefa (vefa körkitür sen ḳılur sen cefa* [KB 716]), *mesel (negü tir eşit emdi türkçe meşel* [KB 667]), *edep (ediḥ birle ay toldı oldurdı kör* [KB 577]), *devlet (ay devlet idisi bu devlet bile* [KB 551]), *ʿayb (kimi sevse ʿaybı kör erdem bolur* [KB 534]), *şair, lafz (sözin aydı şaʿir mungar mengzetü, tili laf̣ı birle angar yangzatu* [KB 471]), *kıymet (bilig ḳıymetini biliglig bilir* [KB 472]), *siyaset, himmet, mürüvvet (siyaset ḳılur erdi himmet bile, bu himmet yaraşur mürüvvet bile* [KB 411]), *fazl (bu barça idim f̣aẓlı erdi ḳamuġ* [KB 389]), *hal (ayıttı ilig emdi ḥaling ne ol* [KB 6227]), *firak, visal (tirigle firaḳḳa viṣal bar umınç* [KB 6209]), v.b. Ayrıca Divanü Lûgat–it–Türk yazarının kitabını Arap diliyle kaleme alacak kadar bu dili bilmesi, daha sonraki yüzyıllarda Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki'nin yapıtına Arapça olarak Atabetü'l–Hakayık adını vermesi ve Arapça ile Farsça sözcükleri yeri geldikçe, kimi zaman da devrine göre çok denecek oranda (örn.: "*Yime meçd*

[101] İslâmlıktan önceki yazı dilinin Uygurca evresinde de budizmin birtakım kavramları yabancı adlarıyle kullanılmıştır. Ancak din ile ilgili birçok kavram, dilin kendi öğeleriyle de anlatılmıştır. Örn.: *emgek* (Skr. duḥkha) 'ıztırap', *kirtgünç* (Skr. s'raddhā) 'iman', *saḳınç, dyan saḳınç, dyan* (Skr. samādhi, dhyāna) 'istiğrak, tefekkür', *ḳılınç* (Skr. s'īlā) 'ahlâk kuralları', *kutrulmak, ozmak* (Skr. vimukti) 'kurtuluş', v.b. Budist terimleri dizisinin Uygurcadaki anlatımı konusunda bilgi için bkz. R.R. ARAT, *Uygurcada ıstılahlara dair*, Türkiyat Mecmuası, c. VII–VIII, Istanbul, 1942, s. 56–81.

mürüvvet fütüvvet uġan, ʿataʾ kıldı şahımḳa bu cümleeni" [63, 64]) kullanması, başlangıçtan beri islâm kültürünün Türkçe üzerine ne kadar yoğun etkisi olduğunu ortaya koymaktadır[102]. İslâmlığın Türkler ve Türkçe üzerindeki büyük etkisine karşın bu dönem yazı dili ile Anadoluda aşağı yukarı XVI. yy. başlarına kadar olan süredeki yazı dilinin söz varlığında çok sayıda yabancı sözcük yoktur.

Bu dönemler yazı dilinin gelişmesinde dikkati çeken en önemli özellik, yabancı sözcüklerin yerli sözcükler yanında kullanılmaya başlamasıdır. Bunlar kimi zaman "hendiadyoin" olarak Türkçesiyle yanyana getirilmiş, kimi zaman yeni yabancı kavramlar yine yabancı olan adlarıyle dilde kullanılmış, kimi zaman da dilde var olan kavramın yer yer yabancı sözcükle anlatımı yoluna gidilmiştir. *Tilek* ve *arzu (ögi kör͡gli kolmış tilek arzuḳa* [KB 487]), *düşman* ile *yagı (saḳınç birle düşmaṇ sızıp ölsüni* [KB 944]; *biligsiz biligligke boldı yaġı* [KB 200]), *nasihat, pend* ve *öğüt (ögü bilmez erke ögüt ögretür* [Atebe 45]); *aṇ͡ggar pend naṣiḥat asıġsız erür* [Atebe 110]), *ajun, dünya* ve *cihan (kişi iki ajunnı tutsa ḳutun* [KB 352]; *yayıġ dünya ḳılḳın saṇ͡ga uḳturur* [KB 398]; *uḳuş közi birle yaruttı cihan* [KB 290]), *akıl, ukuş* ve *hired (ol olʿaḳl uḳuş huş ḥiredḳa meḳan* [Atebe 47]; *uḳuşḳa biligke bu tılmaçı til* [KB 162]; *üçunçi ḥired ol uluġluk bile* [KB 66]), *vakit* ile *öd (yaraġı körü tursu vaḳtı ödi* [KB 559]), v.b. ilk islâmî yapıtlardan başlayarak Türkçe sözcüklerle yabancı sözcüklerin aynı yapıtta yanyana kullanıldıklarına örnek olarak gösterilebilir.

Aynı durum başlangıçta Anadoluda gelişen yazı dilinde de görülmektedir. Bu alanda, genel çizgileriyle XIII–XV. yy.lar Türkçesi fazla oranda yabancı öğelerin kullanılmadığı, daha sonraki yüzyıllarda sayıları artacak olan yabancı sözcüklerin yerli sözcüklerle birlikte, yanyana kullanıldıkları dönemdir. XIII. yy. da *nasihat* ile *öğüt (naṣîhat dutar iseñ dinle sözüm* [Çarh. 7]; *saña bir ḳaç ögütler vėreyin ben* [Çarh. 8]; *sanur mısın ögüdümi dak îçün, nasîhatdur sana cümle Hak îçün* [Yunus 23 b]), bugün *aklını başına toplamak* şeklinde söylenen deyimin *ʿakl (usañ olma, başuña ʿaḳluñı der!* [Çarh. 10]), *us (niçün ussuñı dėrmezsen sėn e cān* [Çarh. 16]) ve *ög (gel ėmdi gendüzüñe dėr ögüñi* [Çarh. 52])[103] sözcükleri ile üç ayrı kullanılışı, kimi zaman da *us* ve *akıl* sözcüklerinin "hendiadyoin" olarak kullanıldıkları (örn.: *ussum aklum aldurdum esridüm ayrılmazın* [Yunus 156 b]) göze çarpmaktadır. *Deniz, derya* ve *umman (ışk denizine taluban derya–yı ummandayıdum* [131 b]), *esir* ile *tutsak (Eyyub'ıla derde esîr anlamadum çekdüm ceza* [117 b]; *bu tutsaklık tuzagın demi geldi üzerem* [118 b]), *zehir* ile *agu (nuşdur senün elünile zehr–i katil içerisem*

[102] Kaşgarlı Mahmud'un kitabında verdiği bilgiye göre daha XI. yy. da Türk dili ile Arap dili atbaşı yürümekte, bu da İslâm etkisinin bu çağdan başlayarak oldukça yoğun olduğunu göstermektedir. "Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye Halil'in كتاب العين Kitabü'l'ayn'ında yaptığı gibi, kullanılmakta olan kelimelerle bırakılmış bulunan kelimeleri bu kitapta birlikte yazmak arasıra yüreğime doğar dururdu" *(Divanü Lûgat-it Türk Tercemesi*, çev.: B. Atalay, Ankara, 1939, c. I, s. 6).

[103] Bu deyimin üç ayrı kullanılışına daha önce D. AKSAN dikkati çekmiştir. Bkz. *Kelimelerin ölümü olayı ve Türk yazı dilindeki örneklerinde Arapça ve Farsça unsurların etkisi üzerine notlar*, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1969, s. 100–101.

[109 a]; *agu içmek yig oldı ney–şekerden* [LXVI]), *şarap* ile *süci (ışk şarabından içdüm onsekiz ırmak geçdüm* [124 a]; *ben oruç namaz içün süci içdüm esridüm* [97 b]), *yazuk* ile *günah (yazugum çok günah öküş yürür idim dünyada hoş* [XLVI]), *esrük* ile *sarhoş (esrükligüme bakma adum deliye takma* [LXIII]; *isterisen bu dünyede ebedi serhoş olasun* [XCIV]), *tamu, cehennem* ve *dûzah (yidi tamu sekiz uçmak herbirinün vardur yolı* [125 a]; *cehennemden yarın baki kalasın* [155 b]; *gâh dûzahda yanam Fir'avn ile Hâmân olam* [138 a]), *uçmak* ile *cennet (sekiz uçmagun hûrisi gelürise bir araya* [LII]; *gâh cennetde varam gilmânıla Rıdvân olam* [138 a])[104], v.b. Yunus Emre'nin yabancı ve yerli sözcükleri bir arada, yanyana kullandığına örnek olarak gösterilebilir. XV. yy. başlarında Süleyman Çelebi tarafından yazılmış olan Vesîletü'n Necât'ta (Mevlid) yabancı sözcükler önceki devirlere göre artmış olmakla birlikte yer yer yerli sözcüklerin de yaşamakta olduğu dikkati çekmektedir. Örn.: *Allah* sözcüğü yanında *Çalap (öyle kim sevdi Çalap ol Ahmed'i* [F 4 b/37]) ve *Tanrı (her kim ana irdi irdi Tanrı'ya, Tanrı dîdarını gördi bî riya* [F 5 a/56]) sözcükleri de geçmekte, *mahlûk (cümle mahlûk içre maksûd oldur ol* [F 8 b/17]) yanında *yaradılmış (yaradılmışdan kime k'oldı nasîb* [F 11 a/52]), *emir* ile *buyruk (ömrini Hak buyruğına kıldı sarf, emr–i Hak'tan kalmadı kem hiç bir harf* [F 20 b/12]) ve *yarlık (çünki Allâh'da getürdi yarlığın* [F 20 b/3]) kullanılmaktadır. Daha XI yy. da örneğine rastladığımız *düşman* ile *yagı* sözcüklerinin yanyana kullanılışları XV. yy. da da *(düşmene saçtı eliyle toprağı, kör oldı cümle ol kûfir yagı* [Mevlid F 13 b/31]) görülmektedir.

Değişik bir kültür alanına girildikten sonra, daha çok aruz ölçüsü nedeniyle bir araya getirildikleri akla gelen yerli ve yabancı sözcükler, herhangi bir ölçü düşüncesinin olmadığı düzyazıda da birlikte kullanılabilmektedir. Örneğin XV. yy. da Farsçadan çevrildiği sanılan Tezkiretü'l–Evliyâ'da *Allah (bir kimseye lki allāh ḫazînesi şöyle müyesser ola aña yaʿḳūbu'l–leyşî ḫazînesi ḥācet degüldür didi* [56 b]), *Çalap (iy çalabum aña maʿşîyeti ḫōrlıġın gösterdüñ benüm kulluġum ʿizzetini daḫı göster dir* [56 b]) ve *Tanrı (tañrımun bir evi var–imiş anı ziyāret itmege giderin* [85 a]) aynı kavramın karşılığı olarak kullanılmaktadır.

Gerek şiir dilinde, gerekse düzyazıda birlikte kullanılan yabancı ve yerli sözcüklerin zaman zaman eşdeğerde, yer yer de biribirinden fazla sayıda, bu biçimde kullanılmaları sürüp gitmemiş, daha sonraki çağlarda yerli öğeler yabancılara yenik düşmüş ve bir bölüğü de yazı dilinde unutulmuştur. Farsça kaynaklı *ateş, günah, mehtap, kör, düşman, arzu*; Arapça kaynaklı *nezle, mezar, şarap, kadeh, asker, makas* gibi yabancı sözcükler *od (ot), yazuk, aydın, gözsüz, yaġı, tilek, dumagu, sin, süci, ayak, çerig, sındı*[105] gibi Türkçe sözcüklerin yazı dilinde kaybolmasına yol açmıştır.

Anadoluda gelişen yazı dilinde bir yandan da özellikle tıp, bitkibilim, gökbilim, matematik ve islâmî bilimler alanında XIV–XV. yy.lardan başlayarak çeviriler yapılmış, bu arada geniş bir bilim terimleri dizisi kimi zaman olduğu gibi, kimi zaman da çevirme yoluyle Türkçeye aktarılmıştır.

---

104 *uçmak* ve *tamu* sözcüklerinin Soğutça kaynaklı olduğu kabul edilmektedir.

105 Bu örnekler ve başkaları için bkz. D. AKSAN, *Kelimelerin ölümü olayı*...., s. 100–106.

Bilim alanında Türkçe olarak yazılan yapıtlarda[106] sade bir dil kullanılmış olmakla birlikte, terimlerin çoğunun genellikle yabancı kaynaklı –özellikle de Arapça– olduğu dikkati çekmektedir. Bunun için XV. yy. da çok sade bir dil ile yazılmış olan Eşref bin Muhammed'in *Hazâi'nü's–saâ'dât* adlı tıp kitabından bir örnek veriyoruz:

> " [50 b] . . . *Ḥaḳ Taʿālā gözüñ nūrını on ḳat perdeden içerü ḳodı ol on perdenüñ üçine ruṭūbet dirler yidisine ṭabaḳāt dirler ol üç ruṭūbetüñ evvelkikisine celīdiyye dirler gözüñ orta yiridür ikincisine zücāciyye dirler ol celīdiyyei ardından ḳablamışdur üçüncisine beyżiyye dirler bu ol celīdiyyei öninden kablamışdur ve yumurda aġı gibidür anuñcün beyżiyye dirler ammā ol yidi ṭabaḳanun üçi zücāciyyenüñ ardındadur birisine şebekiyye dirler şol örülmiş aġa beñzer ol dimaġdan gelen boş siñirüñ ucıdur ṭaġılır aġ gibi celīdiyyei ḳablar meşelde şol bir sırça ṭop bir ādem avcına almış gibi kim yarısı görinür ola ikincisine meşīmiyye dirler şol bir ḳanlu deriye beñzer şebekiyyei ardından ḳablamışdur üçincisine ṣulbe dirler* [51 a] *bir perdedür kalın ammā ol dörd ṭabaḳanun üçi beyżiyyenüñ öñindendür birine ʿinebiyye dirler taşra yanı düzdür içerüsi düz degül āsümānī rengi var meşīmiyyenüñ ḳırañlarından bitmişdür beyżiyyenüñ yarusın ḳablamışdur ikincisine ḳarniyye dirler şol ak boynuzdan yonulmuş cilā vurulmuş gibidür ṣulbenün ḳırañından bitmişdür ʿinebiyyei ḳablamışdur ol ḳarniyye dört ḳatdur bir ṭabaḳaya sayılur üçincisine mültehime dirler gözüñ aġı oldur ḳarniyyeye et olmışdur illā tamam ḳablamışdır bir ṭabaḳa daḫı aña ʿankebūtiyye dirler . . .* "

Yine XV. yy. da Sabuncu–oğlu Şerafeddin, *Cerrahiye–i İlhaniye* adlı tıp kitabında anlaşılır bir dil kullanmış, yabancı terimlere yer verdiği zaman genellikle bunları açıklama yoluna gitmiştir. Örneğin, "*birisi deva–i muhrikiledür yaʾni yakıcı otiledür*" (Cer. İl. 34,6), "*bilgil iy talib kim bu vereme etibba kaylet–ül hulkum dirler yaʾni boğuz depesi*" (Cer. İl. 168, 16), "*mehabinüñg yaʾni deriñg cirahatlarunñg ilacunuñg*" (s.g.y., 26,6), "*eğer kan şiryan yaʾni yürekden kopan damar kaniyse ʿalāmeti oldur kim kanuñg rengi kızıl ve akışı kuvvetlü olur*" (s.g.y., 204, 16)[107].

b) XVI. yüzyıldan sonraki durum

Türk yazı dilinde aşağı yukarı XVI. yy.dan başlayarak hem edebiyat hem de bilim alanında yabancı öğelerin çoğaldığı, Türkçede yabancı sözcük ve kuralların oldukça büyük bir yer tutmaya başladığı dikkati çekmektedir.

Edebiyat alanında bir yandan sanat yapmak amacının üstün gelmesi, bir yandan da kimi devlet büyüklerinin Arapça ve Farsça öğelerle yüklü olan yapıtlara da-

[106] Kimi bilgilerin yapıtlarını Arapça olarak yazdığı görülmektedir. Örneğin, XIV. yy. da Hacı Paşa "Kitabü'l-saada ve el ikbâl murattab âlâ erbaa akval" adlı yapıtını, Ali Hibetullah "Hulâsatü'l-minhac fi ilmü'l-hisab" adlı yapıtını Arapça olarak kaleme almışlardır. Bkz. A. ADIVAR, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Istanbul, 1943, s. 10–14.

[107] Örnek için bkz. V. KILICOĞLU (HATİBOĞLU), *Cerrahiye–i İlhaniye*, Ankara, 1956, s. 28.

ha çok değer vermeleri[108], yabancı öğelerin çoğalmasına yol açmıştır. Ayrıca aruzun yabancı öğelerle daha kolay bağdaşması ve yabancı sözcüklerin aruz kalıpları içine daha başarılı bir biçimde yerleştirilebilmeleri, yazı dilinde yerli öğelerin azalmasında önemli etken olmuştur. Kimi zaman halk için yazılan yapıtlar ile sanat yapmak amacıyle yazılan yapıtların dili arasında ayrılıklar oluşu[109], Arapça ve Farsça öğelerin kalburüstü zümrenin beğenisini okşamak üzere, biliçli olarak kullanıldığını akla getirmektedir. Düzyazı ve şiirde sanat yapmak amacının üstün gelmesi, bunun da ancak Arapça ve Farsça sözcüklerin ve kalıpların egemen olduğu bir dil ile başarılabileceğinin sanılması, şiirde özellikle aruz kalıplarının kullanılması sonucunda yabancı öğeler edebiyat dilinde çoğalmıştır. İçinde hiç Türkçe sözcük bulunmayan şiirler bile yazılmıştır. Örn.:

Bālā–nişīn–i mesned–i şāhān–ı tāc–dār
Vālā–nişān–ı maʿreke–i ʿarşa–i keyān

Cemşīd–i ʿiş ü işret ü dārā–yı dār ü gīr
Kisrā–yı ʿadl ü reʾfet–i İskender–i zamān[110]

ikili dizeleri Bakî'nin Sultan Süleyman'ı övmek için yazdığı şiirdendir. Divan edebiyatında yabancı öğelerin büyük bir artma gösterdiği genel olarak göze çarpmaktadır. Fuzûlî'nin

Nevā vü sāz ile mey nūş idenler dil–rübālardur
Çeken derd ü belâ bezm–i ġam içre bī–nevālardur[111]

ikili dizesi Divan şiirinin dil bakımından durumunu ortaya koymak için seçilmiş gelişigüzel bir örnektir. Oysa aynı çağda yaşamış olan Edirneli Nazmî, yabancı sözcüklere elden geldiğince az yer verip, yine aruz ile şiir yazmayı denemiştir. Onun örn.:

Gördükçe gönül ol güzeli yüz sürüyü var
Düş ayağına hem elini öp delü olma[112]

dizeleri aruz vezni ile yabancı sözcük ve kalıpları daha az kullanarak şiir yazılabileceğini kanıtlamaktadır.

Divan edebiyatının bu genel eğilimi halk edebiyatını da etkilemiş, birçok yabancı sözcük ve kalıp halk şairleri tarafından kullanılmıştır. XVI. ve XVII. yy. saz

[108] Fatih'in saray çevresinde Türk şairlerini kıskandıracak kadar yabancılara yakın ilgi gösterdiği, kendisiyle birlikte Cem ve Yavuz'un Farsça şiir söylemekle övündüğü belirtilmektedir. Bkz. A.S. LEVEND, *Tarih Boyunca Türk Dili*, Ankara, 1961, s. 14.

[109] Örneğin, XVI. yy.da Lâmiî Çelebi'nin ustalık göstermek amacıyle yazdığı "Münâzara-i Bahâr ü Şitâ" adlı yapıtı ile halk için Molla Camî'den Türkçeye çevirdiği "Nefehâtü'l-üns" adlı yapıtında kullandığı dilin yabancı öğeler bakımında ayrılığı konusunda bkz. A.S. LEVEND, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara, 1972, s. 21–22.

[110] *Divan-ı Bakî*, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yazma A/473.

[111] Fûzulî, *Türkçe Divan*, s. 215.

[112] F. KÖPRÜLÜ, *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Divan-ı Türkî-i Basit*, Istanbul, 1928, Divan-ı Türkî-i Basit bölümü, s. 6.

şairlerinin hece ölçüsü yanında aruza da yer verdikleri, hatta divan şiirinin birtakım kalıplarını alıp kullandıkları görülmektedir. XVI yy. saz şairlerinden Öksüz Dede'nin

Kaşın hilâl gözün mestan
Geh doğar geh dolunursun
Aşıka cevretmek içün
Hırâmânî salınırsun[113]

dizeleri divan şiirinin klişe sevgili tipini anlatan yabancı öğeleri içine almaktadır.

XVI. ve XVII. yy.larda halk şiirinde rastladığımız *leyl ü nehar* ("*leyl ü nehar ikrarını güderken*" [Kul Mustafa] Eren, s. 76), *pervaneveş* ("*pervaneveş aşk şemine yanarım*" [Kuroğlu] Eren, s. 14), *minnet-i can* ("*kula minnet-i can ince belleri*" [Kul Mustafa] Eren, s. 87), *diyar-ı gurbet* ("*diyar-ı gurbete düşelden beri*" [Kul Mustafa] Eren, s. 90), *ehl-i vekar* ("*ehl-i vekar olan saklar arını* [Kul Mustafa] a.y., s. 90), *hâk-i pây* ("*hâk-i pâye geldim yüzüm sürmeğe*" [Öksüz Dede] a.y., s. 6), *ehl-i kâmil* ("*ehl-i kâmil arasında gezeli*" [Demiroğlu] a.y., s. 23), *bad-ı şimal* ("*biz niyaz ederiz bad-ı şimalden* [Şahinoğlu] a.y., s. 25), *bahr-ı gam* ("*hasret bahr-ı gamdır her tarafta yok kara*" [Şahinoğlu] a.y., s. 37), *tiğ-i firkat* ("*hiç onulmaz yüreğimde tiğ-i firkat yarası*" [Şahinoğlu] a.y., s. 37), v.b. gibi tamlama ve bileşik kuruluşlar ile *hüsn, cevr, cefa, naz, hırâmân, hûri, hasret, divane, muhabbet,* v.b. gibi sözcükler Divan şiirinde olduğu gibi halk şiirinde de kullanılan yabancı birimlerden birkaçıdır.

XVI. yy. dan başlayarak bilim dili de edebiyat ve sanat diline koşut bir gelişme göstermektedir. Bilim alanında gerek telif olarak gerekse çevirme yoluyle yazılan yapıtlarda, genel olarak sanat yapmak ve ustalık göstermek kaygısı olmadığı halde yabancı öğelerin büyük oranda kullanılması, örnek tutulan Arap biliminin etkisiyle olmuştur. XVI. yy. ın ikinci yarısında bilinmeyen bir yazarın yazdığı gökbilim ile ilgi bir yapıttan aşağıda verilecek olan örnek, bilim dilinin ve terimlerinin anlaşılmazlığı, Türkçenin bu devirde yabancı dillerin ne kadar etkisi altında kaldığı konusunda bilgi verecektir, sanıyoruz.

"*. . . ḥalḳa-i evvelî nıṣfü'n-nehār ikinci ṭūl-i evvelî kübrā üçünci mınṭaḳa'i dördünci mārre be-iḳtāb beşinci ṭūl-i sāniye-i ṣuġrā altıncı ḥalḳa-i ʿarż ve terkibi bu vechiledür ki ḥalḳa-i mınṭaḳa'tü'l-burūc ile mārre be-iḳtāb olan ḥalḳa ile zevāyātı ḳa'ime üzerine teḳātuʿ itdürüp birbirine leḥimleyüp baġlanmış ola ve ḳuṭb-ı felekü'l-burūc ve ḳuṭb-i muʿadelden baʿdi ne miḳdār ise ol miḳdār üzre ḳuṭb-ı felekü'l-burūc taʿayyün olınup anda bir veted ḍarb olına ki muḥaddeb ve muḳa"ar cāniblerinden bürūz idüp cānib-i muḥaddebde olan ṭarafıyle ḥalḳa-i ṭūl-i kübrāyı manẓūm kılup ve cānib-i muḳa"arında ḥalḳa-i ṭūl-i ṣuġra muntaẓam ola ḥalḳa-i ṭūl-i*

[113] F. KÖPRÜLÜ, *Türk Sazşairleri* 1, s. 87.

kübrāda ve ḳuṭb-ı muʿaddelü'n-nehār baʿdī muḳteżasınca bir veted ḍarb olına ki ancak cānib-i muḥaddebe çıkup muḳaʿʿara irişmeyüp ve cānib-i muḥaddebinde ḥalḳa-i nısfü'n-nehārı muntaẓam kıla . . ."[114]

Bilim dilinin bu durumu sonraki yüzyıllarda da sürüp gitmiş, ne yabancı öğelerde bir azalma ne de Türkçe sözcüklerde bir çoğalma görülmüştür. Bunu kanıtlamak için, XVIII. yy. da yazılmış olan ve yine gökbilim ile ilgili bir yapıttan örnek verelim:

"*. . .Āsyā ḳıṭʿası cevfinde farż olınan kürre-i mıḳnāṭısün ḳuṭb-ı cenūbīsi kürre-i arżuñ ḳuṭb-ı cenūbīsine vāṣıl olmayup tefāvüt-i mābeyn elli derece olur ve kezālik Āvrūpā mıḳnāṭisinüñ ḳuṭb-ı şimālīsi ḳuṭb-ı şimālī-i arża baliġ olmayup tefāvüt-i mābeynü'l-kutbeyn on derece olur pes lāzım gelür ki kürre-i mıḳnāṭisüñ cenūbdan şimāle imtidād-ı ʿarżıyye-i ẕātiyyesi yalıñız yüz yigirmi derece mıḳdār-ı mesāfede maḥsūr ve maḥdūd ola ḫuṣūṣ-ı mezbūruñ ṣevḳ-i rebʿlerde tecrebe olınmaḳ daḫı böyle olur meşelā sefīne-i nevāḥī-i şimāliyyeye seyr idüp ibre-i münḥafıża-i ʿarżıyye ḳuṭbeyne vāṣıl olduḳda mirāren ve kerreren tahrīr olındugı üzre ibre-i münḥafıża-i merkūma ser-fürū idüp ʿamūden ḳāʿim olur sefīne ol maḥalden müfāreḳat ve cenūbe seyr itdükçe ibre daḫı istiḳāmet üzre ʿamūden vāḳiʿ ḳıyāmını inḥirāfa tebdīl ve ḳuṭbından müfāreḳat itdükçe mürtefiʿ olarak kürrenüñ muʿaddeline vāṣıl olduġı yerle āfāḳī olur ki . . .*"[115].

Arapça ve Farsça öğelerin bilim ve edebiyat alanına büyük oranda girip yerleşmesi, saray ve çevresiyle birlikte aydınların da yabancı öğelerle dolu olan bu dili benimsemeleri, yazı dili ile halkın kullandığı dilin biribirinden ayrılmasına sebep olmuştur. Bu durumun yansıdığı en güzel örnekler Karagöz[116], Kukla ve Ortaoyunu metinlerinde görülmektedir. Gölge oyununda baş kişiler olan Hacivat ile Karagöz'ün dil bakımından tutumları, birinin aydınların diliyle konuşurken ötekinin halk dilini kullanması, devirlerinin dil konusundaki durumunu yansıtmaktadır. Karagöz'ün okumamış bir halk adamı olması ve halk diliyle konuşmasına, yabancı sözcük ve kurallarla dolu olan konuşmaları anlamamasına ya da anlamaz görünmesine, sözcükleri Türkçe olanlara benzeterek ters anlamlar vermesine karşılık Hacivat, öğrenim görmüş ve medrese diliyle konuşan, Karagöz'ün tam tersi bir tiptir[117]. Biribirine zıt yapıda olan bu iki tipin sözgelimi,

"*Hacivat— Çeşm-i siyahım zaman incelmek istiyor.*
Karagöz— "Siyah çeşme" ne demek?
Hacivat— Şüûn-u âlemden bek bî-behresin"[118]

[114] *Ālāt-ı Rasadiye*, s. 105–106.
Feyüzāt-ı Mıknātisiyye, s. 21.

[116] Gölge oyunu da Karagöz'ün XVI. yy.da Türkiye'ye girdiği ileri sürülmektedir. Bkz. M. AND, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, Ankara, 1969, s. 111–120.

[117] Karagözün kişileri konusunda geniş bilgi için bkz.: C. KUDRET, *Karagöz* 1, Ankara, 1968, s. 26–34.

[118] Karagöz, s. 244.

gibi olan karşılıklı konuşmaları aydınların dili olan yazı dili ile halk dili arasındaki ayrılığın en güzel örneklerini vermektedir. Aynı biçimde Kukla'daki örneğin,

> "*İhtiyar: Zevcen var mı?*
> *Komik: Cezvem var iki dane, birisinin dibi delik*"[119]

gibi konuşmalar aydınların dilinin halk tarafından anlaşılmadığını, hatta bir bakıma onların diliyle alay edildiğini gösterecek niteliktedir. Aydın kitleyi temsil eden Hacivat'ın okuduğu perde gazellerinde yabancı sözcüklerin çokça olduğu, biçim ve ölçü bakımından Divan şiirinden aşağı kalmadığı da gözden kaçmamaktadır. Örn.:

> *Suretâ bir çargûşe bezdir amma perdemiz,*
> *Gösterir ahval-i âlemden temaşa perdemiz.*
>
> *Gerçi kil u kal ile memlû safa meddahıdır,*
> *Akl-i dana hallider sırr-ı muamma perdemiz.*
>
> *Nağmesaz oldukça mutrib Karagöz raks eylesün!*
> *Nezd-i şahîde safalar ide icra perdemiz . . .*[120]

XVI. yy. dan XIX. yy. ortalarına kadar Türkçenin genel görünümü kısaca şöyle özetlenebilir: Bu evrede, genel olarak bilim ve edebiyat dilinde, hatta yer yer halk dilinde, daha çok yabancı toplumların kültürel etkileri sonucunda dilde büyük bir gelişme olmuştur. Ancak, dili yabancı öğelerden temizlemek ve terimleri yerlileştirmek düşüncesi olmadığından, Türkçeye gerekli gereksiz birçok yabancı öğe yerleşmiştir. XVIII. yy. özellikle XIX. yy. da Batıda birtakım uluslar dillerini yabancı sözcüklerden temizlemek gerektiğinin bilincine varmışlar ve bu yolda yer yer girişime başlamışlardır. Türkiye'de dilin bu evresinde henüz yerlileştirme bilincine, yabancı öğeleri Türkçeleştirme kaygısına rastlanılmamaktadır[121]. XIX. yy. ortalarına doğru, daha çok Tanzimat Fermanının ilânından sonra, ulusçulukla ilgili yeni düşünce akımlarının, Batı uygarlık ve kültürünün ülkemize girmesi, gazete ve dergilerin yayımlanmaya başlamasıyle yavaş yavaş bu türden kaygılar belirecektir.

[119] *Puppentheater*, s. 140.

[120] *Karagöz*, s. 243.

[121] Aydınlı Visalî, Edirneli Nazmî ve Tatavlalı Mahremî'nin Türkçe sözcüklerle şiir yazma düşünce ve uygulamaları bireysel birer çaba olup, topluma mal olamadığından genel yargıyı etkilememektedir.

2– XIX. YÜZYILDA ve XX. YÜZYIL BAŞLARINDA TÜRKÇENİN DURUMU

XIX. yy.ın ilk yarısı genel nitelikleri bakımından önceki dönemlerden pek ayrılık göstermez. Divan edebiyatının aşağı yukarı son temsilcileri sayılan Enderunlu Vasıf, İzzet Molla, Leskofçalı Galip gibi şairlerin Divan şiirinin geleneğine uyarak yabancı kalıp ve sözcüklere çokça yer verdikleri görülmektedir. Örneğin, Leskofçalı Galip'in bir gazelinden aldığımız;

Añılsun ol şeb–i mirʿāc–ı vuṣlat kim ṣafā senden
Leb–i nāz ü niyāzı lāl ü hāmūş etdiğim demdir[122]

ikili dizesi XIX. yy. başında Divan şiirinin, dildeki yabancı öğeler bakımından durumunun daha önceki devirlerden fazla ayrılık göstermediğini ortaya koyacak niteliktedir.

Halk edebiyatına gelince; genel olarak hece ölçüsüne ve yerli öğelere daha çok yer veren halk şairleri, zaman zaman Divan edebiyatının kavramlarını, tamlamalarını ve aruz ölçüsünü kullanmışlardır. XVI. yy. dan başlayarak yeri geldikçe örneklerini verdiğimiz halk edebiyatı ürünlerinde, kültürlü zümrenin ve Divan edebiyatının etkisi dikkati çekmektedir. Kesin bir oran verememekle birlikte bütün halk edebiyatında aynı etkiyi bulma olanağı vardır. Örneğin, XIX. yy. ın ilk yarısında yaşamış olan Erzurum'lu Emrah'ın bir koşmasındaki,

Lisânımız çâr gevher–i mücellâ
Bahr–i şeyr–i aşkın dür–efşanıyız
Makâm–ı aşkımız olunmaz inşâ
Hakikat ehlinin bî–nişânıyız[123]

dörtlüğünde görüldüğü gibi zaman zaman yabancı öğelerin artışı, Aşık Dertli'nin gazellerinden bir bölüğünü, örn.:

Getir sâkî mey–i engûru el tutmaz, ayak tutmaz
Anı zâhid yasak ettiyse aşk ehli yasak tutmaz[124]

gibi aruz ölçüsüyle yazışı, kültürlü zümrenin ve Divan edebiyatının halk şiiri üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Kimi zaman da, örneğin Bayburdlu Zihnî'nin bir koşmasından,

[122] *Leskofçalı Galip Divanı*, s. 85.
[123] *Sazşairleri*, V, s. 730.
[124] *Sazşairleri*, V, s. 825.

Vardım ki yurdundan ayak götürmüş
Yavru gitmiş, ıssız kalmış otağı
Câmlar sikest olmuş, meyler dökülmüş
Sâkîler meclisten çekmiş ayağı[125]

dörtlüğünde görüldüğü gibi, dil konusunda herhangi bir kaygıya kapılmaksızın her dizede yabancı ve yerli sözcüklerin değişik orada kullanıldıkları ayrıca dikkati çekmektedir.

1839 yılında "Tanzimat Fermanı" adıyle anılan Gülhane Hattı Humayunu'nun[126] ilânı, ülkede toplumsal bakıman olduğu kadar dil açısından da değişik bir yönde olacak gelişmenin başlangıcı sayılabilir. Yüzyıllar boyunca yalnız İslâm kültür çevresinin ve dillerinin etkisi altında kalmış olan Türk toplumu, bununla değişik bir kültür çevresi olan Batıya doğru da yönelmiştir. Batı dünyasındaki "Aydınlanma Çağı" ve "Ulusçuluk" akımlarıyle ilgili düşünceler yavaş yavaş Türk toplumunu etkilemeye başlamış, kültür ve düşünce alanında birtakım değişmeler ortaya çıkmıştır. Böylece *vatan, millet, milliyet* gibi sözcükler ve *ikbal–i vatan, ittihad–ı kalb–i millet, gavga–yi hürriyet, gaaye–yi devlet, ahkâm–ı asr, efkâr–ı Fireng* gibi tamlamalar dilde yeni kavramlara karşılık olmak üzere kullanılmaya başlanmış, o devrin sloganı olan *hürriyet, uhuvvet, müsavat* gibi sözcükler Fransızcadan çevrilme olarak dilimizde yerleşmiştir. Yeni kavramların karşılığı olan bu sözcükler dilde yeni yaratılmış olmamakla birlikte, Tanzimat devrinde önem kazanmış, daha önceki edebiyatta ise geniş bir kullanım alanı bulamamıştır.

Yeni düşüncelerin ortaya çıkışıyle ilgili olarak birçok yeni kavramların anlatım yolları bulunmuş, dolayısıyle bu dönemde de dilde oldukça büyük bir gelişme olmuştur. Bu da, XVI. yy. dan başlayarak daha çok edebiyat ve bilim alanında olan büyük çaptaki gelişmeye toplumsal alandaki kavramların ve onların karşılıklarının eklenmesini sağlamıştır. Tanzimat döneminde anlatım bulmuş yeni kavramlar, Divan şiirinin genel sınırlarını oluşturan "ahû gözlü, hilâl kaşlı, gül yanaklı" klişeleşmiş sevgili tipi ile aşk ve şarapla ilgili kavramları bir ölçüde arka sıraya atmıştır.

XIX. yy. ın ikinci yarısı Türkçenin gelişmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu dönemin konumuz açısından en önemli yönü ise, Türkçeyi yabancı öğelerden temizleme düşüncelerinin doğmaya başlamasıdır.

Türkiye'de dili yerlileştirme bilincinin uyanması ve bir akım halinde ortaya çıkışı gazete ve dergilerin yayımlanmasıyle başlamıştır, denilebilir. Bilindiği gibi ilk Türk gazetesi olan *Takvim–i Vekayi* 1831 yılında yayımlanmaya başlamıştır. Tanzimat Fermanının ilânından (1839) sonraki yıllarda gazete ve dergilerin sayı bakımından çoğalması, herşeyden önce halka yönelmenin amaç edinilmesini gerekli kılmıştır. Bu da XVI. yy. dan beri süregelen ve yabancı öğelerle dolu olan yazı dili ile ola-

[125] *Sazşairleri*, IV, s. 551.

[126] Gülhane Hattı Humayununun metni *Takvim-i Vekayi* adlı ilk Türk gazetesinin 15 şaban 1257 tarihli 187. sayısında yayımlanmıştır. Bkz. R. ÖZDEM, *Tanzimattan beri yazı dilimiz, fikrî nesir dilimizin gelişmesi* (gazete, mecmua ve tamimî kitap dili), *Tanzimat* 1, Istanbul, 1940, s. 873.

mayacağına göre, Türkçenin bu sözcük ve kurallardan arıtılması, halkın anlayacağı bir dil durumuna getirilmesi gerekirdi.

Gazete ve dergilerde yazarlar ve aydınlar arasında dil bilincinin uyandığını gösterecek nitelikte olan yazıların yayımlanmaya başlaması, Türkçenin yabancı öğelerden temizlenmesi konusundaki ilk düşünceler olması bakımından önem taşımaktadır. Bunlar arasında Namık Kemal'in Tasvir-i Efkâr'da çıkan "Lisan–ı Osmanînin edebiyyatı hakkında ba'zı mülâhazatı şamildir" (1866) başlıklı yazısı, Ali Suavi'nin 1867–1869 yıllarında Muhbir ve Ulûm gazetelerinde çıkan yazıları, Ziya Paşa'nın Hürriyet gazetesinde yayımlanan "Şiir ve İnşa" (1868) adlı yazısı, Ahmed Mithat Efendi'nin Basiret, Terceman-ı Hakikat gazetelerinde dil sorunlarını ele alan yazılarıyle Dağarcık dergisinde 1871'de yayımlanan "Osmanlıcanın ıslâhı" adlı yazısı, Şemsettin Sami'nin Hafta dergisinde 1880'de yayımlanan "Lisan-ı Türkî-Osmanî" başlıklı yazısı, v.b.[127] dil sorununa bilinçli olarak değinen ilk yazılardır. Tanzimat Fermanının ilânından, hatta Takvim-i Vekayi'nin yayımlanmaya başlamasından sonra yazı dilinin, özellikle gazete, geniş kapsamıyle dergi ve halk yayınlarındaki dilin gittikçe sadeleşmiş olması[128] ayrıca dikkate değer. XIX. yy. da Osmanlıcadaki sadeleşmenin K. FOY gibi bir araştırmacıya çağın son yıllarında (1898) bu konuda inceleme yaptıracak kadar ilgiyi çektiği de burada belirtilmelidir[129].

Şurası bir gerçektir ki Tanzimat döneminde yeni kavramların ortaya çıkışı ve dilde bunlara karşılık olan sözcüklerin kullanım bulması sonucunda Türkçede bir gelişme olmakla birlikte, yerlileşme ve yerlileştirme açısından bu kadar büyük bir oranda gelişme olmamıştır. Türkçenin sadeleşmesi konusunda görüşlerini açıklayanların bile yabancı sözcük ve kurallarla yazması, savunulan düşünce ile uygulama alanı arasında çelişki olduğunu ortaya koymaktadır. Namık Kemal'in aşağıda örnek olarak göstereceğimiz tümcesi, dilin sadeleşmesine değinmektedir:

> *"...öyle ise żann-ı ʿācizānemizce esbāb-ı ıslāḥī –evvelen ḳavāʿid-i lisānı ñ mükemmel ṣūretde tedvīn ve temhīdi -ṣāniyen kelimātı ñ istiʿmāl-i ʿumūmī daʾiresinde taḥdīdi – ṣālisen imlā ve maʿnāca eczā-yı lisān beynindeki irtibāṭ-ı sūrīniñ ittiḥad-ı ḥaḳīḳī ḥāline gelecek ḳadar teşyīdi–rābiʿan kelām ve ifāde-i merām ṣīvelerini ñ ṭabiʿat-ı lisāna ṭaṭbikan taʿdīl ve tecdīdi – ḫāmisen ifādenin ḥüsn-i tabiʿīsine hāʾil olan külfetli ṣanʿatlardan tecrīdi-ṣūretlerinden ʿibāretdir"*[130].

Gazetelerdeki haber dili de aşağı yukarı bundan ayrı değildir, yabancı sözcük ve kurallar çoktur. Örn.:

[127] Gazete ve dergilerde yayımlanan dil sorunuyla ilgili yazılar ve onlardan örnekler için bkz. A. S. LEVEND, *Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara, 1972, s. 113–142.

[128] Bu konuda geniş bilgi için bkz. R. ÖZDEM, *Tanzimattan beri yazı dilimiz*, *Tanzimat* 1, Istanbul, 1940, s. 859–931.

[129] Bkz. K. FOY, *Der Purismus bei den Osmanen*, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Universität zu Berlin, 1898, c. 1, 2. bölüm, s. 20–55.

[130] Namık Kemal, *Lisan-ı Osmanînin edebiyyatı hakkında ba'zı mülâhazatı şamildir*; *Tasvir-i Efkâr*, 16 rebiülahır 1283, no: 416.

"...maʿrifetiñ şeref ve imtiyāzı islām arasında be-ġāyet merʿī ve belki bir iʿtiķād-i şerʿī olmaķ cihetiyle "uṭlubuʾl- ʿilme ve lev biʾs-ṣıyni" emrine mutīʿ olan bahādırān-ı ʿarab memālik-i meftūḥalarında bulduķları müʾellefāt-ı girān ķadarı māl-i cihāddan maķbūl bir ganīmet-i ictihād bilürlerdi. fünūna ḫidmet ve raġbetleri ise eski medeniyyetiñ bekāyā-yı āşārını ṣaḥife-i ʿālemde pāyidār iden terācim-i ʿarabiyye ile müşbet iken 600 sene-i hicriyyesi ricālinden olan ebüʾl-ferec nām rāhib-i mutaʿaṣṣıbın teʾlīf itdigi tarīḫ-de meşhūr iskenderiyye kütüb-ḫānesi mışrıñ hīn-i fetḥinde ʿarablar ṭarafından iḥrāk olundıġına dāʾir ʿaleʾt-tarīkuʾl-iftirā delilsiz bir daʿvā meydana çıkarılmış idi..."[131].

XIX. yy. ın ikinci yarısında toplumda dil bilincinin uyanmış olması ve bunun gazete ve dergiler aracılığıyle halka duyurulmaya başlanması, bu dönemi eski evreden ayıran en büyük özelliktir. Tanzimat dönemi ile onu izleyen yıllarda Türkçedeki yabancı kurallarda zaman zaman azalma göze çarpmaktadır. Tiyatro, roman gibi yeni yazı türlerinin kullanılışında yer yer yabancı sözcüklerde azalma görülmekteyse de, genel olarak edebiyat, özellikle şiir alanında yabancı sözcüklerde azalmaya pek fazla rastlanılmamaktadır.

XX. yy. başlarında Türk yazı dilinin karışık bir görünümü vardır. Bir yanda yabancı sözcük ve kurallarla yüklü Servet-i Fünun yazı dilini kullananlar, bir yanda yalnız halk dili ile yazanlar, bir başka yanda da orta bir yol tutanlar, XX. yy. başlarında Türk yazı dilinin söz varlığı bakımından genel özelliklerini oluşturan yapıtlar ortaya koymuşlardır.

Şurası bir gerçektir ki, kalem sahipleri dil konusunda bilinçlenmeye başlamıştır; yeni Türkçe, yabancı sözcükler, Arapça ve Farsça birleştirme ve tamlamalar ile yabancı sözcüklerden yapılmış terimler konusundan aydın kitlenin haberi vardır. Tanzimat döneminden başlayarak tohumları atılmış olan bu tür kaygılar Istanbul'da sade bir Osmanlı Türkçesiyle yazma isteği ile kurulan *Türk Derneği* (1909'da çıkmaya başlamıştır), Selânik'te "Yeni Lisan" adı altında dilde Türkçe kuralların egemen olmasını isteyen *Genç Kalemler* (1911), yine aynı yıllarda (1911 yılı sonları) Istanbulda dilde sadeliği benimseyen *Türk Yurdu* dergileriyle gelişme olanağını bulmuştur[132].

XX. yy. başlarında dil sorununu Türkçeleşme eyleminin aşılması gereken en önemli yolu olarak gören Ziya Gökalp, düşüncelerini Türkçülüğün Esasları adlı yapıtında açıklamıştır. Gökalp; ulusal dili meydana getirmek için Osmanlıcayı hiç yokmuş gibi bir yanda bırakmayı ve Istanbul halkının konuştuğu gibi yazmayı, halk dilinde Türkçe karşılığı bulunan Arapça ve Farsça sözcükleri atarak Türkçe karşılığı bulunmayan yabancı sözcükleri dilde bırakmayı, halk diline geçmiş olan

[131] Tasvir-i Efkâr, 23 rebiülahır 1283, no: 418, havadis-i dahiliyye bölümü.

[132] Konu hakkında geniş bilgi için bkz. A.S. LEVEND, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s. 300 ve öt.; Z. KORKMAZ, *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi*, Ankara, 1963, s. 23–28.

Arapça ve Farsça sözcükleri Türkçe kabul edip yazımlarını ve söylenişlerini Türkçeuye ydurmayı, yerlerine yeni sözcükler geçtiği için fosilleşen eski Türkçe sözcükleri diriltmeye çalışmamayı, Arap ve Fars dillerinin kip ve tamlamaları ile kurallarını Türkçe içine almamayı önermektedir. Gökalp ayrıca; Türk halkının bildiği ve kullandığı her sözcüğün Türkçe olduğunu, Istanbul Türkçesi, Türkçenin temeli olduğundan Türk lehçelerinden sözcük, kip, ilgeç ve tamlama kurallarının alınamayacağını, bunların ancak tarihsel yapıtlar yazıldığında terim olarak kullanılabileceğini söylemekte ve yeni Türkçenin bu sınırlar içinde bir sözlüğü ile bir de dilbilgisinin hazırlanması gerektiğini belirtmektedir[133].

Balkan savaşından sonra Türk Yurdu doğrultusunda çıkmaya başlayan haftalık *Halka Doğru* ve *Türk Sözü* dergileri, halka, onun anlayabileceği bir dille seslenerek onu ulusçuluk düşüncesi etrafında toplamayı, dolayısıyle sade dil sorununu yaygınlaştırmayı ülkü edinmiştir[134].

Genel olarak XX. yy. başında Türkçe, özellikle eski evreden oldukça ayrılmış, XIX. yy. ın ikinci yarısında başlamış olan "dilin ıslahı" konusundaki düşünceler yavaş yavaş ürünlerini verme yoluna girmiştir. Yazı dilinde genel olarak koyu Arapça ve Farsça kalıp ve kuralların azalması, bir önceki çağda başlamış olan dil konusundaki yerlileşme düşüncelerinin bir sonucu olmalıdır. Örneğin, Genç Kalemler dergisinde "Yeni Lisan" adıyle yayımlanan yazının dili ile Namık Kemal'in Tasvir-i Efkâr'da yayımlanan, daha önce örnek gösterdiğimiz aynı konudaki yazının (bkz. s. 71) dili arasında yabancı sözcük ve kurallar açısından büyük ayrılık vardır. Söz varlığındaki yabancı öğeler bakımından XIX. yy. ın ikinci yarısı ile XX. yy. başları arasında karşılaştırma yapılabilmesi için "Yeni Lisan" adlı yazının özleştirme sorunuyle ilgili bölümünden bir örnek veriyoruz:

> "1–*ʿarabī ve fārisī ḳāʿideleriyle yapılan bütün terkîbler terk olunacaḳ. tekrār idelim: fevḳaʾl-ʿāde, ḥıfẓüʾs-ṣıḥḥa, ḍarb-ı meṣel, sevḳ-ı tabīʿi gibi ḳlişe olmuş şeyler müsteṣna . . .*
>
> 2– *türkçe cemʿ edātından başka katʿiyyen ecnebī cemʿ edātları ḳullanılmayacaḳ: iḥtimālāt, mekātib, meʾmūrīn, ḥastegān yazacaḳ yerde iḥtimāller, mektebler, meʿmurlar, ḥastalar yazacaḳsınız. tabīʿī kāʾināt, inṣāāt, maʿāliyyāt, aḥlāḳ, müselmān gibi ḳlişe ḥāline gelmişler müsteṣna . . .*
>
> 3– *dīger ʿarabī ve fārisī edātları da atacaḳsınız? āyā, ecel, ez, min, ʿan, ender, bā, berāy, bī, nā, ter, çe, çend, zihī, ʿālā, fī, kāʾin, gāh, kār, gīn, āsā, veṣ, ver, nāk, yār gibi edātlar terk olunacaḳ; ancaḳ tekellüme geçmiş, tamāmiyle türkçeleşmiş olan ammā, şāyed, şey, kāşkī, lākin, nāṣī, hemān, hem, henüz, dārī, yaʿnī gibileri ḳullanılacaḳ . . .*"[135]

---

[133] Bkz. *Türkçülüğün Esasları*, Ankara, 1339, s. 121–122.

[134] Bu dergiler konusunda bkz. A.S. LEVEND, *Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara, 1972, s. 338–340 (bundan sonra kitabı Gelişme ve Sadeleşme Evreleri olarak ya da s.g.y. şeklinde kısaltacağız); Z. KORKMAZ, *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk Ve Dil Devrimi*, Ankara, 1963, s. 29–30 (bu kitabı da Atatürk ve Dil Devrimi olarak kısaltacağız).

[135] Genç Kalemler, c. 11, no: 1, sayfa: 4. Bu örnek de gözden geçirildikten sonra R. ÖZDEM'in yazı dilinin özellikle gazete ve dergi dilinin Tanzimat döneminden başlayarak gitgide sadeleştiği konusundaki düşüncesi kendiliğinden desteklenmiş olmaktadır.

Gazete ve dergilerde dil konusuna değinmeyen yazılarda da dilin özellikle yabancı kalıp ve kurallardan oldukça arındığı, buna karşılık yabancı sözcüklerin eski evredeki kadar olmamakla birlikte yine kullanıldığı dikkati çekmektedir. Ancak yabancı sözcük ve kurallar bakımından XIX. yy. ın ikinci yarısı ile dahi arasında büyük ayrılık vardır. Dil devrimi öncesindeki yazı dili için vereceğimiz örnek ile daha önce Tasvir-i Efkâr gazetesinin iç haberler bölümünden verdiğimiz örnek karşılaştırıldığında, bu açıkça görülecektir. Dil devrimi öncesinde Türk yazı dilinin söz varlığının durumu için örnek:

> "*İngiltere'de meb'usan meclisi dağıtılmış*, 30 *mayısta yeniden intihabat yapılmıştır. Bu defaki intihabatın bir yeniliği de* 21 *yaşında olan kadınların ve kızların intihabata iştirak etmeleri idi.*
>
> *Malûm ki İngilterede ötedenberi münavebe ile iktidar mevkiine gelen iki fırka (hürriyetperverler ve muhafazakârlar) mevcut iken son zamanlarda bir de kuvvetli işçi sosiyalist fırkası teşekkületmiş, hatta bir müddet iktidar mevkiine gelmişti. Liberal fırkası lideri mahut "loyd Jeorges"un idare ve siyasetinden canı yanan İngilizler yedi senedir konservatörleri "Mr. Baldwin"i hey'eti icraiyede tutuyordu . .*"[136].

a) Söz Varlığında Yabancı Sözcüklerin Oranı: Yazı Dili, Halk Dili

XIX. yy. da ve XX. yy. başlarında yazı dilinde ve edebî dilde, halk dilinden daha çok yabancı sözcük ve kalıp kullanılmıştır. Bilindiği gibi, aşağı yukarı XVI. yy. dan başlayarak yabancı öğelerden yana gelişme gösteren Türk yazı dili, herşeyden önce kültürlü zümre diliydi. Bu nedenle yabancı sözcüklerin ve kuralların yazı dilinde büyük oranda kullanılması da sakıncalı olmuyordu. Çünkü yazılanları okuyup anlayacak olanlar, genellikle medrese öğrenimi görmüş olan aydın kişiler idi. Oysa halk dilinde genel olarak –daha XVI. yy. dan başlayarak halk şairlerinin yer yer kültürlü zümrenin etkisi altında kalıp yabancı öğeleri kullandıkları halde– bu kadar fazla yabancı birim kullanılmamıştır.

Aydın sınıftan olanların konuşmasında yabancı sözcüklerin, halktan olanların konuşmasında yerli sözcüklerin kullanıldığı izleniminin verilmesi (örn.: Ş. Sami, Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat romanında, kültürlü zümreden bir kahramanına *valide* (*"Aman valideciğim, çok ehemmiyet verdiniz"* [s. 3]), halktan bir kahramanını *ana* (*"Ah anacığım! Seviyordu, seviyordu . . ."* [s. 53]) sözcüğüyle konuşturmaktadır), yazarların da yabancı sözcüklerin fazla kullanıldığı yazı dilinin, kültürlü zümre dili olduğunu kabul ettiklerini düşündürmektedir.

Şinasi'nin "lisan-ı avam üzre" kaleme aldığını belirttiği Şair Evlenmesi adlı yapıtında sözgelimi "*öyleyse sen de bildiğiñi neye şoruyorsun hāy cāhil hāy şimdi ṭutup da saña añlatacaḳ mıyın ki ben dehey öteki maḥallede kirācıyın ve bu maḥallede sürpüntücü başıyın diye*" (s. 21) türden olan dil de halk dilinde yabancı sözcüklerin yazı dilinden daha az kullanıldığını ortaya koyacak niteliktedir.

[136] Resimli Uyanış, c. LXVI–11, 27 haziran 1929, s. 473.

XIX. yy. yazı dilinde Arapça ve Farsça sözcüklerin yanında, Batı dünyası ile ilişkilerin artması sonucuna Fransızca sözcükler de kullanılmaya başlanmıştır. Bunun için de bir örnek verelim:

> "*Çamlıca bağçe-i ʿumūmīsiniñ açılacağını civāriyyet münāsebetiyle biʾṭṭabiʿ herkesden evvel ḫaber alan Bihrūz beg mart gelir gelmez vālidesini zōrlaya zōrlaya şayfiyyeye naḳle ırżā itmiş. ve köşke naḳillerini ñ irtesi güni hemān jarden püblike şitāb ile dāḫil ve ḫāricini muʿāyene iderek buranın pek alamod ve ḫusūsiyle kendi ārzūsı vechile ʿarż-i zīnete pek favorabl bir promenad maḥalli olacağını añlayınca ekipajına yine biraz daha süs virmek içün . . . . .*"[137].

Yazı dili ile halk dili arasında eski dönemlerden beri var olan ayrılık, XIX. yy. da sürdüğü gibi XX. yy. başlarında da sürüp gitmiştir. Yazarların hem halk hem de yazı diline örnek olacak nitelikteki yabancı ve yerli sözcükleri azaltıp çoğaltarak yapıtlarında kullanmaları, yabancı kaynaklı olanların aydın kitlenin beğenisini okşamak için bilinçli olarak kullanıldığını akla getirmektedir. Örneğin, Reşat Nuri, bir idadi müdürünün konuşmasını verirken: "— *Müderris Zühdi efendi ḫażretleri. ʿulūm-ı şerʿiyyede yed-i ṭulā ṣaḥibi oldığı gibi ʿulūm-ı cedīdeye de bizlerden ziyāde vākıfdır. ġarblıları ñ fünūn-ı cedīdeyi tamāmile ʿarablardan aḫż ve iḳtibās itdiklerini işbāt iden mühim bir teʾlīfi vardır. şāyān-ı ḫayret bir zekā ʿazīzim . . .*"[138] örneğinde görüldüğü gibi yabancı sözcükleri daha çok kullanırken halktan birinin konuşmasında daha az kullanmaktadır: "— *Söyledim ya, perīşānlığımıza acıdı . . . bārī sen de bu defʿa insān gibi çalış . . . ṣadāḳat ve itāʿatden ayrılma . . . biz seni ñ nāmı ña söz virdik . . . bārī bizim yüzimizi ḳara çıḳarma . . .*"[139].

Aynı durum öteki yazarlarda da görülmektedir. Sözgelimi Hüseyin Rahmi, Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç adlı yapıtında yazı diline örnek olacak nitelikteki anlatımlarda çokca yabancı sözcük kullamıştır. Örn.: . . .*güneş maşrıḳdan altun ġargılarını saçmaya başlamışdı. semānıñ ṭarāveti içinde ḳuşlarıñ sürūdı işidiliyor, bütün mevcūdāt pür neşʾe göriniyordı*" (s. 302). Oysa halk diline örnek olacak nitelikteki bölümlerde yabancı sözcükler azdır. Örn.: "— *yetiş yavrum . . yetiş . . . (ağlayarak) anneciğini ñ ḥālini görme . . . dipsiz küfeleri ñ içine düşdüm. tekir balığı gibi sepetlere ṭutuldum. çürükler, bereler içinde ḳaldım . . . gel . . . Ḫayriyem gel . . . vücūdum ḳoçān kesildi. dondum . . anacığı ñı ḳurtar . . .* (s. 32).

XIX. yy. da yazı dilinde kullanılan yabancı öğelerin XX. yy. yazı dilinde kullamlanlardan daha çok olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin Şemsettin Sami'nin kullandığı yabancı öğeler Hüseyin Rahmi'nin kullandıklarından fazladır. Bu konuda Şemsettin Sami'den bir örnek verelim: "*Zîrde zikr olunacak hikâyenin meâlinden anlaşılacağına göre âfitâb-ı aşk u muhabbetin henüz sinn-i rüşde varmamış sıbyânın kulûbüne dahi tulû edebildiği kaariînin garâbet ve taaccübünü mûcip olmasın. Çünkü,*

[137] Araba Sevdası, s. 10.

[138] Yeşil Gece, s. 66.

[139] Acınak, s. 137.

aşk bir emr-i tabiîdir ki nev'-i benî Adem'in her bir kısmında, yani erkeğinde dişisinde, ufağında büyüğünde, sabîsinde bâliğinde, gencinde ihtiyarında, fakirinde zenginin-de, âkılinde gabîsinde, âliminde cahilinde, medenisinde bedevîsinde zuhur eder" (Taaşşuk-ı Tal'at ve Fıtnat, s. 7)[140].

Sonuç olarak; eski dönemde olduğu gibi XIX. yy. da ve XX. yy. başlarında söz varlığındaki yabancı sözcük ve kurallar bakımından yazı dili ile halk dili arasındaki ayrılığın sürüp gittiği, yazı dilinde yabancı öğelerin daha çok olduğu, ancak XX. yy. başlarında, XIX. yy. dan daha az yabancı öğe –özellikle yabancı kalıp ve kurallar– kullanıldığı, buna karşılık halk dilinde yabancı birimlerin oldukça az kullanıldığı söylenebilir.

b) Terimlerin Durumu

XIX. yy. da ve XX. yy. başlarında zaman zaman anlaşılır, sade bir dil kullanılmış olmakla birlikte terimlerin çoğunlukla yabancı –özellikle Arapça– kaynaklı olduğu göze çarpmaktadır.

XIX. yy. ortalarına kadar, özellikle tıp alanında yazılmış yapıtlarda, terimler genel olarak Arapça sözcüklerden yapılmış olmakla birlikte, dil öteki bilim alanlarına oranla daha sadedir. XV. yy. da daha önce örnek olarak gösterdiğimiz Eşref bin Muhammed'in Hazâ'inü's-sa'âdât adlı tıp kitabıyle Sabuncuoğlu Şerafeddin'in Cerrahiye-i İlhaniyesi, XVII. yy. da Şirvanlı Şemseddin–i İtaki tarafından yazılmış olan Risale-i Teşrihi Ebdan ve Tercümân-ı Kıbale-i Feylusufan[141], XIX. yy. başında Şânizade Atâullah Efendi'nin Müfredât-ı Eczâ-yi Tıbbıyye[142] adlı kitaplarındaki dilin durumu bizi bu yargıya götürmektedir. Öteki bilim alanlarında ise terimlerle birlikte, yabancı sözcük ve kuralların çokluğu daha çok dikkati çekmektedir. Bununla ilgili olarak daha önce XVI. ve XVIII. yy. larda yazılmış olan gökbilim ile ilgili kitaplarından örnek vermiştik. XIX. yy. ın ilk yarısında Arapçadan çevrilmiş olan bir hesap kitabındaki dilin ve terimlerin durumu da bunlardan farklı değildir. O zaman da bilim dili, edebiyat ve sanat diline koşut olarak çok sayıda yabancı öğeyi içine almaktadır. Örnek olarak küçük bir bölüm sunuyoruz:

> "*mesāḥa-i saṭḥü'l-kürre ammā dāḫilinde farż olınan noḳṭadan basīṭ muḫīṭine ḫārice ḫuṭūṭ-ı müstaḳīmeler müsāvi olmaḳ üzre basīṭ-i vāhidüñ iḫāṭa eylediġi saṭḥ-ı kürrenüñ mesāḥası ṭarīḳı fe-ażrebu ḳuṭruhā fī muḫīṭi ʿaẓīmetihā saṭḥ-ı kürrenüñ ḳuṭrını saṭḥ-ı kürre üzerinde vāḳıʿa dā'ire-i ʿaẓīmesi muḫīṭine ḍarb idüp ḥāṣıl-ı ḍarb ne olur ise saṭḥ-ı kürrenüñ mesāḥası olur meşelā ḳuṭr-ı kürre* 14 *żirāʿ olsa Arşemidesüñ beyān eylediġi muḳaddeme üzre muḫīṭ-i ʿaẓīmesi* 44 *żirāʿ mikdārı ḳuṭrı* 44 *dört żirāʿ ḍarb-*

[140] Ş. Sami'den son verilen örnek ile H. Rahmi'den yazı dili için verilen örnek karşılatırılabilir.

[141] Bu yapıt konusunda bilgi ve yapıtın metni için bkz. E. KÂHYA, *Şirvanlı Şemseddin-i İtaki'nin Resimli Anatomi Kitabı* (doktora tezi), Ankara, 1971, DTCF Kütüphanesi, Yazma Eserler bölümü, no: 134.

[142] Kitaptan örnek için bkz. A.S. LEVEND, *Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s. 74.

dan ḫāṣılı 14 *ẕirāᶜa ḳuṭrı olan kürrenüñ saṭḥı mesāḥası* 616 *ẕirāᶜ olur Şemides Kitabü'l-Kürre ve'l-Üsṭüvānesi otuz beşinci şeklinde her bir saṭḥ-ı kürrenüñ mesāḥası kürre-i mefrūża üzerinde vākiᶜa aᶜẓam dā'irenüñ saṭḥı mesāḥası dört miṣline müsāvī olur diyü beyān idüp muḳaddemā beyān olınan mesāḥa-i saṭḥ-ı dā'ire nıṣf-ı ḳuṭr nıṣf-ı muḥīṭa ḍarbdan hāsıl olup binā'enᶜaleyh mecmūᶜ-ı ḳuṭr mecmūᶜ-ı muḥīṭ-i ᶜaẓīmeye ḍarb iderler ki mesāḥa-i saṭḥ-ı kürre ḫāṣıl ola zīrā bir ᶜadedi bir ᶜaded-i āḫir ḍarbdan ḫāṣılı olᶜadedlerüñ nıṣflarını biribirine ḍarbdan ḫāṣılu ñ dört miṣli olur..*"[143]

Yeni düşüncelerin ortaya çıkışı ve dili yabancı öğelerden temizleme kaygılarının yavaş yavaş belirmeye başladığı XIX. yy. ın ikinci yarısında, terimler konusunda değişik düşünceler ileri sürülmüştür. Kimileri uluslar arasında kullanılan terimlerin Türkçede kullanılmasını öne sürerken, kimileri Cemiyyet-i Tıbbıyye-i Osmaniyye'nin saptadığı Arapça kaynaklı terimlerin benimsenmesini önermişlerdir[144]. Ancak Arapça kaynaklı terimlerin ağırlığı sürüp gitmiştir.

Önceden belirtildiği gibi, XIX. yy. ın ikinci yarısı ve XX. yy. ın başları Türkçeyi yabancı öğeleren temizleme düşüncelerinin ortaya çıkması ve gelişmesi bakımından önem taşımaktadır. XX. yy. başında, Ziya Gökalp'in terimler konusundaki düşünceleri ilgi çekicidir. "İçtimaî vicdan"ın "milliyetçilik, ümmetçilik, asırcılık" olmak üzere üç boyutu olduğunu kabul eden Gökalp; "lisanımızı mana itibariyle muassırlaştırmak, ıstılah cihetiyle islâmlaştırmak lâzım olduğu gibi, sarf, nahiv, imlâ hususlarında türkleştirmek de lâbüddür. Türkçede ıstılahlardan gayrı bütün kelimeler mümkünse Türkçe olmalı, yahut türkçeleşmiş bulunmalı"[145] demekle birlikte, sonrada yalnız sözcüklerin *(lûgat)* Türkçeleştirilmesinin doğru olmayacağını, elden geldiğince bütün terimlerin *(ıstılah)* de Türkçe sözcüklerden yapılmasının daha iyi olacağını belirtmektedir. Ancak bu yapılamazsa terimlerimiz Fransızca ya da Rusça olacağına Arapça ya da Farsça olmasının daha iyi olacağını, böylece bütün Müslümanlar arasında olmasa bile bütün Türkler arasında sözcüklerde olduğu gibi terimlerde de ortaklık sağlanmasının ve ortak bir edebiyat ve bilim diline sahip olmanın gerekliliğini söylemektedir. Fakat Gökalp'te "(yeni mefhumlar) asrın, (ıstılahlar) ümmetin, (lûgatler) milletin natıkasıdır" (s.g.y., s. 13) tümcesinden de anlaşılacağı gibi terimlerin Arapça ve Farsçadan yapılması düşüncesi ağır basmaktadır.

XX. yy. ın başlarında Türkçedeki terimlerin çoğu Arapça kaynaklıdır. Tanzimat dönemiyle birlikte kültür çevresine girilen Batı dünyasının terimleri –özellikle Fransızca– zaman zaman bilim kitaplarında yer almıştır. Bununla ilgili olarak Rıza Tevfik'in Felsefe Dersleri adlı kitabından bir örnek verelim:

---

[143] Nihāyetü'l-Elbāb, 91 a.

[144] Terimler konusundaki değişik düşünceler için bkz. A.S. LEVEND, *Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s. 109–112.

[145] Z. GÖKALP, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muassırlaşmak*, Istanbul, 1918, s. 13.

"işte bu da pek mühim bir taʿrīfdir: zīrā hem ʿulūmuñ, hem felsefeniñ, hem de ẕihn-i beşeriñ tekāmülünde bir (vetīre-i taʿmīm procédé de généralisation) üzre cereyān iden (seyr-i ṭabīʿī marche naturelle) yi gösteriyor, hem de ẕihn-i beşeriñ ʿālem-i keşretde biʾż-żarūre bir (mebde-i vaḥdet) aradığını gösteriyor. (mābaʿdüʾṭ-ṭabīʿiyyūn métaphysiciens)uñ (vücūd-ı muṭlak l'être absolu) ve (ʿillet-i evvelī cause première) didiği, (ṣūfiyye les mystique)niñ (ḥaḳiḳatüʾl-ḥalkāyıḳ la vérités des vérités) tesmiye itdigi varlıḳ hep bu (mebde-i vaḥdet) dir ki ḥükemā-yı ilāhiyyūn ve kütüb-i muḳaddese onı (allah) lafẓa-i muḳaddesesiyle tebcīl ider ve bütün insānlar daḫı bu isimle ṭanır ve en büyük mesāʾil-i tekvīnī onın kudret-i külliyyesine ʿaṭf ile tefsīr ve taʿrīf ider"[146].

XX. yy. başlarında felsefe alanındaki terimlerin çoğu, kimi zaman kavramı karşılamak üzere, kimi zaman da çevirme yoluyle daha çok Arapça sözcüklerden yapılmıştır. Rıza Tevfik'in kitābından saptadığımız şu örnekler de bunun kanıtlayıcısıdır: *muḥibb-i ḥikmet* '*filosofos*' (s. 14), *muḥabbet-i ḥikmet* '*philosophia*' (s. 132), *ʿaḳliyye* '*rationalisme*' (s. 110), *mā-baʿdüʾṭ-ṭabīʿāt* '*métaphysics*' (s. 137), *mebḥas-ı maʿrifet* '*épistémologie*' (s. 86, 115, 144, 233, 510), *mebḥas-ı vücūd* '*l'ontologie*' (s. 115, 149), *revāḳıyyūn* '*les stoïciens*' (s. 17), *riyāżiyyūn* '*les mathématiciens*', *rūḥiyyūn* '*spiritualistes*' (s. 29, 461), *ṣūfiyye* '*les mystiques*' (s. 26), *tedrībī* '*emprique*' (s. 101), *tedrībiyyūn* '*les empristes*' (s. 237), *vücūd-ı felsefe-i tevḥīd-i maʿlūmāt* '*panthéisme*' (s. 25), *icābiyye* '*déterminisme*' (s. 137, 461), *ervāḥiyye* '*animisme*' (s. 461), *ṣūriyye* '*formalisme*' (s. 387), *ṭabīʿiyye* '*naturalisme*' (s. 327), *vaḥdiyyet* '*monimisme*' (s. 304), *lā-edriyye* '*agnosticisme*' (s. 242, 256, 257), *ḥādiṣiyye* '*phénoménisme*' (s. 233), *iżāfiyye* '*relativisme*' (s. 233), *māddiyye* '*matérialisme*' (s. 229) ya da *felsefe-i māddiyye* '*matérialisme*' (s. 212), *lā-māddiyye* '*immatérialisme*' (s. 216, 230, 238), *ḥaḳīḳiyye* '*réalisme*' (s. 226), *enfüsiyye* '*subjectivisme*' (s. 122, 227), *iżāfiyet-i ʿilm-i beşer* '*relativité de la connaisance humaine*' (s. 236, 285), *taʿlīlī* '*déductive*' (s. 438), *maʿlūmāt-ı baʿdiyye* '*connaissances apostériorie*' (s. 117), *maʿlūmāt-ı ḳabliyye* '*connaissances apriorie*' (s. 117, 121), *tevḥīd-i maʿlūmāt* '*unification des connaissances*' (s. 26), *müteʿāl* '*transcendantale*' (s. 33, 211), *müteʿārife* '*axiom*' (s. 42, 133, 231, 275), *mevżuʿa* '*postulat*' (s. 560), *faraẓiyye* '*hypothèse*' (s. 460), v.b.

Felsefe dışındaki bilim alanlarında da aynı tutumun izlendiği, terimlerin yabancı sözcüklerden yapıldığı dikkati çekmektedir. Örn.: *deverān-ı dem* '*circulation du sang*' (Felsefe Dersleri, s. 95), *necs-i ʿasabī* '*tissu nerveux*' (Felsefe Dersleri, s. 277), *nesc-i ʿaḍalī* '*tissu musculaire*' (s.g.y., s. 277), *ẕerrāt* '*molécules*' (s.g.y.,s. 459), *eczāyı lā-yetecezzā* '*atomes*' (s.g.y., s. 387), *düstūr* '*formule*' (s.g.y., s. 133), *taḥlīlī* '*analytique*' (s.g.y.,s. 172), *yaḳīnī* '*positif*' (s.g.y., s. 46), *nāmütenāhī* '*l'infini*' (s.g.y., s. 46), *beş ḥāsse* '*cinq sens*' (s.g.y., s. 160), *terkīb* '*synthétiser*' (s.g.y., s. 172), *taḥlīl* '*analyse*' (s.g.y., s. 380), v.b.

[146] Felsefe Dersleri, s. 26.

Sonuç olarak; XIX. yy. da ve XX. yy. başlarında terimlerin genel olarak XVI. yy. dan beri süregelen tutuma koşut olarak daha çok Arapça sözcüklerden yapıldığı, Batı kültür çevresine girildikten sonra yer yer Fransızca karşılıklarının da kitaplarda yer aldığı söylenebilir. Özellikle Batı dünyasının kültür çevresine girildikten sonra, çevirme ve kavramı karşılama yoluyle terimler yapılırken, yabancı biçimler yerine Türkçe sözcüklerden yararlanılsaydı, Dil Devrimine gelinceye kadar birçok terim Türkçeleşmiş olurdu. Yerlileştirme düşüncesinden uzak olarak terimlerin yabancı sözcüklerden yapılışı, eğitim sorununda güçlük yarattığı gibi, Cumhuriyet döneminde gerçekleşecek olan Türk Dil Devrimine düşen görev yükünü bir kat daha arttıracaktı.

c) Yabancı Kalıplar, Yabancı Kurallar

Dile yabancı bir dilden sözcükler girebildiği gibi, yabancı kalıp ve kurallar da girebilmektedir. Bu yalnız Türkçeye özgü bir durum değildir. Yabancı kurallar, yabancı sözcükler gibi bir dile girebilmekte ve kullanım alanı bulabilmektedir. Jespersen'in kitabındaki bilgilere göre; Eski İngilizcede *–s* ile yapılan çoğul kuralı dile Fransızcanın etkisiyle girmiştir. İngilizce üzerinde İskandinav etkisi de vardır. Jespersen ayrıca, Roman kaynaklı soneklerden *–ess (shepherdess, seeress)*, *–ment (endearment, bewilderment)*, *–age (mileage, cleavage, shortage)*, *–ance (hidrance, forbearance)*, v.b. nın da İngilizceye girdiğini söylemektedir. Bu tür olaya İngilizcede sık rastlandığını belirten O. Jespersen, Danca ve Almancada aynı olayın daha sınırlı olmasına karşın *bageri, Bäckerei*, v.b. gibi eski sözcüklerde olduğunu; yeni sözcüklerde ise *–isme, –ismus, –ianer* gibi örneklerin olduğunu söylemektedir. İngilizcede *de–, co–, inter–, pre–, anti–* önekleriyle birçok sözcükler yapılmıştır. *Ex–* eki de birçok dillere yerleşmiştir *(ex–king, ex–roi, ex–konge, ex–könig)*. Danimarka dilindeki *be–* öneki Almancadan alınmış ve yerli sözcüklerle geniş ölçüde kullanılmıştır[147].

Biri Hami-Sami dil ailesinden olan Arapça, öteki Hint-Avrupa dil ailesinden olan Farsça ile daha çok kültür akrabalığı nedeniyle ilişkiler kurmuş olan Türkçe, özellikle bu iki dilden sözcüklerle birlikte kalıp ve kurallar da almıştır.

İslâmlığın Türkler arasında yayılmaya başlamasıyle yabancı sözcükler (Arapça ve Farsça olanları söylemek istiyoruz) yavaş yavaş Türkçede kullanılmaya başlanmakla birlikte, yabancı kuralların Türkçede geniş ölçüde kullanım alanı bulması, daha sonraki dönemlerde olmuştur.

Anadoluda gelişen yazı dilinde, başlangıçta yabancı sözcüklerle birlikte zaman zaman yabancı kurallarla da karşılaşılmaktadır. XIV., özellikle XV. yy. da yabancı kurallar yavaş yavaş artmaya başlamakta, XVI. yy. dan sonra yabancı sözcükler gibi yabancı kurallar çok fazla kullanılmaya başlanmaktadır. Edebiyat alanında özellikle aruz ölçüsü ve nazım biçimleri, bilim dilinde örnek alınan Arap biliminin etkisiyle yabancı kalıp ve kurallar Türkçede çoğalmıştır. Ayrıca, bunlar yalnız alındıkları dilin sözcüklerine uygulanmakla da kalmamış, Farsça kurallara göre yapılan

[147] Dile giren yabancı kurallar konusunda verilen bu örnekler için bkz. O. JESPERSEN, *Language, its Nature, Development and Origin*, London, 1934, s. 214.

ad ve sıfat tamlamalarıyle birleşik sıfatlarda Arapça sözcükler kullanıldığı gibi, Türkçe sözcükler yabancı kalıplar içine de sokulmuştur: *kahverengi, imalathane, şaheser, maslahatgüzar, vakanüvis,* v.b. gibi öğeler Arapça ve Farsça sözcüklerin bir araya getirilmesiyle yapılmıştır.

Yabancı kalıp ve kurallar Türkçede o kadar etkili olmuştur ki, zaman zaman Türkçe sözcükler de Arapça ve Farsçanın kalıpları içine sokulmuştur. Örneğin, Fars dilinin kurallarına göre bir Arapça ve bir Türkçe addan yapılmış olan *resm-i geçit,* Arapça "tenvin" eki ile kullanılmış olan *yakınen* ve *ayrıyeten* sözcükleri, "nisbet" eki ile kullanılan *gümüşî, altunî* sözcükleri, Arapça çoğul eki eklenmiş olan (cem-i müennes salim) *gidişat,* Arapça nisbet eki ve dişilik (müennes) belirten –t ile kurulan *variyet,* Farsça kalıba sokularak kullanılan *gün be gün*[148] bunlardandır.

XIX. yy. ın ikinci yarısında zaman zaman yabancı kuralların Türkçeden atılması düşüncesi, *dilin ıslahı* düşüncesi doğrultusunda yer almakla birlikte, düşünülene koşut bir uygulama ile karşılaşmak oldukça zordur[149]. Ancak dili sadeleştirme düşüncelerinin gazete ve dergiler yoluyle yayılmaya başlaması sonucunda, özellikle XX. yy. başlarında yabancı kurallarda azalma görülmektedir. Bununla birlikte, Arapça ve Farsça kuralların dilden atılması, Türkçenin söz varlığındaki yabancı sözcüklerin yerlileştirilmesiyle bir arada, ancak Dil Devriminden sonra gerçekleşme yolunu tutmuştur.

Dilimizin devrimden önceki durumunda, türlü kalıplardan Arapça, ayrıca Farsça sözcüklerin kullanılmasının yanısıra, Arapça ve Farsça kurallara göre yapılan çoğul biçimleri, ad ve sıfat tamlamaları, "vasf-ı terkîbî"ler, bağlaçlar, birleşik adlar oldukça sık kullanılan yabancı kalıplardandır. Türkçede kullanılan yabancı sözcüklerden Arapça kaynaklı olanlar için yer yer Arapça kurallar da uygulanmış olmakla birlikte, Arapça ve Farsça sözcüklerin ikisi için –özellikle tamlama ve "vasf-ı terkîbî"lerde– daha çok Fars dilinin kuralları geçerli olmuştur. Bu tutumda Arapça sözcüklerin Farsçada, Fars dilinin kurallarıyle kullanılmış olmasının etkisi de büyük olmalıdır.

Şimdi, Dil Devriminden önce Türkçede en çok kullanılmış olan yabancı kalıp ve kurallardan birkaçına değinelim:

Arapça ve Farsça kurallara göre yapılan çoğul *(cemᶜ)* biçimlerine Türkçede çokça yer verilmiştir. Arapça sözcüklerden bir bölümü bir yandan *–āt (cemᶜ-i müennes sālim)* ve *–īn (cemᶜ-i müzekker sālim)* eki ile çoğul yapılırken, bir yandan da semitik dillerin önemli bir özelliği olan büküm *(flexion)* sonucunda çoğul *(cemᶜ-i mükesser)* duruma getirilip kullanılmıştır. Örneğin, *vuḳuᶜāt* (vukuᶜ'nun çoğulu),

[148] *gümüşî, altunî, gidişat, variyet, gün be gün* örneklerini U. HEYD de vermekte; bunların Arapça ve Farsçadan alınmış sözcüklerle yapılan karışık tamlamalara oranla çok az olduğunu, fakat *solecism*'e kadar varan biçimde kullanılmış olduğunu belirtmektedir (bkz. *Language Reform in Modern Turkey*, Jerusalem, 1954, s. 64).

[149] Bu konuda Namık Kemal'in "Lisan-ı Osmanînin edebiyyatı hakkında ba'zı mülâhazatı şamildir" başlıklı yazısından önceden verdiğimiz örnek hatırlanmalıdır (bkz. s. 71).

tulūᶜāt (tuluᶜ'nun çoğulu), *iḫrācāt* iḫrāc'ın çoğulu), *idḫālāt* (idḫāl'in çoğulu), *teşkīlāt* (teşkīl'in çoğulu), *tedrīsāt* (tedris'in çoğulu), *nizāmāt* (nizām'ın çoğulu); *meᵓmurīn* (meᵓmūr'un çoğulu), *müᶜminīn* (müᶜmin'in çoğulu), v.b. –āt ve –in ekleriyle yapılmıştır. *aḥkām* (hükm'ün çoğulu), *evlād* (veled'in çoğulu), *evham* (vehm'in çoğulu), *aġyar* (gayr'ın çoğulu), *emlāk* (mülk'ün çoğulu), *ġurebā* (garib'in çoğulu), *fużalā* (fāżıl'ın çoğulu), *tevārih* (tārih'in çoğulu), v.b. gibileri ise büküm sonucunda ortaya çıkmış çoğullardandır.

Farsça kurallara göre yapılmış olan çoğul biçimleri de Türkçede kullanılmıştır. Ancak bunlar Arapça kurallara göre yapılanlara oranla daha azdır. Örneğin, *çeşmān* (çeşm'in çoğulu), *rindān* (rind'in çoğulu), *merdān* (merd'in çoğulu), *ᶜarifān* (arif'in çoğulu; Arapça sözcük sonuna Farsça çoğul eki getirilerek yapılmıştır), v.b.

Bunlar yanında ikili çoğul *(tesniye)* denilen biçime de rastlanmaktadır: *ebeveyn* (anne ve baba), *tarafeyn* (iki taraf), gibi.

Türkçenin Arapça ve Farsçadan aldığı kalıplardan biri de bu dillerin tamlama biçimleridir. Arapça ve Farsça kurallara göre *tamlanan (muzaf)* önce, *tamlayan (muzafünileyh)* sonra getirilerek yapılan birçok ad tamlaması *(terkīb-i izafī)* dilimizde kullanılmıştır. Bilindiği gibi Türkçede bu tam ters biçimde, tamlayan önce tamlanan sonra getirilerek yapılmaktadır. Türkçede Arapça kurallara göre yapılan ad tamlamaları kullanılmış olmakla birlikte (örn.: *dārüᵓl-fünūn, darüᵓl-bedāyiᶜ, dārüᵓş-şifa, teẕkiretüᵓş-şuᶜarā*, v.b.). Farsça kurallara göre yapılanlar daha büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Farsça kurallara göre yapılan ad tamlaması iki Farsça sözcükten yapılabildiği gibi, bir Arapça bir Farsça sözcükten ya da iki Arapça sözcükten de yapılabilmektedir. Örnekler: *rūy-i zemīn* (Far.+Far.), *bārān-ı belā* (Far. +Ar.), *ḫᵛāb-ġaflet* (Far.+Ar.), *tebdīl-i makām* (Ar.+Ar.), *derd-i ᶜaşk* (Far.+Ar.), *zevāl-i devlet* (Ar.+Ar.), v.b.

Arapça ve Farsça kurallara göre yapılan sıfat tamlaması *(terkīb-i tavsīfī)*, Türkçe kurallara göre yapılanın tersine ad *(mevsuf)* önce, sıfat sonra getirilerek yapılmaktadır. Bu da hem Arapça, hem de Farsça kurallara göre yapılabilmektedir[150]. Örn.: *düvelüᵓl-muᶜażżama* (Arapça kurala göre yapılmıştır, krş.: Farsça kurala göre yapılmış olan *düvel-i muᶜażżama), māh-ı tābān, āb-ı revān, teḍrīsāt-ı ibtidāᵓiyye, ḫāḳ-i siyāh, esrār-ı nihān*, v.b.

Yabancı kurallara göre yapılan ad tamlamaları ikiden fazla sözcükten yapıldığında *(teṭabuᶜ-ı izāfet)*, tamlayan *(muzafünileyh)* en sonda gelmektedir. "Zincirleme ad tamlaması" dediğimiz bu türün yabancı kurallara göre yapılan biçimi, XVI. yy. yazı diliyle birlikte en son noktasına ulaşmış, kolay anlaşılamıyacak uzunlukta ve yabancı sözcüklerle yapılmış tamlamalar oluşturulmuştur. Bakî'nin bilinen,

Ey pāy-bend-i dām-geh-i ḳayd-ı nām ü neng
Tā key hevā-yı meşġale-i dehr-i bī-direng[151]

---

[150] Yabancı kurallara göre yapılan sıfat tamlamasında Arapça sözcüklerin eril *(müzekker)* ve dişil *(müennes)* oluşu önem taşımakta, ad *(mevsuf)* dişil ise sıfat da dişil, ad eril ise sıfat da eril olmaktadır.

[151] Divan-ı Bakî, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yazma A/376.

diżeleri bunun açık seçik örneğidir. XIX. yy. yazı dilinde de zaman zaman kullanılmış olan yabancı kurallara göre yapılmış zincirleme ad tamlaması (örn.: *būs-i laʿl-i yār-i gül-fem, çeşme-i pür-hūn-ı fenā, maḥkeme-yi rūz-i cezā, pir-i mey-i perverde-yi ʿaşk, hūn-āb-ı merdān-ı vaṭan*, v.b.), XX. yy. da yavaş yavaş Türkçe kurallara göre yapılmaya başlanmıştır.

Daha çok XIX. yy., zaman zaman da XX. yy. yazı dilinde kullanılan yabancı kalıplardan biri de Fars dilinin kurallarına göre yapılmış olan ve iki sözcükten oluşan "vasf-ı terkîbî"lerdir. *kām-perver* 'emel besleyici', *şābit-ḳadem* 'yerinde ya da sözünde duran', *reh-ber, reh-nümā* 'yol gösteren, kılavuz', *bed-māye* 'soysuz, sütü bozuk', *bed-hū(y)* 'kötü huylu, huysuz', *bed-hāh* 'her işin fenalığını isteyen', *dil-ḫarāb* 'gönlü yıkılmış, kırılmış', *seng-bār* 'taş yağdıran', *cihan-gir* 'dünyayı zapteden', *cān-ḫırāş* 'yürek paralayan, içi tırmalayan', *peyām-res* 'haber ulaştıran, haberci', *dil-dar* 'birinin gönlünü almış sevgili', *çāre-cū* 'çare arayan', *dil-ber* 'gönlü alıp götüren', *dil-beste* 'gönül bağlamış, aşık', *şeref-baḫş* 'şeref veren, şereflendiren', *felāket-zede* 'felâkete uğramış', v.b. gibi birleşik sıfatlar özellikle XIX. yy. yazı dilinde kullanıldıktan başka yine Fars dilinin kurllarına göre çeşitli yapım ve benzetme ekleri, *bī–, nā–*, olumsuzluk ekleriyle yapılan sıfatlar da XIX. yy. ve XX. yy. da kullanılmıştır. Örn.: *mürüvvet-mend* 'mürüvetli', *hüner-ver* 'hünerli', *güneh-kār* 'günah işleyen', *efsun-kār* 'büyülü', *derd-nāk* 'dertli', *ümmid-vār* 'ümitli', *baht-yār* 'bahtlı', *perī-veş* 'peri gibi', *meh-veş* 'ay gibi', *nā-çār* 'çaresiz', *nā-dān* 'bilgisiz', *bī-ḳarār* 'kararsız', *bī-ḳayd* 'kayıtsız, ilgisiz', v.b.

Türkçenin dil devriminden önceki durumunda Arapça bağlaç, ilgeç ve birleşik kuruluşlar da kullanılmıştır. Dil Devriminden sonra, hatta bugün bile *faḳaṭ, lākin, ḫattā, ammā, illā, velev, velevki* gibi Arapça kaynaklı bağlaçlar Türkçede kullanılmaktadır. Bunların yanında tek başına anlam taşımayan *ilā, bi, baʿd, bilā, beyn, zū, ʿālā, ʿan, fī, kabl, lī, lā, maʿa, min* gibi ilgeçlerle ve öneklerle yapılan birleşik kuruluşlar dilimizde kullanılmıştır. Örnekler: *ile'l-ebed, bi'ṭ-ṭabiʿ, bi'l-fiʿil, bi'l-farż, bi'l-ḫaṣṣa, bi'z-żat, baʿd-ez-in, bilā-ücret, bilā-tereddüt, beyne'l-milel, ʿale'l-acele, ʿale'l-āde, fi'l-vākiʿ, fi'l-ḥaḳīḳa, ḳable'l-vukūʿ, ez-ḳażā, lā-ʿale't-taʿyīn, ma-el-āile, ma-el-memnūniye, maʿa-māfih, maʿa-t–teessüf*, v.b. gibi.

B) DİL DEVRİMİNİN BAŞLAYIŞI VE EVRELERİ

1- KISA TARİHÇE

Dil bilincinin uyanmasıyle Tanzimat döneminden itibaren üzerinde durulmaya başlanan "sade dil" konusu, 11. Meşrutiyet döneminde daha çok önem kazanmıştı. Tanzimat dönemi kalem sahipleri, sade dil çabalarında daha çok kuram üzerinde durdukları halde, II. Meşrutiyet döneminde uygulama işine de başlanmış, özellikle Genç Kalemler dergisinde yazan "Yeni Lisan" cılar, sade dilin başarılı örneklerini vermişlerdir. Devrine göre çok değerli ve ileri nitelikte olan bu çabalar, Istanbul halkının konuştuğu "en sade Osmanlıca" sınırları içinde kalmakta, ilk aşamada yabancı kuralların dilden atılmasını öngörmekteydi. Türkçenin Cumhuriyet dönemine yabancı kalıp ve kurallardan oldukça arınmış biçimde ulaşmasının bu tür girişimler sonucunda olduğu, benimsenebilecek bir gerçektir. XX. yy. başlarında dilimizi yerlileştirme konusunda çaba harcayanlar, Arapça ve Farsça kuralların dilden atılmasına öncelik tanımışlar, bireysel girişimleri sonucunda bunu ellerinden geldiği ölçüde yaparak, Türkçeyi Cumhuriyet dönemine ulaştırmışlardır.

Ulusal birliğin sağlanmasından sonra, özellikle 1923–1928 yılları arasında Türkiye'de en çok, alfabe sorunu üzerinde durulmuştur. Yeni Türkiye'yi çağdaş uygarlık düzeyine eriştirebilmek için Doğu kültürünün etkisinden kurtarıp Batı kültür alanına sokmak gerektiğine inanan Atatürk, gerçekleştirilmesi gereken devrimlere öncelik tanımıştır. Bu amaçla 1928 yılında Türk ses düzenine uygun olarak hazırlanmış olan Latin harfleri kabul edilmiştir. Batı kaynaklı Latin harflerinin kabul edilmesiyle ilk islâmî yapıtlarla birlikte kullanılmış olan Doğu kaynaklı Arap harflerinin dokuz yüz yıldan fazla olan koskoca bir egemenlik devri sona ermiş oluyordu. Yazı devriminin yapılması, Türkçedeki Arapça ve Farsça sözcüklerin yabancılığını bir kat daha artırmaktaydı.

Yazı devriminden önce Türkçecilik sorununun yeri geldikçe Meclis kürsüsünden dile getirilmesi[152], 1920 yılında "Maarif Vekâleti"nce halk ağzından söz derleme işine başlanması ve 1929–31 yıllarında yazı devrimini gerçekleştiren "Dil Encümeni" tarafından bu işin sürdürülmesi[153], öz Türkçenin bir an önce gerçekleşmesi, genel kullanım alanına çıkması isteğini ortaya koymaktadır.

---

[152] Daha 1923 yılında Meclise bir "Türkçe kanunu" önergesi veren Tunalı Hilmi'nin adı bu bakımdan anılmaya değer. Bu önerge daha sonra kişisel bir dilek olmaktan öteye geçememişse de o yılların öz Türkçe bakımından önemli bir girşimi olarak değerini korumaktadır. Tunalı Hilmi'nin önergesi hakkında bilgi için. bkz. A.S. LEVEND, *Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s. 391.

[153] Bu yıllarda derlenen sözlerin bir bölümü sonradan Hâmit Zübeyr ve İshak Refet Işıtman tarafından sıraya konularak "Ana Dilden Derlemeler" (1932) adıyle yayımlanmıştır.

a) Birinci Evre

Yerli dil özlemini bir an önce giderebilmek düşüncesiyle, yazı devriminin gerçekleşmesini sağlamış olan Dil Encümeni (Heyeti) devrim gerçekleştikten sonra dağılmamış, yeni üyelerin eklenmesiyle çalışmalarını sürdürmüştür[154]. Ancak dil sorunu, yazı devrimi gibi kolaylıkla çözümlenebilecek nitelikte olan bir devrim değildi. Sorunlar daha köklüydü ve uzun tartışmaları gerektirmekteydi. Atatürk, dil işleriyle uğraşma zamanı gelince, 12 temmuz 1932 tarihinde bugünkü adı Türk Dil Kurumu olan Türk Dili Tetkik Cemiyetinin kurulması için buyruk verdi. Aynı yılın 26 eylülünde bütün düşünce ve kalem sahipleriyle yabancı bilginler, Türkçenin sorunlarını görüşmek üzere bir kurultay halinde toplandı. Birinci Türk Dil Kurultayında, Türk Dil Kurumunun amacı şöyle belirtilmiştir: "Türk Dili Tetkik Cemiyetinin maksadı, Türk dilinin öz güzelliğini meydana çıkarmak, onu dünya dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmektir"[155]. Birinci Türk Dil Kurultayının ağırlık merkezini ise; Türk dilinin eskiliği, Hint-Avrupa dilleri ile öteki Asya ve Avrupa dilleriyle ilişkileri, Türk dilinin kendi koşulları içinde gelişmesi, halk ve divan edebiyatının dili, Türkçenin bugünkü durumu ve çağdaş gereksinmeleri ile gelecekteki gelişmesi üzerine okunan tezler oluşturmuştur[156]. Birinci Türk Dil Kurultayında, kararlaştırılması dileğiyle Kurultaya sunulan çalışma programında; Türkçenin Sumer ve Eti gibi eski dillerle Hint-Avrupa ve Sami dillerle karşılaştırmasının yapılması; tarihsel gelişmesinin aranılıp, karşılaştırmalı dilbilgisinin yazılması; Türk lehçelerindeki sözcüklerin derlenerek lehçeler sözlüğünün, temel bir Türk sözlüğü ile terimler sözlüğünün ve Türk dilbilgisinin tez elden yapılması; bu işler yapılırken Türkçenin bütün eklerinin araştırılması ve ek ile edatların dilimizin gereksinmesine yetecek biçimde işlenmesine önem verilmesi; bir tarihsel dilbilgisinin yazılması; Doğu ve Batı ülkelerinde yayımlanan Türk Dili konusundaki yapıtların toplanıp gerekli olanların Türkçeye çevrilmesi; Cemiyetin gerek kendisinin gerekse dışarıda Türk dili ile uğraşanların araştırmalarını bir dergi ile yayımlaması ve gazetelerde dil işlerine özel yer verilmesi maddeleri yer almaktaydı *(Birinci Türk Dili Kurultayı, Tezler Müzakere Zabıtları,* s. 456).

Programın uygulanmasına, Türkçenin birtakım eski ve yeni dillerle karşılaştırmasının yapılması bir yana bırakılırsa, söz varlığından başlamak gerekiyordu. Bunun için başlangıçta Türk Dili Tetkik Cemiyetince şu yollar tutuldu: Derleme, tarama, anket.

Yabancı sözcüklerin halk dilinde ve ağızlarında yaşayan karşılıklarının derlenmesi işine Atatürk'ün imzasını taşıyan bir Bakanlar Kurulu kararıyle (21.11.1932) başlanmıştır[157]. Yurt çapında Cemiyetçe hazırlanan kılavuz gereğince sürdürülen

[154] Dil Heyetinin yazı devriminden sonraki durumu ve çalışmaları konusunda bilgi için bkz. Z. KORKMAZ, *Atatürk ve Dil Devrimi,* s. 48–49.

[155] Bkz. *Birinci Türk Dil Kurultayı, Tezler Müzakere Zabıtları,* Istanbul, 1933. Tüzüğün bütünü için bkz. s. 435–437.

[156] Tezlerin tümü için bkz. Birinci *Türk Dil Kurultayı, Tezkere Müzakere Zabıtları,* Istanbul, 1933, XXXII + 496 s.

[157] D. AKSAN, *Bir Sözlük,* Türk Dili Dergisi, c. XXVII/254, 1972, s. 224.

derleme işinde, 1933 yılının ilk ayından 1934 yılının yedinci ayı sonuna kadar olan süre içinde Cemiyet merkezine gelen fişlerin sayısı 129 792'yi bulmuştur[158]. Bunun ürünü daha sonra 1939–1957 yılları arasında yayımlanan *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* adlı yapıtla ortaya konmuştur.

Bunun yanısıra açılan tarama seferberliğine de önce derleme fişlerinden başlanmış; yerli, yabancı, basma ve yazma 150 kadar kitap ayrı ayrı taranmış; bunlara özel derlemeler, halk şiiri, Türkmence ve Azerî konuşma dilinden derlenmiş sözlerin taramaları da katılmıştır (*İkinci Türk Dil Kurultayı* 1934, s. 24). Bütün kaynaklardan gelen ve sayısı 125 000'i aşan tarama fişleri, yazı dilindeki yabancı sözcüklerin karşılıkları kararlaştırılmadan önce, olduğu gibi, *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* (1934) adlı yapıtla herkesin gözü önüne serilmiştir. Buna, kolayca kullanmayı sağlayabilmek için bir de Türkçeden Osmanlıcaya dizin eklenmiştir.

Derleme ve tarama işleri yürütülürken, Atatürk'ün önderliğiyle 1933 yılının Mart ayında üç buçuk ay sürecek olan dil anketi açılmıştır. Bu ankette 1382 Arapça ve Farsça sözcük, liste liste gazetelerle ve radyo ile her yana bildirilmiş, bunlara Türkçe karşılık bulunması istenmiştir (İkinci Türk Dil Kurultayı, s. 26). Gelen karşılıklar anket kurulunca değerlendirilmiş, zaman zaman gazetelerde daha önce verilmiş listelerdeki yabancı sözcüklerin saptanmış olan Türkçe karşılıkları verilmiştir.

Bu arada, bir yandan da terim, dilbilgisi ve bilim alanındaki çalışmalar sürdürülmüştür. 1934 yılında toplanan İkinci Türk Dil Kurultayında; Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri, tarihsel akışı ve filolojisi ile dil devriminin anlamını ve amaçlarını kapsayan tezler okunmuştur[159]. İkinci Türk Dil Kurultayından sonra, Tarama Dergisinde saptanan sözcüklerin daha tutarlı duruma gelmelerini sağlamak amacıyle yapılan ayıklama; *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu* ve *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* (2 cilt, Istanbul, 1935) adlı yapıtlarla topluma sunulmuş, kullanılacak yerli sözcüklerin pratik yolla bu kitaplardan bulunmaları sağlanmıştır.

Dilimizde kullanılan yabancı sözcüklerin yerlileştirilmesi için harcanan bu çabaların ürünleri çok kısa sürede alınmaya başlanmıştır. Özellikle derleme ve tarama girişimlerinden elde edilen sonuçlar yazı dilinde yerleşmeye başlamış, Tarama Dergisindeki sözcüklerle yazı yazmak bir moda olmuş[160], ancak bu durum kimi karışıklıklara yol açmıştır. Yabancı sözcüklerle anlatılan bir kavramın Anadolu ağızları ve halk dilindeki karşılığı ile çeşitli Türk lehçelerindeki karşılıklarının bir araya gelmesi, hangi sözcüğün seçileceği konusunda kararsızlık yaratmış, kimi zaman da bir Türkçe sözcük ayrı ayrı yabancı sözcüklerle anlatılan birden çok kavramın karşılığı olarak kullanıma sunulmuştu. Kısacası, ortaya çıkarılan geniş söz varlığı gerçek bir değerlendirmeden ve eleştiri süzgecinden geçirilmeden topluma sunulmuştu. Kendi kayna-

[158] *İkinci Türk Dil Kurultayı* 1934, Müzakere Zabıtları ve Tezler, s. 24.

[159] Tezler hakkında bilgi için bkz. *İkinci Türk Dil Kurultayı* 1934, *Müzakere Zabıtları ve Tezler.*

[160] U. HEYD, Tarama Dergisinin yayımlanmasıyle Türk Dil Devriminin özleşmenin en yüksek noktasına ulaştığını söylemektedir. Bkz. *Language Reform in Modern Turkey*, Jerusalem, 1954, s. 30.

ğından gelen her şeyin yıllarca özlemini çekmiş olan Türk toplumu, bu ulusal ruh ile, ortaya çıkarılan yerli sözcüklerin kavramları tam olarak karşılayıp karşılamadığını düşünecek durumda olmadığından, bunları hemen kullanmaya koyulmuştu. Daha sonraki yılda Tarama Dergisindeki karşılıklar bir ayıklanmadan geçirilip Osmanlıcadan Türkçeye ve Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu adlı iki küçük yapıt hazırlanmış, bunlara daha çok tutunabilecek güçte sanılan sözcükler alınmıştır. Böylece dilimizde yabancı sözcüklerle anlatım bulmuş kavramlara bulunan Türkçe karşılıklardan bir bölüğü tutunmuş ise de bir o kadarı sözlüklerde kalmıştır. Örneğin: *adlı* ('meşhur, şöhretli' [Tar. Derg. İnd.]; 'şehîr, namdar' [Cep. Kıl. 1]), *asığ* ('faide, faiz, kâr, menfaat, temettü' [Tar. Derg. İnd.]; 'menfaât, menafi, faide' [Cep Kıl. 1]), *elgin* ('hasis, garip [gurbetzede man.], 'edna' [Tar. Derg. İnd.]; 'garip, gurbetzede' [Cep Kıl. 1]), *gözgü* ('ayine, mir'at' [Tar. Derg. İnd.]; 'dürbün' [Cep Kıl. 1]), *görüm* ('hayz [hayız], 'müşahede' [Tar. Derg. İnd.]; 'müşahade' [Cep Kıl. 1]), *görmen* ('müşahid' [Cep Kıl. 1]), *görü* ('istikamet [cihet man.] [Tar. Derg. İnd.]; '1– nazar, 2– nezaret, manzara' [Cep Kıl. 1]), *soysal* ('medenî' [Tar. Derg. İnd., Cep Kıl. 1]), *çırakman* ('meş'ale' [Tar. Derg. İnd.]; 'şem'adan' [Cep Kıl. 1]), *asman* ('muallâk' [Tar. Derg. İnd.]; 'avize' [Cep. Kıl. 1]), *uram* ('cadde' [Tar. Derg. İnd.]; 'mahalle' [Cep Kıl. 1]), *baylav* ('ittifak, kabul, mesuliyet, muahede, mukavele, rabıta, şart, taahhüt, vait' [Tar. Derg. İnd.]; 'şart' [Cep. Kıl. 1]), *sorav* ('dava, istifham, mahkeme, sual, şikâyet, tahkik, tahkikat' [Tar. Derg. İnd.]; 'mesuliyet' [Cep Kıl. 1]), *göyüm* ('rasat' [Tar. Derg. İnd., Cep Kıl. 1]), *köni* ('âdil, haklı, haset, muhlis, sadık, samimî' [Tar. Derg. İnd.]; Cep Kıl. nda 'âdil' kavramına karşılık olmak üzere *könü* biçimiyle önerilmiştir), *tükel* ('tamam, cümle, daimî, kâmil, kâmilen, mecmuan, muayene, taharri, tam, tamam, teftiş, vadi' [Tar. Derg. İnd.]; '1– tamam, 2– mükemmel, 3– kâffe [Cep Kıl. 1]), *balığ* ('kasaba, mecruh, medine, şehr' [Tar. Derg. İnd.]; 'şehr' [Cep Kıl. 1]), v.b. gibi sözcükler kimi zaman Türkiye Türkçesine uzak olan bir lehçeden, kimi zaman Türkçenin eski durumundaki söz varlığından aktarıldığından, en önemlisi yabancı sözcüklerle karşılanan kavramları tam olarak anlatamadıklarından tutunamamışlardır. Bu arada kimi yerli sözcüklerin hemen kullanım alanı bulamsıyle 1935 yılına kadar yabancı sözcüklerin oranında bir azalma olmuş, Türk Dili Tetkik Cemiyetinin kurulmasıyle hızlanan yerlileştirme çabası, özellikle Tarama Dergisi ve Cep Kılavuzlarında yer alıp bugün de beğeni ile kullanılan birçok sözcüğü genel dilin malı yapmıştır. Örn.: *anlam* 'mana', *yiğit* 'cesur, dilâver', *karşıt* 'zıt', *konuk* 'misafir', *gözenek* 'mesame, revzen', *sınav* 'imtihan' (Tar. Derg. İnd. inde 'mücerrep, prova' kavramlarına karşılık olarak geçmektedir), *uysal* 'munis', *aday* 'namzet', *belge* 'delil, vesika', *başkan* 'reis', *oturum* 'celse' (aynı anlamda Cep Kıl. nda *'oturul'* da önerilmiş, ancak tutunmamıştır), *konut* 'ikametgâh', *eşit* 'müsavi', *aşama* 'mertebe', v.b.

Türk Dil Kurumunun kuruluşunu izleyen yıllarda Türkiye'de dil politikasının kanımızca en dikkate değer yanı; derleme ve tarama sonucunda elde edilen ürünlerin kullanım alanı bulmasıdır. Gerçekte, derleme ve tarama işleri sonuçlanıp dilin yerli söz varlığı saptanmadan, hangi yabancı öğelerin yerlileştirileceği belli olmadan

sözcük türetme işine başvurulamazdı. Atatürk'ün, İsveç Veliahdının Ankara'ya gelişi dolayısıyle verdiği söylev (1934), gününün dil politikasını göstermek bakımından ilgi çekicidir. O yılların tutumunu yansıtan bir değer olarak bunu, olduğu gibi veriyoruz:

"*Altes Ruvayâl;*

Bu gece, ulu konuklarımıza, Türkiye'ye uğur getirdiklerini söylerken, duygum, tükel özgü bir kıvançtır.

Burada kaldığınız uzca sizi sarmaktan hiç durmıyacak ılık sevgi içinde, bu yurtta, yurdunuz için beslenmiş duyguların bir yankusunu bulacaksınız.

İsveç, Türk uluslarının kazanmış oldukları utkuların silinmez damgalarını tarih taşımaktadır. Süerdemliği, onu, bu iki ulus, ünlü, sanlı özlerinin derinliğinde sonsuz tutmaktadır.

Ancak, daha başka bir alanda da onlar erdemlerini o denlü yaltırıklı yöndemle göstermişlerdir. Bu yolda kazandıkları utkular, gerçekten daha az özençe değer değildir.

Avrupanın iki bitim ucunda yerlerini berkiten uluslarımız, ataç özlüklerinin tüm ıssıları olarak baysak, önürme, uygunluk kıldacıları olmuş bulunuyorlar; onlar, bugün, en güzel utkuyu kazanmıya anıklanıyorlar: baysal utkusu.

Altes Ruvayâl;

Yetmiş beşinci doğum yılında oğuz babanız bütün acunda saygılı bir sevginin, söyüncü ile çevrelendi. Genlik, baysal, içinde erk sürmenin gücü işte bundadır.

Ünlü babanız, yüksek Kıralınız Beşinci Güstavın gönenci için en ısı dileklerimi sunarken, Altes Ruvayâl, sizin, Altes Ruvayâl Prenses Luizin, sevimli kızınız İngridin esenliğine; tüzün İsveç ulusunun gönencine, genliğine içiyorum"[161].

Yabancı sözcüklerle karşılanan kavramları Türkçe kök ve eklerden türetme yoluyle karşılama işine başvurmak, günün dil politikası içinde kuramsal olarak yer almaktaysa da, başlangıçta bu yol ile yapılan sözcüklere yeteri kadar özen gösterilmediğinden ve yabancı sözcüklere gelişigüzel Türkçe karşılık bulunduğundan büyük bir başarı sağlanmamıştır, denilebilir. Birinci ve İkinci Türk Dil Kurultayı sonunda bir iki yapıt yayımlanarak Türkçenin söz varlığının yerlileştirilmesine ilke olarak katkıda bulunulmuştur. A.C. EMRE'nin Birinci Türk Dil Kurultayından sonra yayımlanan *Türkçenin Kelime Teşkili Hakkında Anket* (Birinci kitap, Ankara, 1933; ikinci kitap, Istanbul, 1933), aynı yazarın İkinci Türk Dil Kurultayından

[161] Hakimiyeti Milliye, 4 birinci teşrin 1934, sayfa: 1. Gazetenin 2. sayfasında söylevde geçen sözcüklerin Osmanlıca ve Fransızca karşılıkları verilmiştir.

sonra yayımlanan *Söz Üretme Kuralları Hakkında Yeni Bir Anket, Ekler Lûgatçesi* (İstanbul, 1934) adlı yapıtları bunlardandır. Anket yoluyle, daha çok basın aracılığıyle yabancı sözcüklere bulunan karşılıklar da gelişigüzel bulunmuş sözcükler olğundan tutunma şansları azdı.

b) Güneş – Dil Teorisi Evresi

Dil devriminin ikinci evresini Güneş-Dil teorisi oluşturmaktadır. Bu teorinin temeli, Hermann F. KVERGİC'in Viyana'dan gönderdiği *La psychologie de quelques éléments des langues turques* adını taşıyan incelemesine dayanmaktaydı.

Daha çok dilin kaynağı sorununa dönük olan ve kök teorisi özelliğini taşıyan bu kurama göre; ilk insanın tanıdığı ilk nesne güneş olduğundan bütün kavramlar güneşi inceleyerek bulunmuş ve ona dayanılarak anlatılmıştır. İlk insanların bu yönden saptayabildikleri önce somut, sonra soyut anlamların başlıcaları "güneşin kendisi; saçtığı ışık, aydınlık, parlaklık; güneşin verdiği sıcaklık; ateş; yükseklik, büyüklük, çokluk, kuvvet, kudret, esas, sahip, Allah, efendi; hareket, imtidat, zaman, mesafe, hayat, gıda, büyüme, çoğalma; renk, su; yer, kara, toprak; ses, söz"[162] dür. İlk insanlar bütün bu kavramları, güneşe ilk ve son verdikleri adla biribirlerine anlatmışlardır. Bu kavramı anlatan ilk ses Türk dilinin *ağ* köküdür. Türk dilinde orijinal kök ünlüye *(vokal)* ünsüz *(konson)* gelerek kurulmuştur. Bu da V. + K. kısa formülüyle gösterilmektedir. Dilin bütün kök sözcükleri, bu anakök *ağ*'a insanların ses organları geliştikçe söylebildikleri ünlü ve ünsüzleri katmalarıyle ortaya çıkmıştır. Türkçede en belli olanları saptanmış olan bu köklerin sayısı 168'dir. Bu 168 kök, hep birlikte bir defa güneşin, sonra da güneşten alınmış ilk anlamların adı olmuştur. Bu bakımdan değişik biçimlerde ortaya çıkmış kökler aynı nesneyi anlatabilmiştir. İşte Türk dilinin kök evresi budur. Daha sonra Türk dili düşünce, gözlem, deney, toplumsal yaşamın zoruyle ikinci bir gelişme evresine girmiştir. Bu devirde insan, gözü ve aklıyla bütün evreni tanımaya başlamış, kendisini ve her nesneyi taptığı güneşin yerine koymuştur. Böylece dil denen varlık oluşmuş ve düşüncenin yanında yer almıştır[163].

Çok kısa olarak esaslarını verdiğimiz Güneş–Dil teorisi, Türkçenin eskiliğini ve öteki dillere kaynaklık ettiğini ses ve yapı bilgisi bakımından açıklayarak savunan bir etimoloji incelemesidir[164]. Ancak devrin dilcileri tarafından geliştirilerek[165]

[162] Etimoloji, Morfoloji ve Fonetik Bakımından Türk Dili, Ankara, [1935], s. 9.

[163] Güneş-Dil teorisi konusunda geniş bilgi için bkz. *Etimoloji, Morfoloji ve Fonetik Bakımından Türk Dili*, Ankara, 1935. Ayrıca, A.S. LEVEND, *Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s. 433–437; Z. KORKMAZ, *Atatürk ve Dil Devrimi*, s. 65–71; K. STEUERWALD, *Untersuchungen zur Türkischen Sprache der Gegenwart*, 1: *Die Türkische Sprachpolitik seit* 1928, Berlin-Schönberg, 1963, s. 71–76.

[164] Dilin ve dillerin kökleri ile ilgili olan inanışlar ve felsefe görüşleri başka uluslarda da bulunmaktadır. Almanlarda Almancayı Grekçeden önceye götüren, hatta Adem cennette Almanca konuştuğu için Almancayı ana dili sayan inanışlar yer almıştır. Yine Almanya'da Ernst BÖKLEN, "Die Ensstehung der Sprache im Lichte des Mytos" (1922) adlı yapıtıyle Ay-Dil teorisini ortaya atmıştır (bkz. Z. KORKMAZ, *Atatürk ve Dil Devrimi*, s. 68).

[165] Güneş-Dil teorisinin ortaya atılmasından sonra bu konuda birçok yapıt yayımlanmıştır. Bu yayımların listesi için bkz. A.S. LEVEND, s.g.y., s. 437–438; Türk Dili Dergisi, c. I/16, s. 30–53.

dildeki sözcüklere de uygulanmış, birtakım birimlerin kök incelemesinde çözüm yolu olarak kullanılmıştır. Bu arada Arapça, Farsça, Fransızca gibi yeni, Sumerce gibi eski dillerdeki birtakım sözcükleri Türkçe köklere bağlayan etimolojiler türlü tepkiler yaratmıştı. 1936 yılında toplanan Üçüncü Türk Dil Kurultayının ağırlık merkezini de Güneş-Dil teorisinin oluşturması ve bu yolda çalışmaların sürdürülmesi, bir süre için yabancı sözcüklere karşılık bulma işinin durmasına yol açmıştır ki bu da Türk Dil Devriminin bu evresinin en belirgin özelliğidir.

c) Üçüncü Evre

Türk Dil devriminin bundan sonraki evresinde, yabancı sözcüklere yeniden karşılıklar bulma işine girişilmiştir. Bu üçüncü evre gerek genel dil sözcüklerinin, gerekse terimlerin yapımında türetme yoluna başvurularak yeni öğelerin yapıldığı dönemdir. Başlangıçta Türkçenin söz varlığını ortaya koyabilmek amcıyle, bir yandan dilin en verimli kaynaklarından olan halk ağzından derlemeler yapılmış, bir yandan da çeşitli Türkçe yapıtlardan kavramları karşılayabilecek durumda olan yerli sözcükler taranmıştı. Ancak bu ürünler değerlendirilerek Türkçe kök ve eklerden yeni sözcükler yaratma işine titizlikle eğilinememişti. Bu da, başlangıçta yapılan işlerin en önemli eksikliğiydi. 1940'lardan başlayarak 1950 yılına kadar olan evrede Türkiye'de dil politikasının en dikkate değer yanı; yabancı sözcükler yerine Türkçe kök ve eklerden yeni sözcüklerin yapılmasıdır. Önceki dönemlerden farklı olarak Türkçe kökler ve ekler üzerine yapılan araştırmaların çokluğu da (örn.: B. Atalay'ın *Türkşemizde men-man Eki,* Istanbul, 1940; *Türkçede Ekler Ve Kökler Üzerine Bir Deneme,* Istanbul, 1942; *Türkçede Kelime Yapma Yolları,* Istanbul, 1946; M.A. Ağakay'ın Türkçe Felsefe Terimlerinin Dil Bakımından Açıklanması Dolayısıyle *Bazı Kelime Yapı Yolları,* Istanbul, 1943; A.C. Emre'nin *Türkçede İsim Temelleri,.* Istanbul, 1943; *Türk Dilbilgisi,* Istanbul, 1945, v.b.) bu düşünceyi kanıtlayacak niteliktedir.

Bu çalışmalar içinde terim konusuna da Türk Dil Devriminin bu evresinde titizlik gösterilmiştir. R. Özdem'in *Terimler Meselesi Münasebetiyle Dilimizin Islahı Üzerine Muhtıra* (Istanbul, 1941) adlı çalışması ile *Gramer Terimleri* (1942), *Coğrafya Terimleri* (1942), *Felsefe Ve Gramer Terimleri* (1942) adlı yapıtlar ve bitkibilim (1948), dirilbilim (1948), türe (1948), edebiyat ve söz sanatı (1948), teknik (1948), tarım (1949), dilbilimi (1948) alanlarında terim sözlükleri hazırlanarak terimlerin yerlileştirilmesi yolunda büyük adımlar atılmıştır. Orta öğrenim terimlerinin daha 1941 yılında *Türkçe Terimler Cep Kılavuzu* adı ile yayımlanmış olması ve öğrenimde Türkçe terimlerin kullanılmaya başlanması, Türk Dil Devrimi yanına olan büyük bir gelişmedir.

Bu arada, 1945 yılında "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu"nun Türkçeleştirilmesi, genel dil ile devlet dili arasındaki ayrılığı ortadan kaldırma bakımından yapılan önemli işler arasındadır. Aynı yıllarda (1945) geniş kapsamlı bir Türkçe Sözlük yayımlanmış, Türkiye Türkçesinin söz varlığı dil devriminden sonra, ilk olarak ortaya konmuştur.

Bir yandan derleme işleri yeni eklemelerle sürdürülürken eksik görülen tarama işleri bu evrede yeniden ele alınmıştır[166].

Derleme ve tarama işlerinin yanısıra türetme yoluyle de yeni sözcüklerin yapılışı, Anayasa dilinin Türkçeleştirilmesi ve Türkiye Türkçesinin söz varlığını ortaya koyan bir sözlüğün yayımlanmış olması, dili arılaştırma çabalarının özellikle 1945'lerden sonra daha sağlam temeller üzerine oturmaya başladığını göstermektedir. Türk Dil Devrimi ürünlerinin topluma mal olmaya başladığı da genel yazı dilinde görülmektedir. Bunun için ortalama % 60 Türkçe sözcük kullanılmış olan gazete (haber) dilinden bir örnek verelim:

> *"Son sel felâketi hakkında şehrimize yeni malûmat gelmektedir. Bunlara göre 27/7/946 cumartesi günü saat 17 sıralarında Samsunun Havza istasyonu civarını ve bazı köyleri su basmıştır. Havzada büyük küçük 50 ev yıkılmış veya oturulmaz hale gelmiştir. İlçe dahilinde un fabrikası ve değirmenler kullanılmaz hale geldiği gibi elektrik santralı çamur içinde kaldığı için cereyan kesilmiştir. Biri demiryoluna, dördü İle aid olmak üzere beş köprü tamamen harab olmuştur. Alınan haberlere göre 11 kişi ölmüştür. Felâketzedeler, akraba ve dostlarının evlerine yerleştirilmiştir.*
>
> *Aynı gün Terme ırmağının taşması sonunda binlerce dekar ekili arazi su altında kalmış, bir kaç ev müstesna diğer bütün evleri su basmıştır. Mahsulâttan başka mal ve can kaybı yoktur.*
>
> *Bu yağmurlar dolayısıyle Çarşambadan geçen Yeşilırmak da yükselmiştir..."*[167].

d) 1950 – 1960 Yılları Arasındaki Durum

1940'lardan, özellikle 1945'lerden sonra daha sağlam temeller üzerinde yol almaya başlayan Türk Dil Devrimi, 1950 yılından sonra daha çok siyasal nedenlerle, zaman zaman amacından saptırılmak istenmiştir. İlk olarak yerlileştirme eyleminin öncüsü olduğu ve dilimizi bozduğu gerekçesiyle Türk Dil Kurumunun devletten aldığı ödenek önce azaltılmış, daha sonra da kaldırılmıştır. 1952 yılında, 1945'te Türkçeleştirilmiş bulunan Anayasa metni yürürlükten kaldırılarak yeniden "Teş-

[166] Türk Dil Kurumunun kurulmasından sonra toplanan derleme fişlerinin ürünleri –Tarama Dergisi hazırlanırken yararlanılmak bir yana bırakılırsa– ilk olarak *Söz Derleme Dergisi* (c. I, Istanbul, 1939; c. II, Istanbul, 1941; c. III, Istanbul, 1947) adlı yapıtla kullanıma sunulmuştur. Bundan başka A. CAFEROĞLU'nun *(Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* "Kars, Erzurum, Çoruh İlleri", Istanbul, 1942; *Anadolu Ağızlarından Toplamalar* "Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde İlleri", Istanbul, 1943; *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, Istanbul, 1944; *Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* "Malatya, Elâzığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş İlleri", Istanbul, 1945; *Kuzey Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* "Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve yöresi", Istanbul, 1946), Ö.A. AKSOY'un *(Gaziantep Ağzı*, c. I ve c. II, Istanbul, 1945; c. III, 1947), K.E. KÜRKÇÜOĞLU'nun *(Urfa Ağzı*, Istanbul, 1945) bu alanda yaptığı çalışmaların adı anılabilir. Tarama işlerinin eksik görülüp yeniden ele alınmasıyle hazırlanmış olan *Tanıklarıyle Tarama Sözlüğü* (c. I, 1943; c. II/1, 1945) de bu evrede yayımlanmıştır.

[167] Cumhuriyet, 1 ağustos 1946, sayı: 7888.

kilât-ı Esasiye Kanunu" metni yürürlüğe konmuş, böylece genel kullanım dili ile devlet dilinin ayrılmasına yol açılarak o güne kadar yapılan işler sıfıra indirilmek istenmiştir. Bu arada, daha önceki yıllarda Türkçe olarak okunmaya başlanan ezan, günümüzde de devam eden biçimiyle Arapça okunmaya başlanmıştır.

Siyasal düşünce ayrılıkları sonucunda yapılan bu tür köstekleme çabalarına karşın, 1950–1960 yılları arasında yabancı sözcüklerin sayısı dil devriminin başladığı yıllardaki orana yükselmemiştir. Ancak, 1945–1950 arasındaki oranda yerli sözcük kullanılmamıştır. 1946 yılında gazete (haber) dilinde genel olarak % 57 oranında Türkçe sözcük kullanılmışken, 1950–1960 yılları arasında yerli öğelerin % 51 oranında kullanılmış olması bu düşüncemizi kanıtlamaktadır. Oysa 1931 yılında yerli sözcüklerin oranı ancak % 35, Türk Dil Kurumunun kuruluşundan bir yıl sonra, 1933 yılında ise % 44'tür.

Anayasa dili dışında, Türkiye'de bu evredeki dil tutumunun daha çok bireysel çabalarla ilgili olduğu da gözden kaçmamalı; yazarların ve yayın organlarının kendi siyasal düşüncelerine uygun bir dil tutumu izledikleri ya da kimi zaman ana diline fazla özem gösterilerek yazılar kaleme alınırken kimi zaman da bu konuda titiz davranılmadığı, gelişigüzel ya da kaygısızca yazılar yazıldığı kabul edilmelidir. Bu yargı çeviri dili için de değişiklik göstermez. Yerli dil bilinciyle yapılan çevirilerde Türkçe sözcükler 1945–1950 arasındaki gibi, hatta daha yüksek oranda kullanılabilmektedir. Örneğin, 1958 yılında yayımlanan bir kitaptan aldığımız şu parçada, dilin 1970'lein Türkçesinden ne ayrılığı vardır?

> "*Demek ki, demin söylediğim ilkeyi içlerinde taşıyan ve bu ilkeyi en iyi koruyanlar bizim bekçilerimiz olacak. Her fırsatta hem kendileri, hem de toplum için en iyi olanı bulup yapmayı ödev bilecekler. Bunun için de onları çocukluklarından bu yana gözetliyeceğiz. Onları, bu ilkeyi unutmalarına, ya da değiştirmelerune yol açabilecek durumlara sokacağız; hangilerinin ödevlerini unutmadıklarını, kolay kolay aldanmadıklarını görürsek onları seçeceğiz, öyle değil mi?*".[168]

1950–1960 yılları arasında özen gösterildiğinde dörtle üçü, hatta daha fazlası yerli öğelerden oluşan bir Türkçe ile karşılaşılabilindiği gibi –bu konuda N. Ataç'ın Türkçeleştirme işinde çok titiz davrandığı, yabancı sözcüklerin dilimizde kullanılmasını istemediğinden kimi zaman derleme ve tarama sonucu elde edilen ürünleri, kimi zaman da kendi türettiği sözcükleri yazılarında kullanarak Türkçecilik konusunda ayrı bir çığır açtığı akla getirilmelidir– titiz davranılmadan ancak yarısı kadarı Türkçe olan yazılar ile de karşılaşılabilmektedir. Örneğin, aşağıda vereceğimiz yazıda yarıdan biraz fazla (% 56) Türkçe sözcük kullanılmıştır:

> "*Her insanın hayatta muvaffak olabilmesi, en fazla kabiliyetli olduğu sasahayı kendisine meslek olarak seçmesiyle mümkündür. Metotlu ve sabırlı çalışma, insan faaliyetinin, ancak şahıstan şahısa değişen kabiliyetlere uy-*

[168] Devlet, s. 162.

gun bir sahaya hasredilmesi veya yöneltilmesiyle istenilen semereyi verebilir. Bu ise kişinin kendisini kabiliyetine uygun bir işe vermesi, o sahayı kendisine meslek olarak seçmesidir. Ancak bu suretledir ki, başarısızlıklar azalacak, hayal kırıklığı, hayattan küsme ve sık sık vukuu bulan meslek değiştirmeler önlenecek, girdiği mektepte, kabiliyeti olmadığı derslere mecburen kendisini zorlayıp; kabiliyeti olduğu sahada büyük semereler verebilecek olan zekâsının, zoraki yaptığı bu tip işlerde tüketip heder etmenin önü alınacak, talebenin ilgisi dışındaki bu derslerle bir nevi mecburî uğraşmasından dolayı topyekûn okuma ve yükselme zevkinden mahrum kalarak kısa yoldan hayata atılmayı ve basit sahalarda kalmayı tercih etmenin önü alınmış olacaktır..."[169].

Ancak, geniş halk kitlelerine seslenen gazete (haber) dilinde Türkçe sözcüklerin oranında önceki yıllara göre düşme oluşu, hükümetin dil politikasının toplum üzerindeki büyükçe etkisini ortaya koymaktadır. Buna karşılık yabancı sözcüklerin dil devriminin başladığı yıllardaki orana yükselmemesi de Türk Dil Devriminin o yıllarda bile topluma mal olmaya başladığını göstermektedir, kanısındayız.

e) 1960 Yılından Sonraki Durum

27 mayıs 1960 devrimi ile Türkiye'nin cumhuriyet tarihinde başlayan yeni dönemi, ülkemize dil politikası bakımından da birtakım yenilikler getiren bir evre olmuştur. 1950–1960 yılları arasında hükümet aracılığıyle başlayan Türk Dil Devrimini köstekleme çabaları, 1960 yılından sonra ortadan kalkmış, siyasal devrimden hemen sonra, örneğin; *vekâlet, vekil, nafıa, ziraat, şahit,* v.b. gibi yabancı sözcükler yerlerini *bakanlık, bakan, bayındırlık, tarım, tanık,* v.b. gibi yerli sözcüklere bırakmıştır. Hükümet başkanı tarafından bakanlıklara gönderilen 28.1.1961 tarihli genelge ile Türkçe karşılıkları bulunan yabancı sözcüklerin kullanılmaması bildirilmiştir[170]. Yine aynı yılda (11.10.1961) yayımlanan bir başbakanlık genelgesiyle resmî yazışmalarda kullanılan sözcüklerin, ulusal devrim anlayışına uygun olarak Türkçe karşılıklarının kullanılması ve her kuruluşu ilgilendiren terimlerin bir an önce saptanması istenmiştir[171]. 1961 yılı Temmuz ayında kabul edilen yeni anayasa ile hukuk diliyle genel kullanım dili arasındaki ayrılık ortadan kaldırılmış, birçok Türkçe sözcüğün ve hukuk teriminin dilimizde yerleşmesine yol açılmış oluyordu. Türk Dil Devrimi tarihçesinde ayrı bir yeri olan Anayasanın Türkçeleştirilmesi, ilk kez 1945 yılında gerçekleştirilmiş, 1950–1960 arasınaki dönemde yeniden eski biçime dönülmüştü. 1961 yılında Anayasanın yeniden Türkçeleştirilmesi, dil devrimimizin önemli bir aşamasıdır.

---

[169] M. Nuri BAYHAN, *Meslek seçimi, Türk Düşüncesi*, c. II/12 (1.XI.1954).

[170] A.S. LEVEND, s.g.y., s. 488; Z. KORKMAZ, *Atatürk ve Dil Devrimi*, s. 76; *Türk Dil Kurumunun 40 Yılı*, Ankara, 1972, s. 104.

[171] Z. KORKMAZ, s.g.y., s. 76; *Türk Dil Kurumunun 40 Yılı*, s. 104 (bundan sonra bu yapıt 40 *Yıl* kısaltılmasıyle geçecektir).

1960 devrimini izleyen ilk yıllarda (1961 yılı ekim ayına kadar olan Millî Birlik yönetimi zamanında) Türkçe ve dil devrimi devlet tarafından büyük destek görmüş[172] ve önceki dönemde dil devriminin öncüsü olduğu düşüncesiyle kesilmiş olan Türk Dil Kurumunun ödeneği, devrimden sonra yeniden bütçeye konulmuştur. Türkçenin bu sürede devlet tarafından gördüğü destek, bir bakıma Türk Dil Devriminin ilk evresinde kazandığı devlet desteğine eşit denecek güçtedir. İki evre arasında, doğal olarak uygulama alanı ve yapılan işler bakımından büyük ayrılık vardır. Bu evrede, ilk evrede olduğu gibi Türkçenin söz varlığının yerlileştirilmesi işi değil, daha önceki yıllarda yerlileştirilmiş olup, uygulama alanında baltalanmış olan ve kullanılması istenmeyen Türkçe sözcüklerin, başta devlet adamları eliyle yeniden kullanım alanı bulması, buldurulması işi ön planda gelmekteydi. Dil devriminin ilk evresiyle bu evresi arasında, devletin desteğini kazanması bakımından benzerlik, dilin toplumsal gelişmelere koşut olarak geliştiği göz önünde bulundurulduğunda doğal karşılanmalıdır. Türkiye Cumhuriyetinin uluslaşma dönemini izleyen yıllarda gerçekleştirilen Türk Dil Devrimi devlet tarafından nasıl desteklenmişse, Türkçe 1960 siyasal devrimi ile oluşan ulusal gelişmeye de ayak uydurmuş ve devlet tarafından hemen hemen ilk evredekiyle eşit oranda ilgi görmüştür.

Daha sonraki yıllarda, dil devriminin ilerlemesiyle ilgili olarak devlet yönetimini ele alan hükümetlerin kendi dil anlayışlarına uygun genelgeler yayımladıkları ve düşüncelerini ortaya koyan açıklamalarda bulundukları[173], kimi zaman dil devrimi yanlısı kimi zaman da dil devrimi karşısında olanların iş başına gelmiş olmaları ve dil politikasını hükümet politikası durumuna getirmek istemelerine rastlanmaktadır. Ancak, dil devrimi karşısında olanların düşünceleri geniş halk kitlesini ve yayın organlarını hiçbir zaman 1950–1960 yıllarındaki kadar etkileyememektedir. Türk Dil Devriminin 40. yılını aştığımız şu yıllarda Türkçe, yabancı sözcüklerden oldukça arınmış, –tam olarak yeterli duruma gelmiş olmamakla birlikte– bir kültür dili olarak da epeyce yol almış görünmektedir. Bugün için söylenebilecek söz; Türk Dil Devriminin topluma mal olduğu yönünde olacaktır. Günümüzde genel yazı di-

[172] Bu konuda bkz. A.S. LEVEND, s.g.y., s. 488; Z. KORKMAZ, *Atatürk ve Dil Devrimi*, s. 76; 40 Yıl, s. 106; *Dil Devriminin 30 Yılı*, Ankara, 1962, s. 65–66.

[173] 9 temmuz 1963 yılında Millî Eğitim Bakanının dili yerlileştirme çabalarını desteklemeyi görev saydıklarını belirten açıklaması (40 Yıl, s. 114–115), Millî Eğitim Bakanlığının 7 aralık 1964 günkü Tebliğler Dergisinde yayımladığı lise ve ortaokullar yönetmeliğinin 85. maddesinde ortaokul ve liselerde "Arı Dili Yayma Kolu" kurulmasını öngörmesi (A.S. LEVEND, s.g.y., s. 506), 1967 yılı Mayısında bir Cumhuritet Senatosu üyesinin "Devlet dilindeki birliğin sağlanması" konusunda hazırladığı yasa önerisi (LEVEND, s.g.y., s. 516–518), 9 ekim 1971 tarihindeki başbakan yardımcısının yabancı sözcüklerin kullanılmaması yolundaki genelgesi (40 Yıl, s. 127) dil devrimini destekleyen davranışlara; 1967 yılındaki Millî Eğitim Bakanının dilde aşırılıktan sakınılmasını isteyen genelgesi (40 Yıl, s. 118) dil devrimi karşısında olan davranışa örnek gösterilebilir. Ayrıca Türk Dilini Koruma ve Geliştirme Cemiyetinin 1966 yılındaki bildirisinden (40 Yıl, s. 118), Milliyetçi Mukaddesatçı Kuruluşların 1968 yılındaki bildirisinden (40 Yıl, s. 119), aynı yılda Istanbul'daki Muallimler Birliğinin bildirisinden (40 Yıl, s. 119; LEVEND, s.g.y., s. 518–519), Kubbealtı Cemiyetinin bildirisinden (40 Yıl, s. 125), Millî Eğitim Bakanlığının 1969–1971 yıllarında yayımladığı 1000 Temel Eser dizisindeki dil tutumundan (40 Yıl, s. 124–125) dil devrimi karşısında olanların davranışlarıyle ilgili olarak söz edilebilir.

lindeki Türkçe sözcükler % 70'in üstüne çıkmış olup, % 80 Türkçe sözcük kullananların yazıları yadırganmamakta, % 90 oranında Türkçe sözcük kullanılabilmektedir[174]. 1972 yılı gazete (haber) dilinden aldığımız aşağıdaki örnekte kullanılan dil, bugün artık doğal karşılanmaktadır:

"*Millî Eğitim Bakanlığı, orta öğretimde tek dersten sınıfta kalan öğrencilere, bir sınav hakkı daha tanımıştır.*

Sınavlar, orta dereceli bütün okullarda 7 *ekim* 1972 *cumartesi günü yapılacaktır.*

Ortaokullarda 100 *bin, liselerde* 27–28 *bin öğrenci bu sınavdan yararlanacaktır.*

Millî Eğitim Bakanlığı bu konuda dün şu açıklamayı yapmıştır:

"*Orta dereceli bütün okulların birinci ve ikinci devrelerinin bütün sınıflarında* 1971–1972 *öğretim yılı yaz ve güz döneminde bir dersten başarısız duruma düşen öğrencilere bir sınav hakkı daha tanınmıştır.*

Bu sınavlar bütün okullarda 7 *ekim* 1972 *cumartesi günü yönetmelik esaslarına göre, okul müdürlerinin kuracakları sınav komisyonlarınca yapılacak ve değerlendirilecektir. Sınav sonuçları kesin olacak ve itiraz kabul edilmeyecektir.*"[175].

[174] 40 Yıl, s. 127.

[175] Cumhuriyet, 23 eylül 1972, sayı: 17292.

2- TÜRK DİL DEVRİMİNİN 40 YILI SONUNDA TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN YAZI DİLİ

a) Söz Varlığında Yerleşmiş Yeni Öğeler, Bunların Oranı

Türkiye Türkçesi, devrimin 40. yılı sonunda yabancı sözcüklerden oldukça arınmış ve kültür dili durumuna gelmeye başlamıştır. Dilimiz bu duruma gelinceye kadar önceki bölümde özetlemeye çalıştığımız üzere birçok aşamadan geçmiştir.

40 yıl sonunda, % 70'ten fazlasını yerli öğelerin oluşturduğu Türkiye Türkçesinin 1931 yıllarında ancak % 35'i yerli öğelerden oluşuyordu. Genel yazı dilinde ancak üçte birini yerli sözcüklerin oluşturduğu bir dilde öncelikle söz varlığından işe başlamak gerekmekteydi. Türk Dil Devriminin uygulanması işine de başlangıçta bu amaçla başlandı. Derleme ve tarama işlemleri sonucunda ortaya çıkarılan ve türetme yoluyle yapılan yerli sözcükler kullanım alanına sunuldu. Genel yazı dilinde -ki bunun için konuşma diline de yakın olan gazete (haber) dilini seçiyoruz- bu işlerin hemen sonuçları alınmaya başlandı. Öyle ki, 1933 yılında Türkçe sözcüklerin oranı % 44'e, 1936 yılında ise % 48'e yükselmiş oldu.

1940'lardan başlayarak daha olumlu temellere dayanan bir çalışma yoluna gidildiğinden, sonraki yıllarda dilimizdeki yerli öğeler daha da artmış, ayrıca Türkçe bir kültür dili olarak da yol almaya başlamıştı. 1941 yılında da % 48 oranında olan yerli sözcüklerin sayısı, 1946 yılında % 57'ye çıkmıştır.

1950'den 1960 yılına kadar olan on yıllık sürede, dilin siyasal politikaya araç edilmesi sonucunda, gazete (haber) dilinde de yerli birimlerin sayısında önceki yıllarla karşılaştırıldığında bir azalma göze çarpmakta, Türkçedeki yerli sözcüklerin sayısı yeniden % 51'e düşmektedir. Resmî dil açısından Türk Dil Devriminin duraklama, hatta gerileme evresi olarak kabul edebileceğimiz bu dönemde dil politikasının bireysel tutumlarla ilgili oluşundan, önceki bölümde söz etmiştik.

1960 yılından sonraki ilk yıllarda, devletin dil devrimini büyük çapta destek lemesi, sonraki yıllarda devrimin iyice oturmuş olması nedeniyle Türkçedeki yerli sözcüklerin sayısı artmış, 1961 yılında % 56, 1965 yılında % 60,5'e ulaşmıştır. 1970'-ten sonra ise bu oran % 70'i geçmiştir. Zaman zaman, içinde % 90 oranında yerli sözcük kullanılmış olan yazılara da rastlanmaktadır[176].

[176] Türkiye Türkçesinin devrimden bu yana gelişmesini sayıma dayanan bir araştırma ile daha önce incelemiştik. Bunun için bkz. K. İMER, *Türk yazı dilində dil devriminin başlangıcından 1965 yılı sonuna kadar özleşme üzerine sayıma dayanan bir araştırma*, Türkoloji Dergisi, c. V/1, 1973, s. 175–190. Ayrıca çeşitli yazarların kullandığı Türkçe sözcük oranı ile Kamus-ı Türkî ve Türkçe Sözlük (1974) ün söz varlığının sayıma dayanan karşılaştırması ve sayıma dayanan çeşitli sonuçlar için bkz. Ö.A. AKSOY, *Gelişen ve Özleşen Dilimiz*, Ankara, 1975. s. 86–97.

40 yıl içinde Türkçenin söz varlığındaki yerli öğelerin yüzde yüzden fazla bir artış göstermesi, devrimin başarı yolunda olduğuna kesin bir tanıktır. Türkçenin söz varlığında benimsenmiş olan sözcükler bakımından bir karşılaştırma yapılabilmesi için biri Türk Dil Devriminden iki yıl önce, öteki 1961 yılında çıkmış olan gazetelerdeki (haber) dilinden birer örnek verelim:

> "*Nihayet uzun hazırlıklardan sonra şehrimizde de intihap günü hulûl etti. Bugün sabahtan itibaren ilân edilecek yerlerdeki sandıkların başlarına gidecek müntehipler, reylerini istimale başlıyacaklardır. Dört sene müddetle intihap edilecek belediye azası için kanunda muayyen şeraiti haiz olanlar rey hakkına maliktirler.* 18 *yaşına gelmeyenler, Hukuku Medeniyeden sakıt olanlar, asker, jandarma, polis, zabit ve askeri memurlar intihabata iştirak edemeyeceklerdir* . . . ."[177].

1930 yılında yayımlanmış olan bu yazıda geçen *intihap, intihabat, müntehip, hulûl, rey, istimal, aza, şerait, sakıt, zabit, iştirak* gibi yabancı sözcükler yerlerini artık Türkçe karşılıklarına bırakmışlardır.

Vereceğimiz ikinci örnek, 1961 yılındaki gazetelerden birinin haber dilinden alınmıştır:

> "*Temsilciler Meclisi Anayasa'da bazı değişiklikler kabul etti. Temsilciler Meclisi, dünkü oturumlarında Millî Birlik Komitesinde bazı değişikliklere uğrayan Anayasa'nın* 45. *maddesini görüşmeye başladı. Saat* 19.30 *a kadar yaptığı üç oturumda* 25 *maddeyi sonuçlandırarak* 17 *sini kabul,* 8 *ini red etti. Değişik şekilleri ile ve komisyon raporuna uyularak benimsenmeyen maddeler arasında Cumhuriyetin niteliklerinin arasına millî yerine "milliyetçi" teriminin eklenmesi, milletvekili seçilmeye engel sebepler içindeki* 5 *yıldan fazla hapis cezasının* 3 *yıla indirilmesi* . . ."[178].

Bu yazı 1930'larda yazılmış olsaydı, ne *Anayasa, oturum, değişiklik, nitelik,* ne de *sonuçlandırmak, benimsemek, eklemek* sözcüklerini görebilirdik.

Dil devriminden sonra Türkçenin sözvarlığında yerleşmiş, tutunmuş olan sözcüklerde genel olarak şu özellikler göze çarpmaktadır:

1– Tutunan sözcükler genellikle anlam ya da yapı yönünden dilde yerleşik, bilinen öğeleri çağrıştıranlardır.

2– Dilin işlek ekleriyle türetilmiş olan sözcüklerin tutunma şansı daha büyük görünmektedir.

3– Tutunan öğelerin bir bölüğü geniş bir kullanış alanına sahip olanlardır.

4– Kullanma zorunluluğu bulunan öğeler tutunmaktadır.

Şimdi bunları sırasıyle açıklamaya çalışalım:

---

[177] Cumhuriyet, 5.10.1930, sayı: 2304.

[178] Ulus, 21.5.1961, no: 13550.

1– Tutunan sözcüklerde çağrışımın rolü büyüktür. İki kişi arasında konuşma işlemini inceleyen F. de SAUSSURE'e göre *sözcük*[179] dediğimiz şey iki yüzü olan bir varlıktır. Herhangi bir nesneyi düşünen kişinin zihninde onu yansıtacak "ses imajı" da hemen belirir. "Ses imajı", oynaklama sonucunda sese çevrilerek dinleyenin kulağından beynine geçer ve dinleyen kimsenin zihninde hemen o kavramı çağrıştırır.

Bir kavrama karşılık olmak üzere ortaya atılan sözcükler içinden tutunanlar da, genellikle dilde yerleşik bir kökü ya da bu kökten türemiş bir sözcüğü çağrıştıranlardır. Her sözcük belirttiği kavram ve yapısı, biçimi aracıyle türlü çağrışımlara yol açmaktadır[180]. Çağrıştırılan sözcük kavramın anlatımına yarıyorsa tutunma şansı daha da yükselmektedir. Örneğin, *duyuru* sözcüğü kök bakımından *duyurmak* eylemini çağrıştırmaktadır. *ilan, açıklama* sözcükleriyle anlam bakımından ilişkisi vardır. Ses ve yapı yönünden *bildiri, başarı, götürü,* v.b. gibi sözcükleri akla getirmektedir. *öğrenim* sözcüğü aynı kökten *öğrenmek*'i; anlam bakımından *bilgi edinme, tahsil*'i; ses ve yapı yönünden *öğretim, eğitim, pişirim,* v.b. gibi öğeleri çağrıştırmaktadır. *özlem* sözcüğü ise kök bakımından *özlemek, özleme*; anlam bakımından *görmek isteme, hasret*; ses ve yapı bakımından *yüklem, anlam* gibi sözcükleri çağrıştırmaktadır. Osmanlıcadaki 'mevkif' sözcüğünün yerini alan *durak* sözcüğü kök bakımından *durmak*'ı; anlam bakımından *bekleme, durma,* hatta *dolmuş, otobüs, taksi* gibi sözcükleri; ses ve yapı bakımından da *uyak, yutak, tutak, yatak* gibi sözcükleri çağrıştırmaktadır. *tutmak* kökünü çağrıştıran *tutum,* anlam bakımından *tutulan yol, politika, ekonomi* gibi kavramları akla getirmekte olup, *yudum, durum, doyum* sözcükleriyle ses ve yapı bakımından yakınlığı vardır. Kök, anlam, ses ve yapıları yönünden çeşitli sözcüklerin çağrışımına yol açan *duyuru, öğrenim, özlem, durak, tutum* gibi sözcükler tutunmuştur. Buna karşılık *uçku*[181] 'tayyare', *olut* 'emri vaki', *umaç* 'ümit' (Tar. Derg. İnd. inde 'amaç, emel, gaye, hedef'), *umay* 'emel' (Tar. Der. İnd. inde 'hüma' [kuş] 'meşime'), *uray* 'belediye', *ilbay* 'vali' (Tar. Derg. İnd. inde 'ilbaşı'), *ilçebay* 'kaymakam' gibi sözcükler dilimizdeki kavramları yeterince çağrıştırmadığından ve kavramları tam olarak karşılamayıp, karışıklığa yol açtıklarından tutunamamışlardır. Aynı biçimde *hatıra* kavramına karşılık olarak Cep. Kıl. II'de *andaç* ve *anı* (Cep Kıl. I'de *anmaç* sözcüğü de vardır) önerilmiş,

---

[179] SAUSSURE buna *dilsel belirti, dil belirtisi (signe linguistique),* kısaca *belirti (signe)* demektedir. Belirti (signe), bir kâğıdın iki yüzü gibi biribirine yapışık olan *kavram (concept)* ile *ses imajının (image acoustique)* birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. F. de SAUSSURE, *Cours de linguistique générale,* Paris, 1966, s. 97 ve öt.; D. AKSAN, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi,* Ankara, 1971, s. 24–27.

[180] Saussure bunun için *enseignement* (s.g.y., s. 173–175), Aksan *dindirme* sözcüğünü (s.g.y., s. 25–26) örnek olarak göstermektedirler.

[181] Cep Kıl. unda *tayyare* kavramına karşılık olarak *uçku* önerilmiş, *uçak* da 'hava alanı'na karşılık olarak bulunmuştu. Sonradan *uçak, tayyare* kavramını karşılamış ve tutunmuştur. *Uçku* ise genel dilde kaybolup gitmiştir. Tar. Derg. İnd. inde ise 'tayyare' için *uçkaç, uçkan, uçurtkaç* geçmektedir.

anı sözcüğü *anmak* kavramını en iyi biçimde çağrıştırdığı ve *–ı* gibi çok işlek bir ekle türetildiği için tutunmuştur[182].

2– Dilin işlek ekleriyle meydana getirilmiş sözcüklerin tutunma şansları daha büyük görünmektedir. Çünkü dilinişlek ekleriyle türetilmiş olan sözcükler sayıca çok olacağından, ses ve yapı yönünden çağrıştıracakları kavramlar da o kadar çok olacaktır. Bu nedenle dil devriminden sonra tutunan sözcükler için söylediğimiz özelliklerden birinci ve ikincisi biribirini bütünlemektedir.Türkiye Türkçesinde bir bölüğü dil devriminden sonra türetme yoluyle meydana getirilen, bir bölüğü de derleme ve tarama sonucunda elde edilen örneğin; *bildiri* 'tebliğ, tebligat, beyanname', *çeviri* 'tercüme', *başarı* 'muvaffakiyet', *öneri* 'teklif', *beğeni* 'zevk', *konu* 'mevzu', *kazı* 'hafriyat', *dayanışma* 'tesanüt', *özümleme* 'temsîl, temessül', *aşınma* 'itikâl', *danışma* 'müşavere', *çözümleme* 'tahlîl, analiz', *karma* 'muhtelit', *yalanlama* 'tekzîp' gibi sözcükler –i (–ı, –u, –ü) ve –me (–ma) gibi işlek olan yapım ekleriyle türetildiği için tutunmuştur. Aynı biçimde işlek olan –m (–ım, –im, –um, –üm) ekleriyle türetilmiş olan sözcüklerden *durum* 'vaziyet, hal', *izlenim* 'intıba', *oluşum* 'teşekkül', *işlem* 'muamele', *bilim* 'ilim', *onarım* 'tamir, tamirat'; –gı (–gi, –gu, –gü; –kı, –ki, –ku, –kü) ekiyle türetilmiş olan sözcüklerden *algı* 'idrak', *tutku* 'ihtiras', *etki* 'tesir', *tepki* 'aksülamel', *vurgu* 'savtî şedde', *bulgu* 'bulunan şey, bulma eylemi'; –ntı (–ıntı, –inti, –untu, –üntü) yapım ekiyle türetilmiş olan sözcüklerden *ayrıntı* 'teferruat. tafsilât', *saplantı* 'fikri sabit', *söylenti* 'şayia', v.b. gibi sözcükler de aynı nedenle tutunmuştur.

3– Tutunan sözcüklerden bir bölüğü geniş bir kullanım alanına sahip olanlardır. Bu sözcükler konuşma dilinde ve gazete dilinde de kullanılabildiğinden vc böylelikle genel dile mal olabildiğinden, daha çok tutunmaktadır. Çünkü genel dil sözcüklerinin kullanım alanı –terim niteliğinde olan sözcüklerin tersine– sınırlı değil, geniştir. Geniş bir kullanım alanına sahip olan sözcükler dilde daha çabuk ve kolay yerleşebilmektedir. Örn.: *durum* 'hal, vaziyet', *basın* 'matbuat', *etken* 'müessir, amil', *görev* 'vazife', *konu* 'mevzu', *ilişki* 'münasebet', *kurum* 'müessese', *ödev* 'vazife, vecibe', *olay* 'hadise', *süre* 'müddet', *yayın* 'neşriyat', *yetki* 'salâhiyet', *yorum* 'tefsir', *seçim* 'intihap', *öğrenim* 'tahsil', *oy* 'rey', *yarışma* 'müsabaka', *ilgi* 'alâka', *çevre* 'mu-

[182] R. ÖZDEM'in yazılarından (örn. *Tanzimattan beri yazı dilimiz*, Tanzimat 1, Istanbul, 1940, s. 859) rastladığımız *muhtıra* karşılığı olarak gösterilen *andaç*, Cep Kıl. II'de *andıç* olarak gösterilmektedir. Ayrıca yabancı sözcükler için önerilen birkaç karşılıktan kısa olan sözcüğün tutunmuş olması, kimi birimlerin yerleşmesinde kısalık etkeninin de rol oynayabileceğini akla getirmektedir. Örneğin Öz Türkçe Sözlük'ün Karşılıklar Kılavuzu (3. bölüm, s. 335 ve öt.) bölümünde geçen *bedbaht* kavramı için *mutsuz, karayazgılı; hatıra* için *anı, andaç; hikâye* için *öykü, anlatı; haysiyet* için *onur, özsevi; veraset* için *kalıtım, soyaçekim, cazibe* için *albeni, alım, çekicilik, çekim* gibi karşılıklardan bugün için kısa olanlarının *(mutsuz, anı, öykü, onur, kalıtım, alım, çekim)* yerleşmiş görünmesi, bu düşünceyi akla getirmektedir. Ancak bilindiği gibi, dilde ekonomi ilkesi, bu arada kısalık etkeni, dilde birtakım yerli ya da yabancı (Türkçede son zamanlarda *teşekkür etmek* yerine *mersi* sözcüğünün yerleşmekte olduğu hatırlanmalıdır) sözcüklerin yerleşmesine yol açarken, bir yandan da kimi sözcüklerin dilde yok olmasına yol açmaktadır. Bu konuda bilgi için bkz.: D. AKSAN, *Kelimelerin ölümü olayı...*, s. 98–99 (Brunot ve Bruneau ile E. Huuget'nin görüşleri), s. 100–101 (Türkçedeki örnekleri).

hit', *genel* 'umumî', *özel* 'hususî', *kural* 'kaide', *karşıt* 'zıt', *amaç* 'hedef', *eleştiri* 'tenkit', *başarı* 'muvaffakiyet', v.b. gibi sözcükleri gösterebiliriz.

4– Kullanım zorunluluğu bulunan sözcükler tutunmaktadır. Bunlar daha çok terim niteliğinde olup, kendi alanlarında kullanılma zorunluluğu bulunan öğelerdir. Örneğin, yasa zorunluluğu ile kullanılanlardan *anayasa* 'teşkilât-ı esasiye kanunu', *savcı* 'müddeiumumî', *duruşma* 'murafaa', *kovuşturma* 'takibat', *oturum* 'celse', *sanık* 'maznun', *tanık* 'şahit', *sorgu* 'istintak', *kamu* 'amme', *dokunulmazlık* 'masuniyet', *yasama dokunulmazlığı* 'teşriî masuniyet', *gensoru* 'istizah', *güven oyu* 'itimat reyi', *bakanlar kurulu* 'vekiller heyeti', v.b. gibi sözcüler ile askerlik alanında kullanılan *er* 'nefer', *subay* 'zabit', *yüzbaşı*, *binbaşı*, *yarbay*, *albay* 'miralay', *takım*, *bölük*, *alay tugay*, *kurmay*, *genel kurmay* ... gibi sözcükler tutunmuştur.

b) Tutunmamış Öneriler, Tutunmama Nedenleri

Türkiye Türkçesinde dil devriminden sonra ortaya atılan kimi sözcüklerin tutunmadıkları bilinmektedir. Tutunmayan önerilerde genel olarak şu özellikler dikkati çekmektedir:

1– Kök, anlam, ses ve yapı bakımından dildeki kavramları çağrıştırmayan ya da örneğin, yalnız kök bakımından sözcüğü çağrıştırıp anlam, ses ve yapı yönünden dilde var olan başka bir sözcüğü hatırlatmayan öğeler ile yabancı sözcükle anlatılan kavramı ayrıntılarıyle karşılamayan önerilerin tutunmadığı göze çarpmaktadır. Örnekler: *abay* 'dikkat', *azınç* 'dalâlet', *birge* 'ortak, müşterek', *etleç* 'şişman, mülâhham', *kurçak*[183] 'heykel', *ölük* 'cenaze', *örtünç* 'müphem', *sanay* 'muhayyile', *ölez* 'fani, ölümlü', *önüt* 'üstat', *tutav* 'işgal' ... gibi öneriler (bkz. Cep Kıl. I), bu nedenle tutunmamıştır.

2– İşlek olmayan ya da az işlek olan eklerle türetilen sözcüklerin işlek olan eklerle türetilen sözcüklere oranla daha az benimsendiği görülmektedir. Örneğin; –maç (–meç) yapım ekiyle türetilenlerden *almaç* 'âhize', *anmaç* 'anı, hatıra', *sıkmaç* 'kompresör, mis'ara', *soğutmaç* 'müberrit, soğutucu aygıt'[184]; –man (–men) yapım

[183] Cep Kıl. I'de geçen *kurçakçı* 'heykeltraş' için N. Ataç *oyukçu* sözcüğünü önermiştir (bkz. Y. Çolpan, *Ataç'ın Sözcükleri*, Ankara, 1963). Ancak, bu sözcük de heykeltraşın yaptığı işlerden yalnız bir tanesini içine aldığı, yani kavramı tam olarak karşılamadığı için tutunmamıştır.

[184] E. ÖZDEMİR, –maç (–meç) eki ile birlikte az işlek olan –daş (–deş), –cil, –men, –el, –enek, –t gibi öteki eklere de Türk Dil Devriminden sonra işlerlik kazandırıldığını söylemekte; –maç (–meç) eki ile yapılan sözcüklere *almaç* 'bir elektrik akımını alıp başka bir kuvvete çeviren aygıt', *demeç* 'önemli bir kimsenin herhangi bir sorun üzerine söyledikleri, beyanat', *dilmaç* 'bir dilden bir dile sözle çeviri yapan, bu işi meslek edinen kimse, tercüman', *ayırmaç* 'bir şeyi benzerlerinden ayırt etmeye yarayan durum ya da öğe, farika', *eğmeç* 'ok atılan yayın ve buna benzer eğri şeylerin biçimi, kavis', *emmeç* 'kendisine bağlanan bir kabın içindeki gazı seyreltmeye ya da sıkıştırmaya yarayan aygıt', *katışmaç* 'aynı cinstenolan şeylerin bitişip yapışmasından oluşan küme', *kazmaç* 'kazı makinesi, ekskavatör', *kurutmaç* 'mürekkebi kurutmak için kullanılan yumuşak, havlı kâğıt, kurutma kâğıdı ve bunun takılı bulunduğu baskı', *sarmaç* 'kadınların saçlarını kıvırmak için, sarıp sıkıştırdıkları açılır kapanır, küçük zıvana, bigudi', *sıkmaç* 'türlü erkeklerle yapılmış her çeşit sıkıştırıcı aygıt, kompresör', *soğutmaç* 'soğutucu aygıt, müberrit', *tutamaç* 'bir şeyin tutulup, çekilecek yeri' gibi sözcükleri örnek göstermektedir. Bkz. Türk Dili Dergisi, c. XXIV/239, 1971, s. 382–383. Bu az işlek ekle yapılan sözcüklerden *demeç* 'beyanat', genel dile mal olmuştur.

eki ile türetilmiş olanlardan *ökmen* 'hâkim', *oyman* 'nahhat', *öçmen* 'garazkâr', *sakman* 'muhafız', *kazman* 'hakkâk', *savaşman* 'muharip', *savgaman* 'müdafi', *uçman* 'tayyareci', *sökmen* 'safder, safşiken', *sözmen* 'natuk', ... tutunmamıştır. –man (–men) eki ile yapılan sözcüklerden *öğretmen* 'muallim', *uzman* 'mütehassıs', *okutman* 'Fr. lecteur', *seçmen* 'müntehip' gibi bir bölüğü ise tutunmuştur. Ancak işlekliği az olarak kabul edilen bu ekler ile yapılan sözcüklerin tutunma şansları, dilin işlek ekleriyle türetilenlerden daha az görünmektedir. Aynı biçimde, işlekliği az olarak kabul edilen –daş (–deş) eki ile türetilenlerin (örn.: *önürdeş* 'rakip', *şardaş* 'hemşehri', *taydaş* 'akran, arkadaş', *gizdeş* 'sır saklayan'), –ga (–ge) ile türetilmiş olanların (örn.: *kılga* 'fail', *önge* 'mani, mania', *önürtge* 'mürevvici efkâr', *örge*, *örgen* 'uzuv, aza, organ', *tecimge* 'ticarethane', *tutulga* 'ceride, zabıtname'), –ç (–aç, –eç) eki ile türetilmiş olanların (örn.: *üleç* 'taksim', *dizeç* 'satır', *olaç* 'hadise', ...) çoğu tutunmamıştır. Ancak –daş (–deş) eki ile yapılmış olanlardan *çağdaş* 'muassır', *özdeş* 'aynı' gibi birkaç tanesi ile –ga (–ge) eki ile yapılmış olanlardan *önerge* 'takrir', *sömürge* 'müstemleke' gibi birkaçı tutunabilmiştir.

3– Türkçe oldukları halde tanınmayan köklerden türetilen sözcükler ile yeniden canlandırılmak istenilen kimi ölmüş sözcüklerin de pek tutunamadığı görülmektedir. Çünkü zaman bunların çağrışım olanaklarını yok denecek kadar azaltmıştır. Ayrıca, bu tür sözcükler kimi zaman eskiden karşıladıkları kavramları da yeterince karşılayamamakta ya da zamanın değişmesi ile kavramlarda da değişme olabileceğinden, bu birimler tanınamaz duruma gelmekte, unutulmaktadır. Örn.: *aytmak* 'söylemek' (Cep Kıl. I'de *aytamak* 'hitap etmek') eylemi Türkiye Türkçesinin bugünkü durumunda tanınmadığından bu kökten yapılan sözcükler de tanınmamış ve tutunmamıştır: *ayta* 'hitabe, hutbe', *aytaç* 'hatip', *aytanç* 'muhatap', *aytar* 'muhabir', *aytaşma* 'muhataba', *aytışma* 'münazara, mübahase, münakaşa', *aytışmak* 'münakaşa etmek, mübahase etmek, tartışmak' (Cep Kıl. I) örneklerinde görüldüğü gibi. Aynı durum *beti*, *betik* '1– varaka, 2– mektup, name, 3– tahrirat, tezkere', (Cep Kıl. I) için de söz konusudur. Bu sözcükten yapılan *betikler* 'evrak', *betimen* 'kâtip, sekreter'[185], *betimenlik* 'kitabet, sekreterlik', *betke* 'makale' gibi birimler ile *yekebeti* 'vekâletname', *yılbeti* 'salname', *çağbeti* 'takvim', *baylavbeti*, *örükbeti* 'şartname', *savbeti* 'iddianame', *tutsubeti* 'vasiyetname' gibi bileşik sözcükler de tutunmamıştır. Bunlardan başka *balığ* 'şehir', *dirim* 'hayat', *bayık* 'muhakkak, şüphesiz', *berk* 'hasîn, rasîn, metîn, mersus', *od* 'ateş', *sin* 'kabir, mezar', v.b. gibi eski sözcükler de tutunmamıştır.

4– Yayılma olanağı bulamadığı için birtakım yeni öğelerin tutunmadığı görülmektedir. Bunlar genellikle *bulduru* 'fihrist', *bulman* 'muhteri, mucit', *salım* 'taaddi, tecavüz, taarruz', *sürel* 'daimî, berdevam, paydar', *tutu* 'rehin', *türel* 'hukukî', *uyurmak* 'itaat etmek, imtisal etmek', *uygutlamak* 'tatbik etmek', *tasınlamak* 'tahmin etmek', *ilenç* 'beddua', *ırlam* 'sürud, terane', v.b. gibi genel dilde kullanım alanı bulamayan sözcüklerdir.[186]

[185] Türk Dil Kurumu bu kavram için *yazman* sözcüğünü önermiş ise de sözcük Kurumun kendi bünyesi dışında pek fazla yayılma olanağı bulamamış, genel dilin malı olamamıştır.

[186] Bu bölümde verdiğimiz örnekler Cep Kıl. ndan alınmıştır.

c) Terimler Konusu

Terimlerin Türkçe sözcüklerden yapılması konusundaki kesin düşünceler dil devrimiyle birlikte ortaya çıkmaktadır.

Birinci Türk Dil Kurultayıyla birlikte Türkçenin terim sorununa değinilmeye başlanmış[186], daha çok Arapça sözcüklerle anlatılan kavramların Türkçe terimlerle anlatılması önerilmişti. Ancak bu işin nasıl yapılacağı konusunda –kişisel bir iki görüş dışında– kesin kararlar alınamamıştı. İlk Türk Dil Kurultayında Fuat Bey (Köseraif) halk dilinin öneminden söz ederken aydın zümrenin bilmediği, terim olarak kullanılabilecek birçok sözcüğün Anadolu ağızlarında bulunduğunu belirtmiş, örnekler vermişti[187]. Hüseyin Cahid Bey Türkçedeki terimler konusunun zamana bırakılamayacağını belirttikten sonra şu çalışma ilkesini önermiştir: "Bugün alışkın olduğumuz Türkçeden alışkın olduğumuz tarz ve şekilde ıstılah bulmak kabilse onları kabul etmeli. Bulamadıklarımızı da Avrupanın filan veya filan dilinden değil, Latin ve Yunan köklerinden kendi telâffuz ahengimize göre almalıdır"[188]. Aynı Kurultayda konuşan İhsan Bey, kök ve eklerinin zenginliği dolayısıyle terim yaratmaya dünyanın en elverişli dili elimizde bulunduğundan, bu derin ve zengin kaynaktan yararlanarak bütün çağdaş gereksinmeleri karşılayabilecek yüksek bir bilim dili yaratmanın, günün konuyle ilgili kişilere düşen bir görev olduğundan söz etmiştir (s.g.y., s. 388).

Birinci Türk Dil Kurultayında seçilen Merkez Heyeti, çalışma kollarını kurmuş ve Lûgat–Istılah kolu başkanlığına Celâl Sahir'i seçmiştir. Kol, çalışma programındaki esaslara göre on altı uzmanlık bölümüne ayrılmıştı. Bunlar felsefe, matematik, gökbilim, yerbilim, fizik, biyoloji, ruhbilim, tarih, toplumbilim, dilbilim, estetik ve güzel sanatlar, spor ve oyunlar, askerlik, hükümet örgütü,ulaşım ve taşıma, teknik ve el sanatları ile ilgili idi. Bu bölümler ilk iş olarak, kendi uğraşacakları alanın Fransızca ve Osmanlıca olarak –gerektiğinde Yunanca, Latince, İngilizce ve Almancası da göz önünde bulundurulmuştur– terim kadrolarını saptamışlardır. Her bölümün hazırladığı terim kadroları listeler halinde bastırılarak uzman ve öğretmenlere dağıtılmış ve listelerdeki terimlere Türkçe karşılıklar bulunması istenmiştir. Terim merkezince ilk ve orta öğretimde okutulan derslerle ilgili olan terimlerin ön sıraya alınması ve öncelikle bunlara karşılık düşünülmesi kabul edilmiştir. Böylelikle terim çalışmaları *okul terimleri (mektep ıstılahları)* ve *uzmanlık terimleri (ihtisas ıstılahları)* olarak iki bölüme ayrılmıştır[189]. Uzmanlık terimlerinden askerlikle ilgili olanlardan kararlaştırılmış olanların bir bölüğü örnek olarak Türk

[186] Örneğin, Raifpaşazade Fuat Bey *(Birinci Türk Dil Kurultayı, Tezler Müzakere Zabıtları*, Istanbul, 1933, s. 216 ve öt.), Hüseyin Cahit Bey (s.g.y., s. 270 ve öt.) Reşat Nuri Bey (s.g.y., s. 362 ve öt.), İhsan Bey (s.g.y., s. 382 ve öt.) konuşmalarında terim sorununa değinmişlerdir.

[187] Bkz. *Birinci Türk Dil Kurultayı, Tezler Müzakere Zabıtları*,s. 221–222.

[188] s.g.y., s. 278.

[189] Terimlerin Türkçeleştirilmesi yolundaki bu çalışmalar için bkz. *İkinci Türk Dil Kurultayı* 1934, *Müzakere Zabıtları ve Tezler* (Bunlar Türk Dili dergisinin 8, 11, 12, 14. sayılarına toplanmıştır). s. 29–33.

Dili Tetkik Cemiyeti Bülteninin –bugünkü Türk Dili dergisi– yedinci sayısında basılmıştır.

İkinci Türk Dil Kurultayına sunulan terim kurulunun tutanağında; bütün terimlerin Türkçe kökler ve eklerle yapılmasının, ancak kesin zorunluluk durumunda Batı'da kullanılan birtakım bilim ve teknik terimlerin yaşayan dillerden değil, bu dillere temel olan eski dillerdeki ses bilgisinin Türk dilbilgisine göre saptanmasının uygun görüldüğü belirtilmekte, Türkçe terimlerin en kısa zamanda okul kitaplarına girmesi işinin seçilecek Genel Merkez Kurulunca önemle dikkate alınması istenmektedir[190].

Üçüncü Türk Dil Kurultayına sunulan çalışma programının terim çalışmaları bölümünde de "1– İlk ve orta tahsil ders terimleri tamamlandıktan sonra, bütün karşılıkları bir yandan yeni Dil Teorisinin verimlerine ve yeni Türk gramerinin kelime teşkil kanunlarına, bir yandan da okullarda okuyan Türk çocuklarının en az zaman ve zahmetle en çok bilgi elde edebilmeeleri gayesine göre, son defa gözden geçirerek kararlaştırmak, 2– Üniversite, yüksek tahsil ve ihtisas terimlerini tamamlıyarak bunların karşılıkları üzrine esaslı karar almak ve böylece modern Türk ilmine yeni bir inkişaf sahası açmak, 3– İlk ve orta tahsil terimleriyle ihtisas ve üniversite terimleri arasını bağlıyarak esaslı tedbirleri kararlaştırmak"[191] maddeleri yer almaktadır. Bundan sonra Türk Dili dergisinin birleşik 23–26. sayılarında yayımlanan ilk ve orta öğretim ile ilgili matematik, fizik, mekanik, kimya, biyoloji, zooloji, bitkibilim, yerbilim terimlerinin listesi[192] dil devriminden sonra o zamana kadar uygulanan programın aşağı yukarı ilk ürünü olması bakımından değer taşımaktadır. 1941 yılında ilk ve orta öğretimde kullanılan, daha çok fen dersleri terimlerinin (gökbilim, biyoloji, bitkibilim, coğrafya, fizik, yerbilim, kimya, matematik, zooloji) Türkçe karşılıklarını vermek amacıyle Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan *Türkçe Terimler Cep Kılavuzu* (Istanbul, 1941) ile yeni terimler devlet eliyle öğrenim kurumlarına sokulmuş oluyordu.

Dördüncü Türk Dil Kurultayına sunulan terim komisyonu raporunda; "1– Terimlerin Türkçesini aramak veya yapmak esastır, 2– Türkçe karşılığı bulunamadıkça veya yapılamadıkça mevcut terimler kullanılır, 3– Yabancı dillerden alınacak olanlar "uluslararası" kavramına giren terimlerdir"[193] biçiminde üç madde ile bu konudaki görüşler açıklanmıştır.

Böylelikle Üçüncü Türk Dil Kurultayından başlayarak üzerine önemle eğilinmeye başlanılan özellikle ilk ve orta öğretim terimleri sorunu yavaş yavaş çözümlenmeye başlamıştı. Dilbilgisi, coğrafya ve felsefe terimlerine Türkçe karşılıklar önerilmesi, daha önceki yıllarda yayımlanmış olan fen bilgisi terimlerini tamamlamaktaydı. Böylece okul terimleri konusunda büyük yollar alınmış oluyordu.

---

[190] Bkz. *İkinci Türk Dil Kurultayı* 1934, s. 93.

[191] Bkz. *Üçüncü Türk Dil Kurultayı* 1936. *Tezler Müzakere Zabıtları*, Istanbul, 1937, s. 497.

[192] Türk Dili, Türkçe–Fransızca Belleten (Bulletin publié par la société linguistique Turque), No: 23–26, İlkteşrin, 1937, Istanbul, 1938, s. 380.

[193] Bkz. *Dördüncü Türk Dil Kurultayı* 1942, *Toplantı Tutulgaları Tezler*, Istanbul–Ankara, 1943, s. 80.

Beşinci Türk Dil Kurultayı ile birlikte başlangıçta ikinci planda ele alınması kararlaştırılan uzmanlık terimleri ele alınmaya başlanmış, yüksek öğrenim terimlerinin Türkçeleştirilmesi konusuna eğilinmiş, bunları bir an önce işleyip kesin sonuçlara varabilmek için Dil Kurumu ile Istanbul Üniversitesi arasında hemen işişbirliği kurulması uygun görülmüştür[194]. Yapılan çalışmalar sonunda bitkibilim (1948), dirilbilim (1948), türe (1948), edebiyat ve söz sanatları (1948), teknik (1949), tarını (1949), dilbilim (1949) terimleri sözlükleri yayımlanmıştır.

Terim sorunu özellikle 1940–1950 yılları arasında titizlikle ele alınmış ve birçok terim yerlileştirilmiştir. Ondan sonraki yıllarda genel olarak bu alanda yapılan işlerin değerlendirilmesi üzerinde durulmuş, yeni bir terimin nasıl yapılacağı konusundaki görüşler ile önceden yapılıp türetme ilkelerine aykırı olan terimlerin yeniden gözden geçirilmesine yer verilmiştir[195]. Yedinci Türk Dil Kurultayında (1954) terim kurulunun raporunda ortaya konan ve ondan sonraki kurultaylarda buna bağlı kalınacağı tekrarlanan yeni bir terimin nasıl yapılacağı konusu, Türk Dil Kurumunun terim tutumunu açıklaması bakımından dikkate değerdir. Bu nedenle bunu olduğu gibi veriyoruz:

"1– İlk önce terimleri konulacak bilim ya da teknik konusunun uzmanı bir liste yapar.

2– Uzman terimin bilimdeki ya da teknikteki anlamı ne olduğunu açıklar.

3– Halk dilinde bu anlamı karşılayabilecek olan sözler araştırılır. En uygun görülen söz terim olarak seçilir.

4– Halk dilinde uygun bir karşılık bulunamazsa yine halk dilinde anlama uygun kökler aranır. Bunlar arasında da en güzeli kök olarak seçilir.

5– Bu kök terim kılığına sokulacaktır, bu köke bir ek aranır.

6– Bu ekin en canlı, en verimli bir ek olması istenir.

7– Üretilen terimin gövdesi ile anlamının bağdaşması istenir.

8– Üretilen terimin estetik değer taşıması da istenir. Üretilen terim dar ankete (bilim, teknik uzmanlarına) verilir.

9– Gelen karşılıklar yine ilk uzmanla birlikte Terim Kolunda incelenir.

10– İşlenen liste geniş ankete (bu terimleri kullanabilecek olan öğretmenlere, yazarlara, sanatçılara, zanaatçılara) verilir.

11– Gelen karşılıklar yine ilk uzmanla Terim Kolunda incelenir.

12– Son biçimini alan terim listesi Yürütme ve Yönetim Kurullarından geçirilir.

---

[194] *Beşinci Türk Dil Kurultayı* 1945, *Birleşimler Tutanaklar Tezler*, Istanbul, 1946, s. 103.

[195] Türk Dil Kurumu tarafından yapılan terimler Millî Eğitim Bakanlığı tarafından kabul edilip kullanıldığı halde felsefe terimlerinde durum böyle olmamıştır. Bakanlık kendiliğinden bir kurul kurarak Türk Dil Kurumu tarafından önceden hazırlanmış olan felsefe terimlerinin bir bölüğünü değiştirmiş, Türkçenin yerlileştirilmesine uygun olmayan bir düşünce ile % 42 oranında yabancı terimin Türkçeye girmesine yol açmıştır. Bu konuda bilgi için bkz. *Yedinci Türk Dil Kurultayı* 1954, Ankara, 1955, s. 80.

13– Kesinleşen terimler Terim Sözlükleri olarak basılıp yayılır" *(Yedinci Türk Dil Kurultayı* 1954, s. 78–79).

Sonraki yıllarda bu doğrultuda çalışmalar sürdürülmüştür. Verimli çalışmalar sonucunda okul terimlerinin Türkçeleştirilmesi işi aşağı yukarı sonuçlanmış, uzmanlık terimlerinin birçoğuna da yerli öğelerden oluşmuş karşılıklar bulunmuştur. Ancak bilim ve özellikle teknik alanındaki terimler sorunu yeterince çözümlenememiştir. Teknik alanındaki terimler şimdiki durumuyle güçlü bir sorun olarak karşımızda bulunmaktadır. Bu biçimiyle de kolay çözümlenecek nitelikte görünmemektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri de günümüzde bilim ve özellikle teknik alanındaki gelişmelerin, dilin yetişemeyeceği kadar hızlı olmasıdır.

d) Terimlerin Türkçeleştirilmesinde Tutulan Yollar

Genel olarak terimleri Türkçeleştirmede tutulan yollar, genel dil sözcüklerini yerlileştirmede tutulan yollardan ayrı değildir. Yabancı sözcükle anlatılan kavrama Türkçe kök ve eklerden karşılıklar yaparak *(türetme yolu)*, yabancı sözcüğün anlamını Türkçeye çevirerek *(çevirme yolu)*, eskiden yazı dilinde bulunan, ancak sonradan yalnız halk dilinde kullanılmış olan sözcükleri yeniden kullanılır duruma getirerek *(yeniden kullanılır duruma getirme)* ve genel dil sözcüklerini terim olarak kullanma *(genel dil sözcüklerinin terimleştirilmesi)* yollarıyle terimler Türkçeleştirilmiştir[196].

1– Türetme Yolu: Dil devriminin en verimli yollarından olan bu yöntem ile birçok kavram yerli sözcüklerle anlatılır duruma gelmiştir. Başta okul terimleri olmak üzere uzmanlık alanındaki birçok terim de Türkçe kök ve eklerden yapılan yeni sözcüklerle anlatım bulmuştur. Orta öğretim matematik terimlerinin büyük bir bölümü bu yol ile Türkçeleştirilmiştir. Örnekler: *açı* (Osm. *zaviye*; Fr. *angle*), *açıortay* (Osm. *munassıf, nâsıf*; Fr. *bissecteur –trice)*, *içters açı* (Osm. *dâhilen mütebâdil*; Fr. *alterne interne)*, *dışters açı* (Osm. *haricen mütebâdil*; Fr. *alterne extern)*, *dik açı* (Osm. *zaviye-i kaime*; Fr. *angle droit)*, *dar açı* (Osm. *zaviye-i hadde*; Fr. *angle aigu)*, *üçgen* (Osm. *müselles*; Fr. *triangle*, Lat. *Triangulum)*, *dörtgen* (Osm. *zu-erbaat-üladlâ*'; Fr. *quadrangle)*, *beşgen* (Osm. *muhammes*; Fr. *pentagon)*, *altıgen* (Osm. *müsed-*

[196] Ö. BAŞKAN, *Terimlerde özleşme sorunu* (TDAY Belleten 1973–1974, s. 173–184) adlı yazısında sözcük ve terim üretme yollarını şöyle vermektedir:

"Batılı yabancı terimleri karşılama

Yakıştırma işlemi ile	okul (= ekol), terim (= term)
Çevirme işlemi ile	toplumbilim, Ortak Pazar
Kavram aktarma işlemi ile	baş-parmaklılar (= primatlar)
Eski sözcükleri canlandırma	
Olduğu gibi alarak	şölen
Yeni anlam yükliyerek	ödül
Yeni sözcükler üretme	
Karma yoluyle	insaymun (= insan/maymun arası yaratık)
Uydurma yoluyle	zıbıst, cuk
Benzetme yoluyle	dolmuş, biriz
Birleştirme yoluyle	atmasyonca, aşkoloji" (s. 177).

des; Fr. *hexagon)*, ..v.b., *eskenar üçgen* (Osm. *müselles-i mütesaviy-ül-adlâ*; Fr. *triangle équilatéral)*, *ikizkenar üçgen* (Osm. *müselles-i mütesâviy-üs-sakeyn*; Fr. *triangle isocèle)*, *denklem* (Osm. *muadele*; Fr. *équation)*, *iki bilinmeyenli denklem* (Osm. *iki meçhullü muadele*; Fr. *équation à deux inconnus)*, *birinci dereceden iki bilinmeyenli denklem* (Osm. *derece-i ulâdan iki meçhullü muadele*; Fr. *équation de premier degré à inconnus)*, *bilinen* (Osm. *ma'lûm*; Fr. *connu)*, *bilinmeyen* (Osm. *meçhul*; Fr. *inconnu)*, *en büyük ortak tam bölen* (Osm. *kasım-ı müşterek-i azam*; Fr. *plus grand commun diviseur)*, *en küçük ortak kat* (Osm. *misl-i müşterek-i asgar*; Fr. *plus petit commun multiple)*, *izdüşüm*, *izdüşümü* (Osm. *irtisâm*; Fr. *projection)*, *dikey* (Osm. *amudî*; Fr. *perpendiculaire)*, *düşey* (Osm. *şakulî*; Fr. *vertical)*, *yatay* (Osm. *ufkî*; Fr. *horizontal)*, *dört işlem* (Osm. *â'mal-i erbaa*; Fr. *quatres opérations)*, *çarpanlara ayırma* (Osm. *mazrubata tefrik*; Fr. *mise en facteur)*, *orantı* (Osm. *tenâsüp*; Fr. *proportion)*, *doğru orantılı* (Osm. *mebsuten mütenasip*; Fr. *proportionel directe)*, *ters orantılı* (Osm. *ma'kûsen mütenasip*; Fr. *inversement proportionnel)*, Biyoloji terimlerinden *alyuvar* (Osm. *küreyve-i hamra*; Fr. *globule rouge*; *érythrocyte*, *hématie)*, *akyuvar* (Osm. *küreyve-i beyza*; Fr. *leucocyte)*, *doku* (botanik ve zooloji terimi olarak da kullanılır. Osm. *nesic*; Fr. *tissu)*, *oniki parmak bağırsağı* (Osm. *mia-i isna aşer*; Fr. *duedénum*, zooloji terimi olarak da kullanılır), *toplardamar* (Osm. *verid*; Fr. *veine)*, *atardamar* (Osm. *şiryan*; Fr. *artère)*, *dolaşım* (Osm. *deveran*; Fr. *circulation)*; botanik terimlerinden *emici tüyler* ya da *emici kıllar* (Osm. *eş'ar-ı mumassa*; Fr. *poils absorbants)*, botanik, biyoloji, zooloji, kimya terimi olarak kullanılan *özümleme*, *özümlenme* (Osm. *temsîl*, *temessül*; Fr. *assimilation)*, zooloji ve biyoloji terimi olarak kullanılan *başkalaşma* (Osm. *istihâle*; Fr. *métamorphose)*, birçok alanda (biyoloji, zooloji, coğrafya, tarım) kullanılan *asalak* (Osm. *tufeylî*; Fr. *parasite*), zooloji terimlerinden *çokayaklılar –bacaklılar* (Osm. *zat'ül-ercül-ül-kesîre*; Fr. *myriapodes*, *myriopodes*; Yun. *Myriapoda)*, *içgüdü* (Osm. *sevk-i tabiî*; Fr. *instinct)*, *içsalgı bezi* (Fr. *glande endocrine*, *glande à sécretion interne)*[197], yerbilim terimlerinden *yanardağ* (Osm. *bürkan*; Alm. *Vulkan*; Fr. *volcan*; İng. *volcano)*, *tortulaşma* (Osm. *teressüp*; Alm. *Sedimentation*; Fr. *sédimentation*; İng. *sedimentation)*, *kıvrım* (Osm. *iltivâ*; Alm. *Falte*; Fr. *pli*; İng. *fold)*, *aşınma* (Osm. *itikâl*; Alm. *Abtragung*; Fr. *érosion*; İng. *erosion)*, *yer kayması* (Alm. *Sekrich*; Fr. *déplacement des débris superficiels*; İng. *creep)*, *dikit* (Alm. *Stalagmit*; Fr. *stalagmite*; İng. *stalagmit)*, *sarkıt*, *damla taşı* (Alm. *Tropstein*; Fr., İng. *stalectite)*[198], v.b. yabancı sözcükle anlatılan kavrama yerli öğelerden karşılıklar yapılması, türetilmesiyle oluşturulmuştur.

2– Çevirme yolu: Bu yol ile de, eskiden yabancı sözcüklerle anlatılan birçok terim Türkçe sözcüklerle anlatılır olmuştur. Bunlar kavramın anlatımına yarayan yabancı sözcüğün anlamının Türkçeye çevrilmesiyle yapılan terimlerdir. Örnekler:

[197] Buraya kadar verdiğimiz terimlerin Osmanlıca ve Fransızca karşılıkları Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Orta Öğretim Terimleri Kılavuzu (Ankara, 1963) adlı yapıttaki yazılışlarıyle alınmıştır.

[198] Yerbilim terimlerinin Osmanlıca ve batı dillerindeki karşılıkları H.N. PAMİR ve Ö. ÖZTUNALI tarafından hazırlanan Yerbilim Terimleri Sözlüğünden (Ankara, 1971) alınmıştır.

gelgit [coğr., astr.] (Osm. *medd ü cezir*; Fr. *va et vient*, Orta Öğr. Ter. Kıl.), *eşsıcaklı* [coğr., fiz., astr.] (Osm. *mütesâviy-ül-harâre*; Fr. *isothèrme*, Orta Öğr. Ter. Kıl.), *eşyağış eğrileri* [coğr.] (Osm. *mütesâviy-ül-matar münhanileri*; Fr. *isoyètes –courbes–*, Orta Öğr. Ter. Kıl.), *eşyükselti eğrileri* [coğr.] (Osm. *mütesâviy-üt-tereffu' münhanileri*; Fr. *isobasses courbes–*, Orta Öğr. Ter. Kıl.), *yerçekirdeği* [jeol.] (Alm. *Erdkern*; Fr. *noyau terrestre*; İng. *earth's core, nucleus*; Osm. *nüve-i arz*, Yerbilim Ter. S.), *yerkabuğu* [jeol.] (Alm. *Erdkruste*; Fr. *écorce terrestre, croûte terrestre*; İng. *earth's crust*; Osm. *kışr-ı arz*, Yerbilim Ter. S.), *bağıl nem* [astr., soğr.] (Alm. *relative Feuchte, relative Feuchtigkeit*; Fr. *humidité relative*; İng. *relative humidity*, Gökbilim Ter. S.), *gezegen* [astr.] (Alm. *Planet*; Fr. *planète*; İng. *planet*; Osm. *seyyâre*, Gökbilim Ter. S.), *yıldız ışığı* [astr.] (Alm. *Sternlicht*; Fr. *lumière stellaire*; İng. *star light*; Osm. *ziyâ-yı kevkeb*, Gökbilim Terimleri S.), *ısıölçer* [fiz.] (Fr. *calorimètre*, Orta Öğr. Ter. Kıl.), *basınçölçer* [fiz.] (Osm. *mikyâs-ı hava*; Fr. *baromètre*, Orta Öğr. Ter. Kıl.), *dış pazar* [coğr.] (Fr. *marché extérieur*, Orta Öğr. Ter. Kıl.), *içdeniz* [coğr., jeol.] (Fr. *mer intérieur*, Orta Öğr. Ter. Kıl.), v.b.

3– Yeniden kullanılır duruma getirme: Eskiden yazı dilimizde de kullanılan, ancak sonradan yalnız halk dilinde kullanılır olan ya da unutulmuş olan sözcüklerin yeniden yazı diline mal edilip terim olarak kullanılmasıdır. Örnekler: *batı* [coğr., astr.] (Alm. *Westen, West*; Fr. *ouest*; İng. *West*; Osm. *garb*, Gökbilim Ter. S.), *doğu* [coğr., astr.] (Alm. *Osten, Ost*; Fr. *est*; İng. *East*; Osm. *şark*, Gökbilim Ter. S.), *kuzey* [coğr., astr.] (Alm. *Norden, Nord*; Fr. *nord*; İng. *North*; Osm. *şimal*, Gökbilim Ter. S.), *güney* [coğr., astr.] (Alm. *Süden, Süd*; Fr. *sud*; İng. *South*; Osm. *cenûb*, Gökbilim Ter. S.), *yıldız* [astr.] (Alm. *Stern*; Fr. *étoile*; İng. *star*; Osm. *kevkeb, necm*, Gökbilim Ter. S.), *dolunay* [astr.] (Alm. *Vollmond*; Fr. *pleine lune*; İng. *full moon*; Osm. *bedr*, Gökbilim Ter. S.), *akarsu* [coğr.] (Osm. *ma-i câri*; Fr. *eau courante*, Orta Öğr. Ter. Kıl.), *ılıman* [*iklimler*, coğr.] (Osm. *akâlim-i mutedile*; Fr. *climats tempérés*, Orta Öğr. Ter. Kıl.), *basınç* [coğr., fiz.] (Osm. *tazyik*; Fr. *pression*, Orta Öğr. Ter. Kıl.), *omurga* [biy.] (Osm. *amûd-ı fıkarî*; Fr. *vertébrale* [*colonne–*], Orta Öğr. Ter. Kıl.), *kuyruksokumu* [*kemiği*, biy.] (Osm. *azm-ı aciz*; Fr. *sacrum*, Orta Öğr. Ter. Kıl.), *önkol* [biy.] (Osm. *saît*; Fr. *avant-bras*, Orta Öğr. Ter. Kıl.)[199], v.b.

4– Genel dil sözcüklerii terim olarak kullanma: Bu yol genel dilde kullanılan birtakım sözcüklerin aynı zamanda terim niteliğinde kullanılması yoludur. Örnekler: *çap* (1– [mat.] Bir çemberin merkezinden geçerek iki noktasını birleştiren doğru, kutur: topun çapı. Merminin çapı. 2– Hacim, cüsse: İri çapta bir adam. 3– Değer veya ölçü: Bu çapta bir eser. 4– Bina veya arsanın boyutlarını ve sınırlarını gösteren harita [T.S.]), *sonsuz* (1– [mat.] Sonu olmayan, her niceliği aşabilen değişken nicelik. 2– [fels.] Bitimsiz [T.S.]), *eşit* (Belli bir bakımdan birbirinden ne artık ne eksik olmayan iki veya daha çok şeyler, müsavi: Bu iki denk ağırlıkça eşittir [T.S.]

[199] Cumhuriyet döneminde yeniden canlandırılan öğeler konusunda daha çok örnek için bkz. C. DİLÇİN, *Cumhuriyet döneminde yeniden canlandırılan Türkçe sözcükler*, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı, Ankara, 1974, s. 100–103.

Ayrıca matematik terimi olarak da aynı anlamda kullanılır), *doğru* (1– Bir ucundan öbür ucuna kadar yönü değişmeyen; eğri ve çarpık karşıtı: Doğru yol. Doğru duvar. 2– Gerçek, yalan olmayan: Doğru havadis. Doğru haber. 3– İşe ve duruma uygun: Doğru söz. Doğru davranış. 4– Yasa, usul ve ahlâka bağlı: Doğru adam. 5– Gerçeğe veya kurala uygun: Doğru hesap. Doğru bir anlatış. 6– Gerçek şekil, hakikat: İşin doğrusunu anlayamadık. 7– [mat.] İki nokta arasında çekilebilen en kısa çizgi: İki noktadan yalnız bir doğru geçebilir. 8– Doğru olarak, doğruca: Adam doğru söyledi. Çocuk doğru okudu. 9–'–Sağa sola sapmadan: Bu yol doğru oraya gider. 10– Karşı, yönünce: Dağa doğru. Batıya doğru. 11– Zaman kavramlı kelimelerden sonra Yakın, yakınlarında: Akşama doğru. Ellisine doğru [T.S.]), *çarpma* (1– Çarpmak eylemi. 2– [mat.] Çarpmak işlemi, darp, zarp. 3– [müz.] İçinde küçük ve çarpıp geçilen noktalar bulunan ezgi. 4– Kuyu çengeli biçiminde beş kollu büyülç olta iğnesi. 5– Çarpa çarpa yapılan şey: Çarpma pekmez [T.S.]), *bölme* (1– Bölmek işi. 2– Salon, oda veya sofa gibi büyücek bir yerden ayrılmış küçükçe yer. 3– Büyük bir yeri küçük gözlere ayıran ince duvar veya tahta perde. 4– [mat.] Bölmek işlemi. 5– Gemilerin içinde, yangın, su hücumu gibi hallerde ara kapılar kapanınca arızanın yayılmasını önlemek için kullanılan birbirlerinden ayrılmış yerler [T.S.]), *denge* (1– [fiz.] Devimsiz bir cisim üzerine etki yapan kuvvetlerin, o cisimde bir devim meydana getirmemeleri veya devimli bir cismi etkileyen kuvvetlerin o cismin yörüngesini ve hızını değiştirmemeleri hali. 2– Karşıt iki kuvvetin denk gelmesi hali, muvazene [T.S.]), *kıvrım* (1– Bir şeyin kıvrılmış yeri. 2– [jeol.] Kıvrılma sonunda meydana gelen toprak dalgası [T.S.]), *dalga* (1– Deniz veya göl gibi geniş sularda rüzgârın tümsek tümsek yükselterek sürdüğü su yığını. 2– Bunun şekil veya kımıldanışını andıran her şey: İnsan dalgası. Sıcak dalgası. Soğuk dalgası. Kumaştaki dalgalar. 3– [fiz.] Akışların devirli devimlerinde bir devir içindeki devim: Ankara Radyosu uzun ve kısa dalga üzerinden yayın yapar. 4– [argo] Gizli iş, dalavere: Bu işte bir dalga var. 5– [argo] Esrar, eroin gibi uyuşturucu maddelerin verdiği keyif hali. 6– [argo] Dalgınlık [T.S.]), v.b.

Dil devriminden sonra genel olarak bu yollarla yapılan terimler ilk ve orta öğretimde yerleşmiş, uzmanlık alanlarının çoğunda da kullanım bulmuştur. Türk Dil Devriminden sonra uzmanlık alanındaki terimlerin durumunu gözler önüne serebilmek için gökbilim ile ilgili bir kitaptan örnek yermeyi uygun buluyoruz:

> "*Fizik yapısı bakımından, deprem dalgaları genel olarak ikiye ayrılır*:
>
> 1– *Boyuna dalgalar* = P– *dalgaları*: *Bir çelik yay bir yerinden sıkıştırılıp bırakılırsa, bu sıkışma tel boyunca hareket eder, yani tel boyunca yayılır. P– dalgaları tıpkı bu biçim sıkışma dalgaları olup, boyuna dalga özelliğini taşır. P– dalgaları her ortamda, yani katı, sıvı ve gaz içinde yayılırlar.*
>
> 2– *Enine dalgalar* = S– *dalgaları*: *Enine titreşen bir telin dalga hareketine benzerler. Dalgalar iletme ile yayıldığı için, bunlara iletim dalgaları da denilir. S– dalgaları yalnız katı ortamda yayılırlar.*

Her iki dalganın hızı, ortamın yoğunluğu ile orantılıdır; yani ışığın tersine olarak, daha yoğun ortamda deprem dalgalarının hızlarının arttığı görülür. O halde bu dalgalar, az yoğun ortamdan, çok yoğun ortama geçerken normalden uzaklaşarak kırılmalıdır. Deprem dalgaları da diğer dalgalar gibi yansıyabilir. Yansıma kanunları ise genel kanunlara uygundur..."[200].

[200] Astronomi Dersleri, s. 11. Bu örnek XVI. ve XVIII. yy. da yazılmış olan gökbilim ile ilgili olarak verdiğimiz örneklerle karşılaştırıldığında, o zamandan bu yana alınan yolun büyüklüğü görülecektir.

III. BÖLÜM
SONUÇ

Dilin söz varlığındaki gelişme ses, yapı, sözdizimi ve anlam alanlarındaki değişmeden daha hızlı olmaktadır. Dış etkenler dilin değişmesinde büyük etki yapmadıkları halde söz varlığının gelişmesinde en büyük rolü oynarlar. Ancak dilin söz varlığı, hiçbiç dış etkenin (örn.: toplum ve kültür değişikliği gibi) rolü olmadığı zamanlarda bile çağın ilerleyişine koşut olarak sürekli bir gelişme göstermektedir[201]. Toplumsal ve kültürel etkenlerle dili yenileştirme çabaları sonunda ise, söz varlığındaki gelişme hızlanmaktadır.

Dilin gelişmesi herşeyden önce, toplumsal ve kültürel bir olaydır. Bütün toplum dalları biribiriyle ilişkili olduğundan, herhangi bir yönde olan değişiklik öteki toplum dallarını, bu arada dili de etkilemektedir. Yenilikler sonucunda ortaya çıkan kavramları, dil çoğu zaman var olan sözcükleriyle karşılayamayacağından o da yenilik yapmak, gelişmek zorundadır. Dilin söz varlığı toplum değişmelerinin aynasıdır. Cumhuriyet döneminde Türkiye'de birçok değişikliğin olması, yeni yeni kavramların ortaya çıkması, dilde bunları karşılayan yeni öğelerin doğmasına yol açmıştır (bu konuda bkz. Giriş bölümü, Toplumsal etkenler konusu).

Ulusun uyanış devrinde ana dili bilinciyle birlikte, ulusal dil bilincinin ortaya çıkması yine toplumsal etkenlerin bir sonucudur. Genellikle dil devrimine duyulan gereksinme de, bu toplumsal etken içinde ele aldığımız uyanma devrinde ya da onu izleyen yıllarda ortaya çıkar (bu konuda bkz. I. Bölüm, Dil Devrimi Hangi Etkenlerle Gerçekleşir konusu). Genel olarak dilin söz varlığını kapsayan dil devrimi; doğrudan doğruya dilin gelişmesi, geliştirilmesi ile ilgilidir. Çünkü gerek o güne kadar dilde bulunan kavramların yabancı olan karşılıklarının yerlileştirilmesi, gerekse durmadan ortaya çıkacak kavramların adlandırılması dilin söz varlığında gelişme ortaya çıkacaktır. Uluslaşma eylemi ile birlike yürüyen dil devriminin temel amacı; dilin söz varlığını yerli birimleri kullanarak çağdaş düzeye eriştirmek ve gelecek için yeterli, yaratıcı bir kültür dili durumuna getirmektir. Türk Dil Devriminin yapılmasında en büyük rolü toplumsal etkenler oynamıştır. Kültürel dil akrabalığı açısından Tanzimat dönemi ile başlayan Batı eğilimi, söz varlığının yerlileşmesi açısından Türkçeye pek fazla birşey kazandırmamıştır. Ancak, dilimizin yerlileştirilmesi düşüncelerinin bu evrede doğmaya başlamasının, Batı dünyasına dönüş ve bu kültür alanına girişle olduğu da yadsınamaz. Kısaca söylemek gerekirse *Türk Dil Devriminin hazırlık evresindeki düşüncelerin doğmasında kültürel etkenler, devrimin gerçekleşmesinde ise toplumsal etkenler rol oynamıştır.*

[201] Bu konuda B. VARDAR'ın G. Matoré'ye dayanarak Petit Larousse için verdiği sayısal sonuç hatırlanmalıdır. Buna göre, Petit Larousse'ta 1949–1960 yılları arasında % 12 oranını aşan bir değişme olmuştu. Ayrıntılar için bkz. Giriş bölümü, Değişme ve Gelişmenin Genel Nitelikleri konusu, s. 17.

Türk Dil Devriminin genel niteliğini iyice belirleyebilmek için araştırmamızın birinci bölümünde ele aldığımız öteki dil devrimlerinin genel niteliği üzerinde, başka bir açıdan kısaca durmak istiyoruz: Her türlü kavramın dilden karşılanarak dilin güçlü bir kültür dili durumuna getirilmesini amaç olarak benimseyen dil devriminin uluslara göre çıkış noktası bakımından birkaç türü ayırdedilebilir. Onarma düşüncesinden doğan dil devrimi, ülkedeki taşra dillerinden birini genel dil ve kültür dili durumuna getirme düşüncesiyle başlatılan dil devrimi, özleştirme düşüncesinden doğan dil devrimi. Onarma düşüncesiyle gerçekleştirilen dil devrimi; dilin eski durumuyle yeni durumu arasına ortaya çıkmış olan büyük boşluğu doldurmak, hatta birçok çağdaş kavramı anlatmaktan yoksun bulunan eski dil birimlerinin günün kavramlarını anlatabilecek duruma gelmesi konusuna ağırlık vermekle başlamaktadır. Bu tür için İsrail Dil Devrimini örnek olarak gösterebiliriz. İkinci tür için incelediğimiz dil devrimleri içinde Norveç'teki dil eylemini gösterebiliriz. I. AASEN'ın başlattığı Norveç Dil Devrimi, batı ve orta bölgelerde kullanılan Norveççenin genel dil ve kültür dili olarak kullanım alanı bulmasını amaç edinmişti. Özleştirme gereksinmesinden doğan dil devrimi ise, uluslar arasındaki çeşitli ilişkiler sonucunda dile girmiş olan yabancı öğeleri dilden atma, bunların yerine dilin kendi sözcüklerinin kullanılmasını sağlamak düşüncesiyle gerçekleşme yolunu tutmaktadır. Dil devriminin genellikle uluslaşma dönemine rastlaması, yabancı kimlikli dil öğelerini iyiden iyiye istenmez duruma getirmektedir. Yerli sözcüklerin egemen olduğu bir kültür dili yaratılmasını kendine çıkış noktası yapan bu tür dil devrimine Macar, Alman ve Türk dil devrimlerini örnek olarak gösterebiliriz[202]. *Türk Dil Devrimi, her türlü kavramın dilden karşılanarak Türkçenin güçlü bir kültür dili durumuna getirilmesini amaç edinmiş ve bu yolda gerçekleşmiştir.* Ayrıca kullanılmakta olan dili onarma amacının bulunması, tarama ve derleme yollarıyle dilin eski durumunda kullanılmış olan ve Anadolu ağızlarında kullanılmakta olan sözcüklerin genel dilde kullanılması amacı da bulunduğundan, Türk Dil Devrimi öteki türlerle de ilişkildir.

Türkçenin tarihi göz önünde bulundurulduğunda, Türk Dil Devriminin en önemli özelliği; ilk bilinçli atılım olması ve Türkçenin söz varlığında geniş ölçüde değişiklik yapmasıdır. Bu; XVI. yy. dan başlayarak Türkçenin söz varlığında görülen gelişmeden ayrı nitelikte, bütünüyle kendine özgü, yerli öğelerin kullanılmasını öngören, kendi kendine yeterli bir kültür dili yaratılmasını bilinçli olarak amaç edinen ve halka inebilen büyük bir atılımdır.

Türkçenin söz varlığında yaptığınız sayıma dayanan sonuçlardan Türk Dil Devriminin başarılı olup olmadığı anlaşılabilir. Sayım sonuçları Türk Dil Devriminin 40 yıl gibi kısa sürede, her ülkeye, örneğin bir Norveç'e kısmet olamayan başarısını açıkça ortaya koymaktadır. Devrimin başladığı yıllardan günümüze kadar Türkçenin söz varlığındaki yerli sözcüklerin oranında yüzde yüz artma olduğu (1931 yılında % 35 iken 1970'lerde % 70, hatta bunun da üstüne çıkmıştır) ve dil devrimi

[202] Dil devrimini bu türlere ayırırken I. bölüm içinde ele aldığımız dil devrimleri göz önünde bulundurulmuştur.

ürünlerinin genel olarak toplum tarafından benimendiği bir gerçektir. Bugün Türk Dil Devriminin Atatürk devrimleri içinde halka inen devrimlerden biri olduğu yadsınamaz. Başlangıçtan günümüze kadar, on yıllık süre (1950–1960 arası) dışında her zaman devlet tarafından desteklenmiş olması, Türk Dil Devrimini öteki uluslarda gerçekleştirilmiş olan dil devrimlerinin çoğundan ayıran önemli bir özelliktir. Bu arada Anayasa dilinin Türkçeleştirilmiş olmasının çok önemli işlerden biri olduğu da belirtilmelidir.

Türk Dil Devrimi yabancı sözcüklerin yerlileştirilmesi açısından genel olarak yerleşik yabancı sözcüklerden (Alm. *Lehnwörter)* daha çok, yerleşik olmayan yabancı sözcükleri (Alm. *Fremdwörter)* kapsamaktadır. Bununla birlikte, zaman zaman yerleşik olan yabancı sözcükler de yerlileştirme yoluna gidilmiştir ve gidilmektedir. Bunun yanında:

1– Önce Türkçenin söz varlığı tarama ve derleme yollarıyle saptanmış, kullanılabilecek durumda ve kavramları karşılayabilecek nitelikte olan sözcükler genel kullanıma sunulmuştur.

2– Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık türetilmesinde genel olarak verimli yollardan, yöntemlerden yararlanılmıştır. Başlangıçta birtakım verimsiz yollar (bu konuda bkz. II/B bölümü, Tutunmamış öneriler, tutunmama nedenleri konusu) denenmişse de, sonraki yıllarda Türk Dil Devrimi sağlam temeller üstüne oturtulmuştur.

3– Türk Dil Devrimiyle yerlileştirilen yabancı sözcüklerde kavramın yabancı olan adının anlamının Türkçeye çevrilmesi yönteminde ölçü çok güzel kullanılmıştır. Eğer böyle olmasaydı bugün dilimiz kendi anlatım özelliklerinden uzaklaşmış olabilirdi.

4– Türk Dil Devrimi sırasında hem bilim ve meslek alanını kapsayan terimlerin hem de genel dil sözcüklerinin yerlileştirilmesi ve bu konuda sürmekte olan çabalar Türk Dil Devriminin başarısının bir başka yönüdür. Terim alanındaki başarının genel dil alanındakinden daha tutarlı olduğu dikkati çekmektedir. Ancak bu yargı genel dil sözcüklerinin yerlileştirilmesinde başarı elde edilememiş anlamında değildir. Durum böyle olsaydı günümüzdeki Türkçenin söz varlığının aşağı yukarı dörtte üçünün yerli öğelerden oluşmaması gerekirdi. Terim konusunda daha çok titizlikle durulması ve uzun süreli programlarla Türkçeleştirme işinin yapılması, ayrıca terimlerin yapılışında türetme ve birleştirme yollarına daha çok başvurulması, bunların genel dil sözcüklerinden daha başarılı olmasını sağlamış olabilir.

Bundan sonra tutulması greken yollar ise ana çizgileriyle şöyle açıklanabilir:

1– Türetme yöntemiyle yeni sözcüklerin yapılmasında Türkçenin yapı ve işleyişine aykırı olan sözcüklerin yapılmaması konusunda titizlik gösterilmelidir[203]. Ancak yanlış türetilmiş birtakım sözcükler kullanım alanı bulmuş ve dilimizde yer-

[203] Hangi noktalarda titizlik gösterilmesi gerektiği konusunda bilgi ve yanlış türetilmiş sözcüklere örnek için bkz. Z. KORKMAZ, *Dilde doğal gelişme ve devrim*, Türkoloji dergisi, c. IV/1, 1972, s. 111–112; aynı yazar, *Atatürk ve Dil Devrimi*, s. 77–78.

leşmiş ise, bunlar üzerinde durulmamalıdır. Kendi sözcüklerimizi ve terimlerimizi kullanma ve Türkçeyi kültür dili olarak geliştirme hepimizin ödevidir.

2– Son zamanlarda batı kaynaklı yabancı sözcüklere bulunan karşılıklarda, kavramı tam olarak karşılamayan sözcüklerden özellikle örnekseme *(analogie)* yoluyle türetildiği dikkati çekmektedir. Yeni sözcüklerin türetilmesinde yalnızca örnekseme yolunun tutulması yeterli değildir. Türetilecek sözcüğün kavramı tam olarak karşılaması ve dilde kullanım alanı bulması için türlü yönlerden çağrışıma yol açması gerekmektedir. Bu gibi durumlarla Tür Dil Devriminin ilk evresinde karşılaşılmıştır. Başlangıç dönemindeki işlerden olduğundan ve bir bakıma hazırlıksız bir dil politikası uygulanmış olduğundan onları doğal karşılayabiliriz. Ancak, aradan 40 yıl geçtikten sonra ilk evredeki politikayı uygulamaya çalışmanın pek doğal karşılanacak yanı olmamak gerekir. Bu bakımdan konu üzerinde titizlikle durmak, kavramı karşılayan sözcüğü bulmaya, türetmeye çalışmak gerekmektedir.

3– Dilin gelişmesi çağımızdaki özellikle bilim ve teknik alanındaki ilerlemeye güç erişmektedir. Bunun için yeni ortaya çıkan kavramların, ortaya çıktıkları ülkenin dilindeki karşılığı ile dile girmesi ve yerleşmesi kolaylaşmakta, birçok kavrama dilin kendi olanakları içinde karşılık bulunması bir kat daha zorlaşmaktadır. Bu nedenle Türk Dil Devriminin öncülüğünü yapmak düşüncesiyle kurulmuş olan Türk Dil Kurumunun geleceğe dönük olması, ileriyi görmesi gerekmektedir. Bir yandan önceki yıllarda özellikle Batıdan kavramlarıyle birlikte girmiş olan yabancı sözcüklere –çünkü birtakım yerleşik yabancı sözcükler dışındaki Doğu kaynaklı (Arapça ve Farsça) öğelerin Türkçeleştirilmiş olduğu kabul edilebilir– Türkçe karşılıklar yapılırken bir yandan da yeni ortaya çıkan kavramlar kendi adlarıyle ülkemize gelmeden ve dil işleriyle uğraşmayan kişiler gelişigüzel karşılık bulmadan yetkili ellerce Türkçe karşılığı saptanmalı, yeni kavram yerli adıyle ülkemizde tanınmalı ve yaygınlaşmalıdır. Böylece dilimize bundan sonra girecek yabancı sözcüklere gümrük konmuş ve dil devrimiyle yapılan işler korunmuş olacaktır. Kısacası dil devrimini yapmış olan her ülkede yeni çıkacak olan kavramlar ve adları için her zaman uyanık olarak beklemek, dil devriminin bekçiliğini yapmak gerekmektedir.

4– Her zaman dil devrimiyle ilgili olan devletimizin desteğini hiçbir zaman eksiltmemesi, dil politikası ile siyasal politikanın biribirinden ayrılması, iş başına gelen hükümetlerin kendi dil politikalarını uygulamak için yapılan işlerin üstüne bir sünger çekmemeleri gerekmektedir. Dil devrimi ürünleri artık toplumun malı olmuş, halka inmiştir. Devlet desteğinin on yıllık sürede olmaması geriye dönüş yaratmamıştır, ancak yapılan işleri kösteklemek, yaygınlaşmayı önleme çabası olarak kalmıştır. Bu arada basın, radyo, televizyon gibi yayın organlarının da dil devrimi ürünlerini kullanması, bu işe dört elle sarılması gerekmektedir.

Türk Dil Devrimi kısa sürede uzun yollar almıştır, başarı yolundadır. Bizden 100–200 yıl sonra bu konuyu inceleyecek olanlar, Türkçenin söz varlığında 1930'lardan sonra büyük ölçüde gelişme olduğunu anlayacaklar ve Dil Devriminin Türkçede geniş çapta değişiklik yaptığından söz edeceklerdir. Ancak düşünülen her kavram Türkçenin kendi öğeleriyle henüz kolaylıkla anlatım olanağı bulamamıştır. 40 yılda büyük başarı elde edildiğine göre, düşünülen her kavramın Türkçe sözcüklerle anlatım bulmasının da uzak olmayacağını sanıyorum.

KAYNAK KISALTMALARI

Acımak	Reşat Nuri, *Acımak*, Akşam matbaası, 1928.
Alât-ı Rasadiye	Sevim Tekeli, *Meçhul bir yazarın Istanbul rasathanesinin tasvirini veren âlât-ı rasadiye li zîc-i şahinşahiye adlı makalesi*, Araştırma I 1963, Ankara, 1964, s. 71–122.
Alt. Gr.	A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1941.
Araba Sevdası	Recaizade Mahmud Ekrem, *Araba Sevdası*, Istanbul, 1314.
Astronomi Dersleri	Abdullah Kızılırmak, *Astronomi Dersleri*, c. II: Güneş Sistemi, İzmir, 1966.
Atebe	Edib Ahmed B. Mahmud Yüknekî, *Atebetü'l-Hakayık*, yayımlayan: R. Rahmetî Arat, Istanbul, 1951.
Britannica	*Encyclopaedia Britannica*, c. XI, 1964, Hebrew Language maddesi, s. 279–284.
Cep Kıl. I	*Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, Istanbul, 1935.
Cep Kıl. II	*Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*, Istanbul, 1935.
Cerrahiye-i İlhaniye	Vecihe Kılıcoğlu (Hatiboğlu), *Cerrahiye-i İlhaniye*, Ankara, 1956.
Cumhuriyet	*Cumhuriyet* gazetesi.
Çarh.	Ahmet Fakih, *Çarhnâme*, yayımlayan: Mecdut Mansuroğlu, Istanbul, 1956.
D.S.	*Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, I–VII. ciltler, Ankara, 1963–1975.
Devlet	Eflâtun, *Devlet*, çevirenler: S. Eyüboğlu–M. Ali Cimcoz, Istanbul, 1958.
Divan-ı Bakî	*Divan-ı Bakî*, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yazma A/473; yazma A/376.
Dıvan-ı Türkî-i Basit	F. Köprülü, *Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Divan-ı Türkî-i Basit*, Istanbul, 1928.
Enc. Jud.	*Encyclopedia Judaica*, s. 1560–1662.
Eren	Hasan Eren, *Türk Saz Şairleri Hakkında Araştırmalar I*, Ankara, 1952.
Felsefe Dersleri	Rıza Tevfik, *Felsefe Dersleri*, Istanbul, 1330.
Feyüzât-ı Mıknâtısiyye	İbrahim Müteferrika, *Feyüzât-ı Mıknâtısiyye*, Konstantiniye, 1144.
Fuzûlî Divanı	Fuzûlî, *Türkçe Divan*, hazırlayanlar: K. Akyüz, S. Yüksel, M. Cumbur, S. Beken, Ankara, 1958.
Genç Kalemler	*Genç Kalemler* dergisi.
Gökbilim Ter. S.	Abdullah Kızılırmak, *Gökbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1969.
Hakimiyeti Milliye	*Hakimiyeti Milliye* gazetesi.
Hazâ'inü's-Sa'âdât	Eşref bin Muhammed, *Hazâ'inü's-Sa'âdât*, yayımlayan: Bedii N. Şehsuvaroğlu, Ankara, 1961.
Karagöz	H. Ritter, *Karagös*, Türkische Schattenspiele, III. bölüm, Wiesbaden, 1953.
K.B.	*Kutadgu Bilig I:* metin, yayımlayan: R. Rahmetî Arat, Istanbul, 1947.
Kuyruklu Yıldız	Hüseyin Rahmi, *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç*, Istanbul, 1328.
Leskofçalı Galip Divanı	Leskofçalı Galip Bey, *Divan*, Istanbul, 1335.

Mevlid	Süleyman Çelebi, *Vesîletü'n-Necât Mevlid*, yayımlayan: Ahmed Ateş, Ankara, 1954.
Nihâyetü'l-Elbâb	Kuyucaklı Mehmed Atıf bin Abdürrahim, *Nihâyetü'l-Elbâb Terceme-i Hulâsatü'l-Hisab*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 5721.
Orta Öğr. Ter. Kıl.	*Orta Öğretim Terimleri Kılavuzu*, Ankara, 1963.
Öz Türkçe Sözlük	Ali Püsküllüoğlu, *Öz Türkçe Sözlük*, Ankara, 1971.
Puppentheater	Otto Spies, *Türkisches Puppentheater*, Versuch einer Geschichte des Puppentheaters im Morgenland, Emsdetten/Westf., 1959.
Resimli Uyanış	*Resimli Uyanış* dergisi.
Sazşairleri I	F. Köprülü, *Türk Sazşâirleri I*, Ankara, 1962.
Sazşairleri IV	F. Köprülü, *Türk Sazşâirleri IV*, Ankara, 1964.
Sazşairleri V	F. Köprülü, *Türk Sazşâirleri V*, Ankara, 1965.
Şair Evlenmesi	Şinasi, *Şair Evlenmesi*, Istanbul, 1277.
Taaşşuk-ı Tal'at ve Fıtnat	Şemseddin Sami, *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fıtnat*, yayımlayan: Sedit Yüksel, Ankara, 1964.
Tar. Derg.	*Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*, c. I, Istanbul, 1934.
Tar. Derg. İnd.	*Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*, c. II: Türkçeden Osmanlıcaya İndeks, Istanbul, 1934.
Tasvir-i Evkâr	*Tasvir-i Efkâr* gazetesi.
Tezkiretü'l-Evliya	Ebu'l-Leyş Semerkandî, *Tezkiretü'l-Evliyâ* (Tercümesi), inceleme-metin-indeks, yayımlayan: Selâhattin Olcay, Ankara, 1965.
Türk Düşüncesi	*Türk Düşüncesi* dergisi.
T.S.	M. Ali Ağakay, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1969.
Ulus	*Ulus* gazetesi.
Yerbilim Ter. S.	H.N. Pamir–Ö. Öztunalı, *Yerbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1971.
Yeşil Gece	Reşat Nuri, *Yeşil Gece*, Akşam matbaası, 1928.
Yunus	Yunus Emre, *Risâlât al-Nushiyya ve Divân*, yayımlayan: Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul, 1965.

DANIŞILAN YAPITLAR*

Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1943.

Akarsu, Bedia, *Wilhelm von Humboldt'da Dil-Kültür Bağlantısı*, Istanbul, 1955.

Aksan, Doğan, *Anlam alışverişi olayları ve Türkçe*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı–Beleten 1961, s. 207–273.

Aksan, Doğan, *Anlambilimi Ve Türk Anlambilimi*, Ankara, 1971.

Aksan, Doğan, *Bir Sözlük*, Türk Dili dergisi, c. XXVII/254, 1972, s. 224–226.

Aksan, Doğan, *Kelimelerin ölümü olayı ve Türk yazı dilindeki örneklerinde Arapça ve Farsça unsurların etkisi üzerine notlar*, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1969, s. 97–108.

Aksan, Doğan, *Yabancı Dillerle Türkçe Arasında Anlam Benzerliği Ve Alışverişi* (basılmamış doktora rezi), Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Yazma Eserler bölümü, No: 92.

Aksoy, Ömer Asım, *Gelişen Ve Özleşen Dilimiz*, Ankara, 1975.

Alman Ve Macar Dillerinde Özleşme, Ankara, 1972.

And, Metin, *Geleneksel Türk Tiyatrosu, Kukla Karagöz Ortaoyunu*, Ankara, 1969.

Arat, Reşit Rahmetî, *Dil tabiî bir varlıktır*, Türk Dili İçin I, Ankara, 1966, s. 81–86.

Arat, Reşit Rahmetî, *Uygurcada ıstılahlara dair*, Türkiyt Mecmuası, c. VII–VIII, Istanbul, 1942, s. 56–81.

Arens, H., *Sprachwissenschaft, der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, Freiburg-München, 1955.

Arsal, Sadri Maksudî, *Türk Dili İçin*, 1930.

Başkan, Özcan, *Lengüistik Metodu*, Istanbul, 1967.

Başkan, Özcan, *Terimlerde özleşme sorunu*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı–Belleten 1973–1974, s. 173–184.

Beşinci Türk Dil Kurultayı 1945, *Birleşimler Tutanaklar Tezler*, Istanbul, 1946.

Birinci Türk Dil Kurultayı, Tezler Müzakere Zabıtları, Istanbul, 1933.

Burgun, A., *Le développement linguistique en Norvège depuis* 1814, c. II, Kristiania, 1921.

Çolpan, Yılmaz, *Ataç'ın Sözcükleri*, Ankara, 1963.

Dauzat, A., *La philosophie du langage*, Paris, 1948.

Dil Devriminin 30 *Yılı*, Ankara, 1962.

Dil Üzerine Radyo Konuşması, Türk Dili İçin I, Ankara, 1966, s. 183–188.

Dilçin, Cem, *Cumhuriyet döneminde yeniden canlandırılan Türkçe sözcükler*, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı, Ankara, 1974, s. 99–103.

Dilemre, Saim Ali, *Genel Dil Bilgisi*, ikinci kitap: *Dil Evolüsyonları*, Ankara, 1941.

Divan ü Lûgat-it Türk Tercümesi, c. I, çeviren: Besim Atalay, Ankara, 1939.

Dördüncü Türk Dil Kurultayı 1942, *Toplantı Tutulgaları Tezler*, Istanbul-Ankara, 1943.

Eckmann, J., *Macar Dil Devrimi*, Türk Dili Belleten 1948, seri: III/12–13, Istanbul, 1949, s. 11–31.

Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Istanbul, 1962.

* Luděk Hrebíček'in *The Turkish Language Reform and Contemporary Texts, A Contribution to the Stylistic Evaluation of Borrowings* (Archív Orientální, 3. cilt, 43, 1975, s. 223 - 231) adlı yazısı elimize geçtiğinde kitabımız basımevinde dizilmekte olduğundan yararlanamadık.

Etimoloji Morfoloji ve Fonetik Bakımdan Türk Dili, Ankara, [1935].

Fodor, I., *The Rate of Linguistic Change*, The Hague, 1965.

Foy, K., *Der Purismus bei den Osmanen*, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Universität zu Berlin, 1898, c. I, 2. bölüm, s. 20–55.

Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara, 1339.

Gökalp, Ziya, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muassırlaşmak*, Istanbul, 1918.

Hacıeminoğlu, M.N., *Dil devriminde aşırı davranışlar*, Türk Dili İçin I, Ankara, 1966, s. 109–111.

Haugen, Einar, *Language Conflict and Language Planning, The Case of Modern Norwegian*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1966.

Heyd, Uriel, *Language Reform in Modern Turkey*, Jerusalem, 1954.

Hoenigswald, Henry M., *Language Change and Linguistic Reconstruction*, University of Chicago Press, 1966.

Humboldt, Wilhelm von, *Gesammelte Schriften*, c. VII, Berlin, 1907.

İkinci Türk Dil Kurultayı 1934, *Müzakere Zabıtları ve Tezler*.

İmer, Kâmile, *Türk yazı dilinde dil devriminin başlangıcından* 1965 *yılı sonuna kadar özleşme üzerine sayıma dayanan bir araştırma*, Türkoloji dergisi, c. V/1, 1973, s. 175–190.

Jespersen, O., *Language, its Nature, Development and Origin*, 6. baskı London, 1934.

Kâhya, Esin, *Şirvanlı Şemseddin-i İtaki'nin Resimli Anatomi Kitabı* (basılmamış doktora tezi), Ankara, 1971, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler bölümü, no: 134.

Kessler, Gerhard, *Almanyada dil tasfiyesi* (Sprachreinigung in Deutschland), çeviren: Ekmel Zâdil, Türk Dili Belleten 1948, seri: III/12–13, İstanbul, 1949, s. 65–72.

Korkmaz, Zeynep, *Dilde doğal gelişme ve devrim açısından Türk Dil Devrimi*, Türkoloji dergisi, c. V/1, 1973, s. 97–114.

Korkmaz, Zeynep, *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk Ve Dil Devrimi*, Ankara, 1963.

Kudret, Cevdet, *Karagöz I*, Ankara, 1968.

Kutscher, E.Y., *Words and their history*, Ariel, The Revival of the Hebrew Language özel sayısı, no: 25, 1969, s. 64–74.

Langacker, Ronald W., *Sprache und ihre Structur*, Çev.: Gerd Fritz, Tübingen, 1971.

Levend, Agâh Sırrı, *Tarih Boyunca Türk Dili*, Ankara, 1961.

Levend, Agâh Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara, 1972.

Lyons, J., *Einführung in die moderne Linguistik*, München, 1972.

Marouzeau, J., *La linguistique ou science du langage*, Paris, 1950.

Medan, M., *The academy of the Hebrew Language*, Ariel, The Revival of the Hebrew Language özel sayısı, no: 25, 1969, s. 40–47.

Meillet, A., *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1926.

Meillet, A., *Linguistique historique et linguistique générale*, c. II, Paris, 1938.

Menges, K.H., *The Turkic Languages and Peoples, An Introduction to Turkic Studies*, Wiesbaden, 1968.

Meriç, C. – B. Vardar, *Dillerin Yapısı Ve Gelişmesi*, Istanbul, 1967 (Bu yapıtın hazırlanmasında A. Meillet'den yararlanılmıştır).

Önen, Yaşar, *Alman Dil Devriminin ana ilkeleri*, Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi, c. XVIII/1–2, 1960, s. 139–155.

Önen, Yaşar, *Alman dilindeki muhteva iktibasları üzerine araştırmalar*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi, c. XIII/4, 1955, s. 13–44.

Önen, Yaşar, *Deutsches im Türkischen, Studien zu Fragen der Sprachberührung*, Ankara, 1955.

Özdem, Ragıp, *Dil mükemmelliği ve dili mükemmelleştirme görünceleri I*, Türkiyat Mecmuası, c. IV, Istanbul, 1934, s. 63–88.

Özdem, Ragıp, *Dil mükemmelliği ve dili mükemmeleştirme görünceleri II*, Türkiyat Mecmuası, c. V, Istanbul, 1936, s. 49–78.

Özdem, Ragıp, *Tanzimattan beri yazı dilimiz, fikrî nesir dilimizin gelişmesi (gazete, mecmua ve tamimî kitap dili)*, Tanzimat I, Istanbul, 1940, s. 859–931.

Özdemir, Emin, *–maç, –meç eki*, Türk Dili dergisi, c. XXIV /239, 1971, s. 382–383.

Paul, Hermann, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle, 1920.

Polenz, Peter von, *Sprachpurismus and Nationalsozialismus, die 'Fremdwort'–Frage gestern und heute*, Nationalismus in Germanistik und Dichtung, Berlin, 1967, s. 79–111.

Samuels, M.L., *Linguistic Evolution with Special Reference to English*, Cambridge University Press, 1972.

Sapir, E., *Language, An Introduction to the Study of Speech*, New York, 1949.

Saussure, Ferdinand de, *Cours de linguistique générale*, yayımlayanlar: C. Bally – A. Sechehaye, Paris, 1966.

Steche, Theodor, *Neue Wege zum reinen Deutsch*, Breslau, 1925.

Steuerwald, K., *Untersuchungen zur Türkischen Sprache der Gegenwart*, c. I: *Die Türkische Sprachpolitik seit* 1928, Berlin–Schöneberg, 1963.

Szemerényi, O., *Einführung in die vergleichende Spracwissenschaft*. Darmstadt, 1970.

Tankut, Hasan Raşit, *Dil inkilâbına yöneltilen tenkidlere cevap*, Türk Dili Belleten 1948, seri: III /12–13, İstanbul, 1949, s. 57–60.

Temir, Ahmet, *Dil devriminde ilericilik gericilik*, Türk Dili İçin I, Ankara, 1966, s. 159–160.

Temir, Ahmet, *Türk Dil Kurumunda aksiyon ve bilim işi*, Türk Dili İçin I, Ankara, 1966, s. 161–164.

Tene, D., *Israeli Hebrew*, Ariel, The Revial of the Hevrew Language özel sayısı, no: 25, 1969, s. 48–63.

Tolnai, Vilmas, *Dilyenileşmesine dair I*, çeviren: Hâmit Zübeyr, Türk Yurdu, c. IV–XXIV, sayı: 26–220, 1930, s. 17–32.

Tolnai, Vilmas, *Dilyenileşmesine dair II*, çeviren: Hâmit Zübeyr, Türk Yurdu, c. IV–XXIV, sayı: 27–28 /221–222, 1930, s. 24–34.

Tolnai, Vilmas, *Dilyenileşmesine dair III*, çeviren: Hâmit Zübeyr, Türk Turdu, c. V–XXV, sayı: 31–225, 1930, s. 26–32.

Türk Dil Kurumunun 40 *Yılı*, Ankara, 1972.

Üçok, Necip, *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, Ankara, 1947.

Üçüncü Türk Dil Kurultayı 1936, *Tezler Müzakere Zabıtları*, Istanbul, 1937.

Ülkü, Vural, *Sprachreinigungsbestrebungen in Deutschland seit den* 80 *er Jahren des* 19 *Jahrhunderts bis zur Gegenwart* (doçentlik çalışması), Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler Bölümü (bu yapıt, 1975 yılında, aynı adla Ankara'da yayımlanmıştır).

Vardar, Berke, *Dilbilim Sorunları*, Istanbul, 1968.

Vendryes, J., *Le Langage, Introduction linguistique à l'histoire*, Paris, 1939.

Yedinci Türk Dil Kurultayı 1954, Ankara, 1955.

Yücel, Tahsin, *Dil Devrimi*, Istanbul, 1968.

DİLBİLİM KAVRAMLARI DİZİNİ

(Bu dizinde kimi yazarların kullandıkları özel terimlere de yer verilmiştir. İtalik dizilmiş sayılar dipnotu numaralarını göstermektedir.)

A

analogie (Fr.) 16, 116
anlam değişmeleri 12, 16, 17, 19
anlam etkilenmesi 25
alttabaka 13, 19

B

belirti 179
bilim dili 67, 68, 103
bilinguismus 13
borrowed- words (İng.) *34*

C

change (İng.) *2*, 14
changement (Fr.) *2*, 15

Ç

çekirdek sözcük 18, 19
çevirme sözcükleri 24

D

değişme 11–17 ve öt., *99*, 113
développement (Fr.) *2*
devrim 16
dış etkenler 19
dışardan değişme 15
dil belirtisi *179*
dil değişmeleri *8*
dil devrimi 17, 31–33, 48–49, 53–56, 58, 113–116
dilce 15
dilde ekonomi ilkesi *182*
dile müdahele 48–51, 53
dili yenileştirme 17, *45*, 55, 113
dilin erginleşmesi 54, 55
dilin ıslahı 73, 80
dilsel belirti *179*
drift (İng.) *2*
discours (İng.) 15

E

energeia (Alm.) 13
Entwicklung (Alm.) *2*
évolution (Fr.) *2*, 15
Evolution (Alm.) *2*
evrim 16

F

Fremdwörter (Alm.) *34*, 115

G

Gastwörter (Alm.) 54
gelişme 11–17 ve öt., 71, 113

H

halk dili 67, 68, 74–76, 103, 105
hendiadyoin 62

İ

iç değişme 15
iç etkenler 19
ikidillilik 13, 19
inneren Wandel (Alm.) 15

K

kısalık etkeni *182*
kültür akrabalığı 22, 26, 79
kültür dili 54, 56, 95, 97, 113, 114, 116

L

Lehnwörter (Alm.) *34*, 115
lingua franca *71*
loan-words (İng.) 34

M

mots emprunts (Fr.) *34*

N

néologie (Fr.) *45*, 55
nyelvújitás (Mac.) *45*

O

okul terimleri 103, 104, 106

Ö

ödünç sözcükler 23
örnekseme 16, 116

P

pseudo change (İng.) *17*

R

renouvellement du langage *4*

S

sadeleşme 71, 80
ses değişmeleri 12, 13, 16, 17, 19
ses imajı 99, *179*
signe (Fr.) *179*
signe linguistique (Fr.) *179*
söz dağarcığı 11
söz varlığı 11, 12, 17, 18 ve öt.
sözcük 99, *179*
sözcüklerin ölümü *33*
sözdizimi değişmeleri 12, 16, 19
Sprachneuerung (Alm.) *45*, 33, 55
Sprachreinigung (Alm.) 33
substratum 13

U

uzmanlık terimleri 103, 105, 106

V

Veränderung von auBen (Alm.) 15

W

Wandel (Alm.) *2*

Y

yabancı sözcük *34*, 23–24, 63, 72
yalancı değişme *17*
yapı değişmeleri 12, 16, 17, 19
yapı dizgesi 17
yapı düzeni 18
yazı dili 62, 68, 70, 74–76, 82
yerleşmemiş yabancı sözcük *35*, 115
yerleşmiş yabancı sözcük 24, 115
yerli öğe 65, 69, 97, 98, 107, 114
yerli sözcük 63, 97, 106, 114
yerlileştirme 33, 49, 54, 56, 68, 70, 71, 79, 85, 113, 115

KİŞİ ADLARI DİZİNİ

(Kaynak kısaltmalarındaki kişi adlarına dizinde yer verilmemiş, dipnotlarında geçen adlar da italik dizilmiş sayılarla gösterilmiştir.)

A

Adıvar, Adnan *106*
Ağakay, M. Ali 91
Akarsu, Bedia *13*, 20, 21
Aksan, Doğan *24*, *25*, *38–41*, 34, *103*, *182*
Aksoy, Ö. Asım *166*, *176*
And, Metin *116*
Arat, Reşit Rahmeti *87*, *101*
Arens, H. *15*
Arsal, Sadri Maksudi *51*
Ataç, Nurullah 93, *183*
Atalay, Besim 91

B

Başkan, Özcan 18, 56
Burgun, A. 46

C

Caferoğlu, Ahmet *166*

D

Dauzat, A. *3*, 16
Dilemre, Saim Ali 15

E

Eckmann, J. *45*, 39, *63–67*
Emre, Ahmet Cevat 89–90, 91

F

Fodor, I. 14, 18, 19, *28*, 22, 24, 26, *43*
Foy, K. 71

G

Gökalp, Ziya 72–73, 77

H

Hacieminoğlu, Necmettin *88*
Hatiboğlu, Vecihe *107*
Haugen, E. *49*, *76*
Heyd, U. *148*, *160*
Hoenigswald, H.M. 14–15
Humboldt, W. von 11, 13, 14, 21

İ

İmer, Kâmile *176*

J

Jenisch, D. 53–54
Jespersen, O. 26, *86*, 79

K

Kessler, G. 36
Korkmaz, Zeynep 16, *164*, *203*
Kudret, Cevdet *117*
Kürkçüoğlu, K. Edip *166*

L

Langacker, R.W. 15, 23, 26
Levend, A. Sırrı *108*, *109*, *142*, *152*, *173*
Lyons, J. *12*

M

Marouzeau, J. *3*, 23
Medan, M. *70*
Meillet, A. *3*, 17
Menges, K.H. *44*
Meriç, C. *7*, *100*
Meşçaninoff 14

Ö

Önen, Yaşar *32*, *38*, 33, 38,
Özdem, R. Hulûsi *94*, *96*, 91. *182*
Özdemir, Emin *184*

P

Paul, H. *8*
Polenz, P. von *54*, 37, 38, 52

S

Samuels, M.L. *30*
Sapir, E. *9*
Saussure, F. de 13, 99
Steche, T. 54
Steuerwald, K. *163*
Szemerényi O. 16

T

Tankut, H. Reşit *47*
Temir, Ahmet *90*, *91*
Tene, D. *70*
Tolnai Vilmas *68*, 54–55

Ü

Üçok, Necip 15
Ülkü, Vural 37, *55*

V

Vardar, Berke *7*, *25*, *100*
Vendryes, J. 17, 18

Y

Yücel, Tahsin 49